УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

1-3 (25-27) Рік VII

На пошану
Проф. д-ра Олександра П. Оглоблина
з нагоди 70-ліття життя та 50-ліття наукової праці

НЬЮ ЙОРК 1970 МЮНХЕН

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

Загальне Представництво на Німеччину і Европу:

Dr. O. Wintoniak
„Dniprowa Chwyla"
8 München 2, Dachauerstr. 9
West Germany

Австрія:

Mr. Borys Jaminskyj
Anastasius-Grün-Gasse 5/2/20
1180 – Wien
Österreich

Франція:

Dr. A. Joukovsky
55, rue des Pyrénées
75 — Paris, France

Великобрітанія:

Mr. L. Chajkiwskyj
88 Heaton Park Drive
Bradford 9, York's
England

Канада:

Монтреаль-Квебек:

Mr. Roman Serbyn
UNO Ukr. Histor. Assoc.
5213 Hutchison St.
Montreal, Que.
Canada

Манітоба:

Mr. O. Nawrockyj
442 Boyd Ave.
Winnipeg 4, Man.
Canada

Британська Колюмбія:

Dr. M. Huculak
2991 West 42nd Ave.
Vancouver 13, B.C.
Canada

Торонто Онт.

Mr. Wasyl Veryha
215 Grenadier Rd.
Toronto 3, Ont.
Canada

Едмонтон, Алберта

Mr. J. Izio
11440 – 101 Ave.
Edmonton 18, Alta
Canada

Представництва на ЗДА:

Нью Йорк:

Dr. O. Dombrovskyi
16 Clinton Terrace
Jamaica 32, New York, N. Y.

Mr. Mykola Duplak
219 Jane Dr.
Syracuse, N. Y. 13219

Філядельфія:

Dr. Roman Kos
873 N. 22 St.
Philadelphia, Pa. 19130

Клівленд:

Mr. W. Storozynsky
1621 Lincoln Ave.
Lakewood, Ohio 44107

Колорадо і Каліфорнія:

Mr. L. Bykovsky
2245 Julian Street
Denver, Colorado 80211

Флорида:

Dr. Roman Klimkevich
573 N. E. 102nd St.
Miami Shores, Fla. 33138

Австралія:

Mr. P. Green, M. i. D.
P. O. Box 1286
Canberra City, A. C. T. 2601
Australia

Головне представництво «Українського Історика:
„The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44 240 U.S.A.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

1-3 (25-27)

РІК ВИДАННЯ СЬОМИЙ

НЬЮ ЙОРК 1970 МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

Видає:
Українське Історичне Товариство

THE UKRAINIAN HISTORIAN

Published by
The Ukrainian Historical Association

Адреса Редакції і Адміністрації:

"The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240
USA

Ціна цього числа амер. дол. 6,50

Редакція в порозумінні з автором може скорочувати і виправляти статті. Прохається авторів надсилати матеріяли в двох машинописних примірниках, статті обсягом не більше 20 стор., рецензії, замітки і листи до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються. Передруки дозволені лише за згодою Головного Редактора.

Druck: „LOGOS", Buchdruckerei u. Verlag, G.m.b.H., München 19, Bothmerstr. 14.

ЗМІСТ

Любомир Винар: Наукова творчість Олександра Петровича Оглоблина 5
Наталія Полонська-Василенко: Олександер Петрович Оглоблин в очах сучасниці 33
Марко Антонович: П. О. Куліш і О. Я. Кониський 38
Богдан Винар: До питання історичного дослідження розвитку української економічної думки 54
Олександер Баран: Козаки на Закарпатті в 1619 році . . . 76
Михайло Ждан: Україна під пануванням Золотої Орди . . 82
Омелян Пріцак: Печеніги 95
о. Іриней Назарко: Князі так звані «ізгої» 102
Теодор Мацьків: Англійський текст Зборівського договору з 1649 року 110
Олександер Домбровський: Критичні завваги І. Франка до «Історії» М. Грушевського 122

УКРАЇНСЬКІ ВЧЕНІ

Т. Іванівська: Л. Є. Чикаленко як археолог . 132

ГЕРАЛЬДИКА І ГЕНЕАЛОГІЯ

Роман О. Климкевич: Герби міст Правобережжя . . 140
В. Сенютович-Бережний: Рід і родина Виговських . 149

З АРХІВУ

Листи Михайла Грушевського до Т. Починка (в опрацюванні Марка Антоновича) 168

ОГЛЯДИ — РЕЦЕНЗІЇ

С. Злупко: Економічна думка на Україні, 1969 (Б. Винар) . . 184
Аркадій Жуковський: Петро Могила і питання єдности церков, 1969 (І. Коровицький) 187
Михайло Демкович-Добрянський: Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі, 1969 (Б. Винар) 189
Andrzej Pope, Państwo i kościół na Rusi w XI wieku, 1968 (М. Ждан) . 191
Исторические связи народов СССР и Румынии, 1965 (Л. Винар) 193
Василь Прохода: Записки непокірливого, 1969 (Л. Биковський) 194

БІБЛІОГРАФІЧНІ НОТАТКИ 197

Академія Наук УРСР, *Історія селянства Української РСР* (1967), *Історія робітничого класу Української РСР* (1967), *Науковий збірник Музею Української культури в Свиднику* (1969), M. Stachiw i J. Sztendera, *Western Ukraine at the Turning Point of Europe's History* (1969), Sergei G. Pushkarev, *Dictionary of Russian Historical Terms from Eleventh Century to 1917* (1970), *Перший Світовий Конґрес Вільних Українців* (Матеріяли, 1969), *Українська РСР у виданнях республік Радянського Союзу* (1967), М. П. Рудь, *Українська Радянська Соціялістична Республіка, 1917—1967* (1969), М. Ф. Котляр, *Галицька Русь у другій половині XIV — першій чверті XV ст.* (1968), *Нариси з соціяльно-економічної історії України дожовтневого періоду* (1963), *Книги видавництв України за 1968* (1969), Іван Піддубний, *Слідами життя* (1969), Jerzy Dowiat, *Chrzest Polski* (1969).

ХРОНІКА 205

Українське Історичне Товариство . 205
Українська Вільна Академія Наук . . 208
Наукове Товариство ім. Т. Шевченка . 208

CONTENTS

Lubomyr Wynar, Historical Works of Alexander Petrovych Ohloblyn 5
N. Polonska-Vasylenko, Alexander Ohloblyn in the Eyes of a Contemporary 33
Marko Antonovych, P. O. Kulish and A. Ia. Konysky 38
Bohdan Wynar, Historical Development of Ukrainian Economic Thought 54
Alexander Baran, Kozaks at Transcarpathia in 1619 76
Michael Zdan, Ukraine Under the Rule of the Golden Horde 82
Omelian Pritsak, The Pechenegs 95
Rev. I. Nazarko, The "Izhoi" Princes 102
Theodor Mackiv, English Text of the 1649 Zborov Treaty 110
Alexander Dombrovsky, I. Franko's Critical Comments on M. Hrushevsky's "Histories" 122
T. Ivanivska, L. Chykalenko—Archeologist 132
Roman Klimkevich, Coats of Arms of Cities of Right Bank Ukraine . 140
V. Seniutovych-Berezny, Vyhovsky Clan 149
Unpublished Letters of Michael Hrushevsky to T. Pochynok . . . 168
Reviews 184
Bibliographical Notes 197
Chronicle 205

Любомир Винар

НАУКОВА ТВОРЧІСТЬ ОЛЕКСАНДРА ПЕТРОВИЧА ОГЛОБЛИНА

Діяпазон наукової творчости професора Олександра Оглоблина надзвичайно широкий. Хронологічно він охоплює майже всі періоди української історії. Під оглядом тематичним історичні праці Ювілята охоплюють історіографію, економічну історію України, політичну і суспільну історію, історію української церкви і культури та допоміжні історичні науки.

Заки перейдемо до аналізи творів Олександра Петровича, треба коротко з'ясувати методологію його історичного досліду. В своєму автобіографічному нарисі Олександер Петрович підкреслює: «як історик документальної школи, стою на ґрунті джерельних фактів і там шукаю історичної істини».[1] Документальна метода історичного досліду полягає перш на все в глибинній аналізі історичних джерел і літератури, а вслід за цим на історичній синтезі. Історична синтеза базована лише на основі цієї аналізи і лише в її рамках. При аналізі проф. О. Оглоблин застосовує також порівняльно-історичну методу досліду. Як допоміжними методами, він користується також філологічною, генеалогічною і археологічною методами, які сприяють повнішій аналізі і інтерпретації досліджуваного явища. На окрему увагу заслуговує застосування мікро-аналітичного методу в т. зв. внутрішньому, або вищому, критицизмі історичних джерел, за допомогою якої встановлюється авторство анонімних праць, або творів оспорюваного авторства. Цю методу дуже вдало застосував Олександер Петрович у своїх дослідах авторства «Історії Русів». Ювілят, як представник документальної історіографічної школи, змагає до повного об'єктивізму в історичному досліді. Це він виразно підкреслює в уже згадуваній науковій автобіографії, мовляв — «Я абсолютно відкидаю будь яку підпорядкованість історії, як науки, будь яким стороннімціллям та завданням, інтересам та бажанням, навіть найкращим та найшляхетнішим. Я противник нагинання історичних фактів чи концепцій до якихось політичних, а навіть патріотичних інтересів. Я згоден з тим хто сказав, що патріотизм це чеснота, а не наукова метода». Ці дум-

---

[1] Олександер Оглоблин, «Мій творчий шлях українського історика», (рукопис).

ки Олександра Петровича важливі не лише до зрозуміння його підходу до історії, як науки та історика, як дослідника історичного життя людини і людських спільнот, але, як напрямні молодій ґенерації істориків, яка іноді підпорядковує історичні дослідження іншим позанауковим цілям. Послідовно в своїх думках про методу і завдання історіографії, Олександер Петрович виразно виступає проти «всякого історичного моралізування, а тим паче проти історичних прогнозів».[2] Досліджувані історичні явища і діячів О. Оглоблин аналізує на широкому тлі політичних, суспільних і культурних рухів даної доби, встановлюючи і наголошуючи рушійні сили історичного процесу.

Історіографічні праці.

Історіографія — історія історичної науки, як спеціяльна історична дисципліна, займає важливе місце в творчості Олександра Оглоблина. Розглядаючи історіографічні праці Ювілята, можемо поділити їх на дві головні категорії: синтетичні праці, в яких автор досліджує розвиток української історичної науки даної доби у формі історіографічних нарисів. Другу групу становлять аналітичні історіографічні праці, в яких історик аналізує індивідуальну творчість істориків, досліджує авторство анонімних історичних творів і визначує їхній вплив на розвиток історичної науки і український історичний процес. Історіографічними дослідами Олександер Петрович займався ще в ранніх 1920-их роках. В 1923—1924 рр. професор Оглоблин читав у Київському університеті курс української історіографії, а рік раніше почав свої досліди над О. Лазаревським.

Значний вплив на молодого історика в тому часі мала відома праця Дмитра Дорошенка «Огляд української історіографії»,[3] а також праці Вячеслава Липинського і Степана Томашівського — представників державницької школи української історіографії.

З синтетичних праць згадаємо в першу чергу англомовну працю «Українська історіографія — 1917—1956», що появилася в *Аналах УВАН*, т. V-VI, за 1957 рік. Вона становить продовженням «Огляду української історіографії» Дм. Дорошенка, яка за редакцією і доповненнями Олексадра Петровича, була видрукована в тому самому томі Аналів. Автор у хронологічному порядку розглядає творчість українських істориків на Придніпрянщині, в Галичині, Карпатській Україні й окремий розділ присвячує українській еміґраційній історіогра-

---

[2] Усі цитати взяті з наукової автобіографії проф. Оглоблина, яка переховується в архіві УІТ.

[3] Про працю Дм. Дорошенка, О. Оглоблин пише, що «Огляд української історіографії, яку видав Український Вільний Університет у Празі р. 1923, дуже зацікавила мене... і справила на мене надзвичайне враження. Вона не тільки стала моєю настільною книгою, але і покладена була мною в основу курсу української історіографії, що його читав я в Київському Університеті (на той час І. Н. О.) в 1920 роках. О. Оглоблин, «З листів Д. І. Дорошенка до О. П. Оглоблина», *Український Історик*, ч. 3—4, 1965, стор. 84.

фії до 1956 року включно. В цій праці подано не лише характеристику історіографічних шкіл і окремих істориків та їхніх праць, але також проаналізовано обставини серед яких проходив розвиток новітньої української історіографії. В цій студії Ювілят проявив себе знаменитим бібліографом української історії, так, що ця історіографічна праця водночас служить дослідникам як бібліографічний довідник до української історії. Взагалі треба підкреслити, що автор вложив багато праці в бібліографічні доповнення до праці Дорошенка.

На нашу думку цей історіографічний нарис ще на довгі роки буде одною з основних українських історіографічних праць в англійській мові. Проф. Оглоблин помістив також короткий нарис української історіографії в *Енциклопедії Українознавства* («Історіографія», Е. У., т. 3, стор. 887-891) і в англомовній енциклопедії Українознавства („Ukrainian Historiography“, *Ukraine: Aconcise Encyclopedia,* Vol. I, 1963), в співпраці з Дм. Дорошенком.

На окрему увагу заслуговують історіографічні праці проф. Оглоблина присвячені сучасній українській совєтській історіографії. З них згадаємо такі: «Як большевики руйнували українську історичну науку» (Прага, 1945, 53 стор.), «Українська історична наука в 1920 рр.» *Сучасник, 1948)* і врешті «Думки про сучасну українську совєтську історіографію» (Нью-Йорк, 1963, 87 стор.). В цій праці, автор докладно аналізує окремі етапи розвитку української історіографії під совєтською владою. Він подає таку періодизацію її розвитку: *перший період* — 1920-ті роки, — коли вона була українською, а не совєтською; *други період* — 1930-ті роки, — коли, внаслідок урядового погрому і терору, не стало української й не постало ще совєтської історіографії; і *третій період* — повоєнні — 1940—1950-ті роки, — коли заходами партії і уряду «створена була уніфікована совєтська українська історіографія».[4]

Праці проф. Оглоблина про українську історіографію в УРСР мають велику вартість і вони писані з досконалим знанням обставин, в яких перебувала і перебуває українська історична наука на рідних землях. Історик джерельно виказує розгром української історіографії в 1930-их роках і ту задушливу атмосферу комуністичного партійного диктату, в якій вона перебуває під сучасну пору. Але розглядаючи перспективи розвитку української совєтської історіографії, Олександер Петрович є оптимістом. Він уважає, що ним проаналізовані «ознаки гнилизни, руїни і тління — це симптоми занепаду не української, а совєтської історіографії. Зло породжує тільки зло, яке неминуче, раніш чи пізніше, повертається проти того, хто його породив. І саме останні роки відкрили нам, що навіть у цій задушливій ідейно-політичній атмосфері, в цьому застояному повітрі наукового недумання й історичної неправди, в якому приневолений жити і працювати український совєтський історик і українська совєтська історіографія, іде велика наукова праця, накопичуються нові, важливі

[4] О. Оглоблин, *Думки про сучасну українську совєтську історіографію,* Ню Йорк, 1963, стор. 6.

документальні матеріяли, вивчаються окремі цікаві теми, ростуть нові кадри українських істориків».[5] Це доказ, що історична наука на рідних землях не вмерла і можна з часом сподіватися справжнього відродження української історіографії, звичайно із розвалом того, як пише автор, «темного царства тоталітарної думки».

Розглядаючи аналітичні історіографічні праці Ол. Оглоблина, в хронологічному порядку треба згадати його студію про авторство Літопису Самовидця, що появилася в 1926 році.[6] В цій праці, автор висунув гіпотезу про Романа Ракушку, як автора літопису Самовидця. Ця думка прийнята тепер більшістю українських істориків.

Центральне місце в історіографічних дослідах Олександра Петровича займає анонімна «Історія Русів» і питання авторства цього історично-патріотичного пам'ятника, що його проф. Оглоблин називає «деклярацією прав Української нації» і «вічною книгою України». Питанням авторства «Історії Русів» займалися О. Бодянський, М. Максимович, О. Лазаревський, В. Горленко, Дм. Дорошенко, О. та М. Грушевські, М. Возняк, М. Слабченко, І. Борщак, А. Яковлів та інші дослідники. Були різні гіпотези відносно авторства цього інтересного й важливого твору, хоч би згадати Григорія Полетику (гіпотеза В. Іконнікова і О. Лазаревського), кн. Олександер Безбородько (гіпотеза Мих. Слабченка) й інші. Професор Оглоблин цікавився проблемою авторства «Історії Русів» вже в 1920-их роках, але доперва почінаючи з кінця 1939 році, мав змогу систематично зайнятися цим питанням. З важливіших його праць присвячених дослідам «Історії Русів» згадаємо: «Аннали Малої Росії» Шерера й «История Русов» (*Науковий Збірник УВУ*, т. 5. 1948), «Етичні і політичні принципи Історії Русов» (англомовна стаття, *Аннали УВАН*, ч. 4 (6) 1952), «Де була написана „Історія Русов"» (англ. праця, *Аннали УВАН*, ч. 2 (8) 1953), «Списки „Історії Русів"», (*Науковий Збірник УВУ*, т. VI, 1956), об'емиста передмова до перекладу «Історії Русів» на українську мову, яка появилася за головною редакцією проф. О. Оглоблина в 1956 р. В цій статті аналітично-синтетичного характеру автор подав підсумки історіографічних досліджень над «Історією Русів» і рівночасно свої виводи щодо авторства і ваги цього історичного памятника.[7]

В першу чергу слід підкреслити, що в своїх дослідах Олександер Петрович послуговувався методою мікроаналізи, за допомогою якої він прийшов до висновку, що автор «Історії Русів» походив з Новгородсіверщини і належав до українського патріотичного гуртка, що існував у Новгород-Сіверському в 1780—1790 роках. Сам Олександер Петрович спершу був висунув гіпотезу про авторство Василя Ханенка

---

[5] *Цит. пр.*, стор. 79—80.

[6] О. Оглоблин, «До питання про автора Літопису Самовидця», *Записки Історично-Філологічного Відділу УАН*, кн. VII—VIII, 1926, стор. 181—96.

[7] О. Оглоблин, «Вступна стаття», *Історія Русів*, Нью Йорк: В-во. «Вісник», 1956, стор. V—XXXI.

[8] О. Оглоблин, *Ханенки* (Сторінка з історії українського автономізму 18 століття), Кіль, 1949.

або його небожа Олександра Ханенка,[8] а згодом Опанаса Лобисевича[9] — але згодом відмовився від цього припущення.

Пізніші досліди Олександра Петровича вказують на когось з молодших діячів з Новгородсіверщини, зв'язаних службово з кн. О. Безбородьком. Рівночасно проф. Оглоблин, на основі аналізи, визначує дату появи «Історії Русів», уважаючи, що І. Р. появилася між 1822 і 1825 роками. В дальшому історик досліджує ідеологічно-історичний аспект твору, уважаючи, що основною темою цього політичного трактату була проблема українсько-російських відносин, глибока антитеза: Україна—Москва.[10] Історіографічні досліди Олександра Петровича не обмежилися лише «Історією Русів» — але поширилися на досліди політичної і культурної історії України в кінці XVIII і на початку XIX століття, про що докладніше згадаємо в іншому розділі нашої праці. Олександр Петрович є найвидатнішим дослідником «Історії Русів» і її впливу на національне відродження України. Він має ще недруковану студію «Студії над „Історією Русів"» — слід побажати, щоб ця праця якнайшвидше була видрукована.

У своїх історіографічних дослідах Олександер Петрович також присвятив свою увагу багатьом історикам України, з яких згадаємо М. Грушевського, О. Лазаревського, Дм. Дорошенка, В. Модзалевського, М. Василенка, Б. Крупницького, Наталію Полонську-Василенко та інших.[11] Як відповідальний редактор історичної частини Енциклопедії Українознавства, О. Оглоблин опрацював майже усі історіографічні гасла.[12]

Під кінець декілька думок відносно завдання історіографії, так, як їх бачить Ювілят. Професор Оглоблин в основному уважає, історіографію, як процес розвитку української національно-історичної думки, втіленої в історичній науці. Він уважає, що тепер еміґраційні умови є сприятливі для студій над історіографією. У свойому автобіографічному нарисі він пише: «Нова українська еміґрація, до якої належу і я, мала ще одне особливе історіографічне завдання. Більше того, обов'язок, не лише перед власним минулим і українською наукою, але й перед світовою наукою. Маю на увазі правдиве висвітлення тої великої історіографічної роботи, яку виконали українські історики на советській Україні в 20-их—30-их роках і яка була обірвана, знівечена, спаплюжена, заборонена і засуджена, а згодом цілковито замовчана советскою владою. Ця праця та її наслідки мало відомі за кордоном. А головне вони приховані від нових українських поколінь за сімома печатями і цілою горою всіляких неправд і наклепів з боку

[9] О. Оглоблин, «До питання про автора „Исторіи Русов"», *Україна* (Париж), ч. 2., 1949.

[10] О. Оглоблин, «Передмова», цит. пр., стор. 23.

[11] Гляди «Бібліографія праць О. Оглоблина» (в друку).

[12] «Антонович, В.» (т. І.), «Багалій, Дмитро» (т. І.), «Грушевський, Михайло» (т. ІІ.), «Дорошенко, Дмитро» (т. ІІ.), «Кордуба, Мирон» (т. ІІІ.), «Крип'якевич, Іван» (т. ІІІ.), Лазаревський, Олександер» (т. IV.), «Левицький, Орест» (т. IV.) і другі. Енциклопедія Українознавства (словникова частина). Повний список гасел поданий в нашій бібліографії.

урядової советської критики. Відкрити, показати цю працю і не лише те, що вже було зроблене, але і те, що було заплановано і почате, зберегти тогочасні творчі зусилля та їх наслідки для майбутньої української історіографії — нав'язати і коли можна, продовжити традиційну нитку тисячолітньої української історичної думки, яку обірвала советська неволя — це є важливе і почесне завдання вільної української історичної науки».

Професор О. Оглоблин виконує тепер це відповідальне завдання у Гарвардському Університеті, де він читає курс про «Козацько-Гетьманську Державу 17—18 ст.» з широким історіографічним вступом і джерелознавчим семінаром, а також у своїх численних історіографічних працях.

Економічна історія України.

В 1920 році проф. Оглоблин розпочав свої досліди над окремими питаннями економічної історії України. Це заінтересування не було випадковим. Олександер Петрович, приймаючи в основі схему Грушевського, бачив в ній певні прогалини. Про це він виразно пише в своєму автобіографічному нарисі: «Українська історіографія 19—20 століть побудувала свою історичну схему, в основі якої була ідея самостійности України, на підвалинах етнічномовно-культурного і національно-політичного характеру. Натомість проблема економічної самостійности України в її історичному розвитку не була ані розв'язана, ані навіть науково поставлена. А без того ідея української самостійности, як науково-історична концепція, неначе була позбавлена міцного фундаменту».

Свої дослідження зосередив О. Оглоблин в тому часі на історії української фабрики, що її він заплянував на шість томів. Перший том мав бути присвячений історії української мануфактури в XVIII ст., другий том мав охопити українську кріпацьку фабрику кінця XVIII — першої половини XIX ст., третій мав бути присвячений некріпацькій фабриці першої пол. XIX ст., четвертий том Олександер Петрович думав присвятити внутрішній організації української фабрики першої половини XIX ст.; нарешті п'ятий і шостий томи мали охопити історію української капіталістичної фабрики до 1917 року включно. В цілості праця мала показати історичний розвиток української фабрики від XVIII до XX століття і як така мала виповнити значну прогалину в українській історіографії.[13]

Цей плян був зреалізований лише частинно. Перший том, який був зданий до видавництва ще в 1922 році, появився щойно в 1925.[14] Того самого року появився також третій том «Очерки истории украинской

---

[13] Досліди проф. О. Оглоблина не включали історії української фабрики в Галичині, Басарабії, Буковини, Закарпатської України й Криму. Вони охоплювали «Велику Україну» з її 8-ма губерніями.

[14] Олександер Оглоблин, *Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине,* Київ: Изд. Украины, 1925, 270 стор.

фабрики. Предкапиталистическая фабрика» (Київ 1925, 232 стор.). Натомість другий том присвячений історії кріпацької фабрики зазнав іншої долі. Його опрацював Олександер Петрович в 1922—1923 роках і здав до друку на початку 1924 року. Проте цей том був надрукований щойно в 1931 році, як спільне видання ВУАН і Державного Видавництва України, але не побачив книгарських полиць, бо ввесь наклад був заборонений і знищений большевицькою цензурою, так, що в автора зберігся лише коректурний примірник,[15] який тепер видається разом з іншими двома томами. В першому томі «Мануфактура в Гетьманщині» автор, обговорює на основі джерельного матеріялу загальні умови розвитку промисловости Гетьманщини в першій пол. XVIII ст., історію окремих мануфактур, організацію мануфактури, а також подає в додатках багатий архівний матеріял. В історіографічно-бібліографічному вступі подано огляд джерел та літератури до історії промисловости Лівобережжя в XVII—XVIII століттях, а також присвячує одну частину вступу виясненню економічної термінології. Цей том в основному був позитивно оцінений істориками в совєтській Україні і поза нею. Академік Дм. Багалій в тому часі уважав проф, О. Оглоблина за «молодого київського енергійного історика», що зосередив свою увагу на досліджуванні історії української фабрики, цебто темі, що її також присвятив один том своєї серії М. Є. Слабченко. Розвідки проф. О. Оглоблина з історії української фабрики являються доповненням і продовженням вказаної праці М. С. Слабченка».[16] Д. Дорошенко в свою чергу зазначував, що «Проф. Оглоблин даючи огляд історії української фабрики XVIII в., весь час зазначує ту ролю, яку відігравала на Україні економічна політика російського уряду, яка була звернута цілком до того, щоб позбавити Україну значіння самостійного економічного організму й звести на степень російської колонії»[17] і дальше уважає цю працю «безумовно цінним вкладом в мало розроблену досі літературу про історію економічного життя Лівобережної України 18 ст.». Третій том праці «Передкапіталістична фабрика», що появився в тому самому році, складався з двох основних частин. В першій автор досліджує загальні умовини розвитку фабрично-заводської промисловости України в першій пол. XIX ст., а в другій докладно аналізує фабрику з вільнонайманою працею. Автор пише, що «треба оцінити різні факти і фактори господарського розвитку України в першій половині XIX ст., виходячи не від Великоросії, не від російського господарства, а перш за все від українського господарства, його маштабу, його інтересів і його розвитку».[18] Цей том написаний також на основі багатого джерель-

---

15 Олександер Оглоблин, «Про деякі загублені праці і видання Всеукраїнської Академії Наук у Києві», *Науковий Збірник УВАН*, т. II, 1953, стор. 198.

16 Д. І.Багалій, *Нарис історії України на соціяльно-економічному ґрунті*, т. I. Київ 1928, стор. 115.

17 Дм. Дорошенко, *Суспільство* (Прага) т. III, 1926, стор. 171—172.

18 О. П. Оглоблин, *Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика*, Київ: Гос. Изд. Украины, 1925, стор. 18.

ного матеріялу. М. Є. Слабченко в своїй рецензії підкреслив цінність цеї праці, зазначуючи, що автор об'єктивно накреслив своєрідність економічного укладу України, а також зв'язок українського економічного життя із всесвітньою економікою.[19] З свого боку Д. Багалій підкреслив зокрема заслуги проф. О. Оглоблина в правильному методологічному підходові до питання незалежности українського економічного процесу, а також в широкій джерельній базі дослідження. «Він перший поставив перед собою це завдання (написання обширного джерельного нарису історії української фабрики — Л. В.), пише Д. Багалій, і дає ряд начерків на підставі численних джерел, розпорошених по різноманітних виданнях».[20]

Сумна доля II-го тому праці проф. Оглоблина про українську фабрику заважила на його роботі над дальшими томами історії української фабрики. В своєму автобіографічному нарисі Олександер Петрович згадує, що з четвертого тому присвяченого внутрішній організації української фабрики першої пол. XIX ст., він написав лиш декілька розділів, і на цьому праця припинилася. Нестерпні умовини советської дійсности не дали змоги повністю зреалізувати цього важливого почину. Працю проф. О. Оглоблина «Історію української фабрики» уважаємо його основним дослідженням економічної історії України. Незадовго появиться її нове видання в „Harvard Series in Ukrainian Studies"[20a]. «Історія української фабрики «зберігатиме ще довгі роки наукове значення для сучасних і майбутніх поколінь українських істориків.

Своє дослідження історії українського господарства Олександер Петрович не обмежив лише українською фабрикою. Він досліджував також історію української міжнародньої торгівлі (зовнішньої і транзитної) в XVIII—XIX століттях. З цього циклу згадаємо «*Транзитний торг України за першої половини XIX ст.* (Київ: ВУАН, 1927, 47 стор.), «Одеське порто-франко» (Київ 1928, 11 стор.).[21] Польський капітал і український ринок за першої половини XIX ст.» (1929), «Закавказький транзит і Україна в першій пол. XIX ст. (1932) та інші.[22] Ці та інші студії проф. Оглоблина ввійшли до його книги «*Нариси з історії капіталізму на Україні* (Київ: в-во Пролетар, 1931, 174 стор.). Цю працю видало видавництво з передмовою З. Гуревича, в якій засуджено всю наукову і академічну діяльність проф. О. Оглоблина. Ця передмова характеристична для советської дійсности, в якій дове-

---

19 М. Є. Слабченко, *Записки Історично-Філологічного Відділу УАН*, кн. VII—VIII, Київ, 1926, стор. 557—560.

20 Д. Багалій, цит. пр., стор. 116.

20a Oleksander Ohloblyn, *A History of Ukrainian Industry*, 3vols. Muenchen: Wilhelm Fink Verlag (Harvard Series in Ukrainian Studies, no. 12). Зі вступом проф. Омеляна Пріцака та ретроспектом автора англійською мовою.

21 Це була відбитка з праці видрукованої в *Наукових записках Київського Інституту Народнього Господарства*, т. IX, 1928, стор. 37—47.

22 Докладний бібліографічний опис цих публікацій поданий в нашій праці *Олександер Оглоблин. Біо-бібліографічні матеріяли*, Рим, 1957, стор. 14—16.

лося жити й працювати українським історикам. Гуревич намагався довести, що «діялектика ідейної еволюції проф. Оглобліна була скерована своїм політичним вістрям проти нашого пролетаріяту, проти його переможного будівництва, проти марксизму-ленінізму».[23] Він коротко обговорив зміст праць О. Оглоблина, присвячених історії української фабрики й історії капіталізму в Україні сконфронтував їх з офіційною схемою советської історії і прийшов до висновку, що «проф. Оглоблин є типовий об'єктивіст, апологет українського капіталізму, ідеолог української буржуазії», а всі його праці просякнуті духом і «методологічним наставленням» націонал лібералізму.[24] Виринає засадниче питання, чому всеж таки видали в 1931 році цю працю «буржуазного націоналіста»? Відповідь на це знаходимо в цій самій передмові, мовляв «На фронті української історіографії проф. Оглоблин, без сумніву, є один з найсерйозніших наших ворогів, озброєний великою технічною зброєю, і це нам товариші, треба мати на увазі. Гасло «опанувати техніку» стоїть не лише перед економікою, воно стоїть і перед нами на ідеологічному фронті. В цім відношенні треба вчитися і у проф. Оглоблина для того, аби цього ворога остаточно і цілковито подолати».[25] Не дивно, що «Нариси з історії капіталізму на Україні» хоч побачили денне світло, але не дійшли до читача, бо розподілювано її т. зв. «закритим розпорядком».

Олександер Петрович зосередив свою увагу також над історіографічними, методологічними і джерелознавчими проблемами історії української економіки. У 1928 році появилася його праця «Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX—XX віків».[26] Ця стаття, не зважаючи на відносно невеликий розмір, має значну вагу в історіографії української економічної думки. Вона була опрацьована, як вступна лекція до курсу історії українського господарства, що його читав Олександер Петрович в 1927/28 році в Київському Інституті Народнього Господарства.[27] В ній проф. Оглоблин аналізує в хронологічному порядку процес витворення поняття української економіки, пов'язаного не лише суто господарськими інтересами України, але перш за все з науковою і громадською (політичною) українською думкою XIX ст. Спершу поняття української економіки з'явилося на суто практичному ґрунті, трохи згодом воно оформилося, як поняття «територіяльної української економіки». Черговий етап це утворення поняття «економіки національної» в 1880-их роках.

---

23 З. Гуревич, «Замість передмови», в О. Оглоблин, *Нариси з історії капіталізму на Україні,* Київ 1931, стор. VII.

24 З. Гуревич, *цит. пр.,* XIII—XIV.

25 *Там же.*

26 О. Оглоблин, «Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX—XX віків», *Червоний Шлях,* IX—X (66—67) 1928, стор. 165—179. Передруковано в *Віснику* (Ню Йорк), ч. 8 (62) 1953, ч. 1 (63) 1954.

27 Треба зазначити, що цей курс згодом появився циклостилевим виданням: *Курс історії українського господарства* (до XX стол.). Видання студентів Київського Інституту Народнього Господарства, Київ 1929.

В цьому періоді проф. О. Оглоблин підкреслює значіння праць Сергія Подолинського і Юліяна Бачинського, які видвигнули питання української національної економіки. В першому чвертьлітті XX століття проблеми української національної економіки широко обговорюються українськими вченими і публіцистами, а також політичними діячами. Проф. О. Оглоблин пише, що в тому часі проблеми української економіки поширюються в українських національних колах, які не лише протестували проти економічного визиску Росії українського господарства, але також висунули в своїх програмах «певні національно-політичні вимоги, ставлячи на денний порядок автономію або самостійність України». Олександер Петрович доводить, що в тому часі в фахових і публіцистичних працях українських вчених і політичних діячів, проблема національної економіки трактується, як проблема національна.[28] Проте наукове студіювання цієї проблеми починається щойно в 1920-их роках в яких проф. О Оглоблин побіч Дм. Багалія, М. Слабченка і цілого ряду інших вчених присвятили і зосередили свою увагу на дослідах української економіки.

Джерелознавчий аспект історично-економічних дослідів Олександра Петровича базувався перш за все на студіях малодосліджених архівних фондів. Тут у першу чергу треба згадати дослідження проф. Оглоблина архівів Київської Межигірської фаянсової фабрики, Бахмутських і Торських соляних заводів, Катеринославської суконної фабрики, Київського арсеналу і інших архівів. Наслідком цих дослідів Олександер Петрович опублікував цілу низку джерельних праць, з яких згадаємо «Фабрично-заводські архіви України за кріпацької доби» (*Архівна Справа*, ч. VII, 1928), «До історії будницької промисловости України за часів Хмельниччини (Зап. Історично-Філолог. Відділу УАН, кн. X, 1927), «Архів Київо-Мешигірської фабрики (*там же*, кн. IX, 1926), «Архів Бахмутських і Торських соляних заводів» (*Архівна Справа*, ч. IX—X, 1929), «Архів Шостенського порохового заводу» (*Архівна справа*, ч. XII, 1930) та інші праці.[29] Треба також згадати, що в 1926—1930-их роках Олександер Петрович провадив спеціяльний архівний семінар при Київському Центральному Архіві ім. В. Б. Антоновича. Проф. О. Оглоблин створив свою історично-економічну школу, що

---

[28] «Виходячи з того, що Україна являє собою окремий господарчий терен, суцільний господарський організм, українські політичні діячі, публіцисти і вчені доводили, що інтереси української економіки вимагають нових, самостійних форм політичного життя України. М. Грушевський в своїх публіцистичних творах не раз зупиняється на питаннях української економіки. У статті, присвяченій Україні, в збірнику «Форми національних рухів сучасних держав» (за ред. Костелянського) він визначав не тільки культурно-національні, а й суто економічні умови українського життя. На думку Грушевського, вони «такі, що вимагають самостійної української господарчої політики, зважаючи на те, що ці умови в корені відмінні від умов північно-західних країн Росії», О. Оглоблин, *цит. пр.*, стор. 7—8.

[29] Докладний бібліографічний опис вищезгаданих та інших праць з цеї ділянки, читач знайде в нашій праці *Олександер Оглоблин. Біо-бібліографічні матеріяли*, Рим 1958, стор. 12—16.

складалася з його учнів, які досліджували історію українського господарства. Їм він присвятим 3-ий том «Нарисів історії української фабрики».

В 1930-их роках, з'явилася деяка можливість дослідної праці. В 1930-ому році, як пише в своєму автобіографічному нарисі Олександер Петрович, увага советських господарчих органів була тоді спрямована на дослідження природних ресурсів, зокрема корисних копалин, для потреб народнього господарства. Це дало нагоду українським історикам і економістам розпочати деяку дослідну працю. Проф. Оглоблин зосередив свою увагу на історії металюргійної промисловости Правобережної України в XVI—XIX ст. й взагалі історії промисловости Правобережного Полісся в XVI—XX ст. У 1932 і 1936 роках він очолював дві історично-економічні експедиції ВУАН і Всеукраїнського історичного музею в Києві на Правобережне Полісся. Наслідком експедиції 1932 р. проф. О. Оглоблин підготовив до друку в 1933 році «Праці Поліської історично-економічної експедиції ВУАН і Всеукраїнського історичного музею в Києві (2 тт.). В 1937 році проф. Оглоблин закінчив велику монографію «Історія металюргії Правобережної України XVI—XIX ст. і цілий ряд інших праць і археографічних збірників матеріялів, до історії промисловости Правобережної України.[30] Ці праці ніколи не були опубліковані. Лише в 1948 році появився один розділ з «Історії металюрґії Правобережної України»[31] решта матеріялу залишається неопублікованим.

У другій половині 1930-их років проф. Оглоблин зосередив свою увагу на дослідженні політичних і культурних аспектів українського історичного процесу. Історією українського господарства і розвитку економічної думки він дальше цікавиться, але від того часу основною ділянкою його дослідів стає політична і культурна історія України, українська історіографія й допоміжні історичні науки. Підсумовуючи основні ідеї з'ясовані в працях проф. О. Оглоблина, присвячених економічній історії України, можна подати їх в трьох головних тезах.

Проф. Оглоблин наголошує в своїх працях історично-економічного циклу ідею економічної самостійности України. Джерельна інтерпретація самостійности українського господарського організму в його історичному розвитку тягнеться безперервною ниткою в усіх його працях. Включення економічно-господарського чинника в загальну схему українського історичного процесу, на нашу думку, є головним досягненням нашого Ювілята.

Другий основний мотив в історично-економічних працях Олександра Петровича — це загальна концепція розвитку української промисловости, зокрема фабричної в XVIII—XIX віках. Відносно історії української фабрики проф. О. Оглоблин встановив на основі своїх дослідів чітку періодизацію її розвитку. Ця періодизація і концеп-

---

30 Див. Л. Винар, *цит. пр.* («Праці, що залишилися в рукопису»), стор. 28.

31 О. Оглоблин, «Хмельниччина й залізорудна промисловість Правобережної України», *Записки НТШ,* т. 156, 1948, стор. 129—142.

ція пише він «не тільки не була спростована, а в багатьох частинах ще більше стверджена в пізніших наукових працях і публікаціях. Зрештою процес переходу від «казенних» мануфактур Гетьманщини в першій половині XVIII ст. і «вотчинної» (шляхетської) мануфактури на Лівобережній і Правобережній Україні другої половини XVIII ст., через кріпацьку і купецьку мануфактуру першої чверти XIX ст., до передкапіталістичної фабрики другої чверти й середини XIX ст. (до реформи 1861 року), як переходової форми від фабрики кріпацької до фабрики капіталістичної, є визнаний в історично-економічній науці».[32]

Врешті третя основна теза проф. О. Оглоблина це ствердження колоніяльного характеру російської економічної політики щодо українського господарства в XVIII—XIX століттях. Ці основні висновки проф. О. Оглоблина прийняті сучасною українською науковою історіографією.

Політична історія України.

Політична історія України являється основною доменою історичних студій проф. Оглоблина від ранніх 1920-их років аж по сьогоднішний день. Безпосереднє зацікавлення Олександра Петровича політичним аспектом українського історичного процесу можна пояснити не лише органічним пов'язанням господарського життя України, української економічної думки з відповідними політичними рухами і ідеологіями, але також бажання дослідника студіювати політичні явища і діячів української історії на основі ним віднайдених архівних матеріялів. В цьому аспекті він не лише давав нову інтерпретацію досліджуваних явищ, але й віднаходив нові джерела.

Розглядаючи історичні праці О. Оглоблина присвячені політичній історії України, в основному можемо їх поділити на два головні циклі: дослідження історії Козацько-Гетьманської Держави в XVII—XVIII віках і студії над початками і розвитком українського національного відродження вкінці XVIII і в XIX ст. В дослідженнях козацької держави Олександер Петрович свою увагу присвятив зокрема добі Б. Хмельницького, періодові т. зв. Руїни і добі Мазепи. Придержуючися тематично-хронологічного принципу спочатку розглянемо праці Олександра Петровича присвячені Хмельниччині. Тут треба підкреслити, що в 1922 році проф. О. Оглоблин мав нагоду вперше познайомитися з «Україною на переломі» Вячеслава Липинського, яка мала значний вплив на формування його поглядів на добу Хмельницького. Але ще й перед тим починаючи свою професорську діяльність в 1920 році на Київському Робітничо-Селянському університеті, Олександер Петрович прочитав там курс, присвячений Хмельниччині. Не улягає сумніву, що доба Хмельницького, як одна з найвизначніших епох української історії, притягнула увагу молодого дослідника.

---

32 О. Оглоблин, «Ретроспект». (Вступ до нового видання *Нарисів історії української фабрики* (в друку).

На окрему увагу заслуговує інтерпретація проф. Оглоблина передреволюційного десятиліття — 1638—1648, яке в польській і українській історіографіях одержало назву «золотого спокою». Цей період надзвичайно важливий для розуміння політичного та ідеологічного підложжя української революції очоленої Богданом Хмельницьким в 1648 році. Назагал в народницькій і сучасній советській історіографії панує погляд про тяжкий економічний гніт і занепад українського господарства в тому часі. Ця гіпотеза, на думку Олександра Петровича, вимагає основної переоцінки. В тому часі, саме перед всенароднім зривом, на українській землі творяться нові вартості — політичні, економічні, культурні. «Народжені, пише О. Оглоблин, в боротьбі проти чужого гніту, тиску і визиску, вони віщують нову боротьбу, вони готуються і готують до неї».[33] Насамперед Олександер Петрович заперечує господарське виснаження і зубожіння Наддніпрянської України в першій пол. XVII ст. Навпаки в усіх галузях господарства тієї доби зустрічаємо піднесення і нагромадження дібр. З другого боку бачимо значний колонізаційний процес, постання низки міст і сіл, а також колонізацію Слобожанщини. Все це свідчить про вітальність української економічної експансії. Автор зокрема зупиняється над умовами розвитку українського сільського господарства і промисловости. В цих ділянках запримічуємо значний поступ, а не упадок. Це саме можна сказати про українське духово-культурне життя. Українські історики зосередили свою увагу на церковно-релігійній полеміці і добачували майже самі неґативні сторінки церковно-релігійного розбиття, що настало після Берестейської Унії 1596 року. Олександер Петрович вбачає саме в складності й суперечливості українського «церковно-ралійного процесу» відродження української церкви і взагалі всього духового життя нації.[34]

Подібно, як М. Грушевський, Олександер Петрович уважає добу П. Могили — добою великих досягнень не лише в житті української церкви, але також в розвитку української національної ідеології і української культури. Ідея відродження української державности була поширена в першій половині XVII ст. в Україні і поза нею. «Ідея тяглости українства, пише О. Оглоблин, від княжих часів починаючи й козацтвом кінчаючи, від Олега до Сагайдачного, створена в першій чверті XVII ст., була викликана почуттям глибокого органічного й історичного зв'язку козацької України з старою Київською Руссю. Логічним і психологічним наслідком цього була думка про Україну не тільки, як про осібне державне тіло, але й як про спадкоємця старої

[33] О. Оглоблин, «Золотий спокій», *Арка*, 1948, стор. 3—4.

[34] «Змагаючися між собою, поборюючи один одного й тим самим послаблюючи в даний момент силу їх усіх супроти чужих і ворожих національних чинників, різні релігійно-церковні напрями саме в цій боротьбі кували могутню ідейну зброю *майбутнього*, готуючи грядучу перемогу української нації», Олександер Оглоблин, *Думки про Хмельниччину*, Ню Йорк, 1957, стор. 16.

Київської імперії, що мусить колись перейняти на себе ту спадщину».[35]

Як бачимо ця концепція Олександра Петровича, вказує на нерозривність українського історичного процесу від середньовіччя до нової козацької доби. Досліджуючи українську національну ідеологію в першій половині XVII ст., Олександер Петрович вказує на три головні центри в яких формувалася, у різних видах, ідеологія української державности: Київо-Могилянський гурток, Волинський гурток української протестантської шляхти і вкінці найбільш динамічна сила — Українська козаччина.

Мабуть одним із найменш досліджених явищ в українській історії, являється роля української протестантської шляхти в Козацько-Гетьманській державі. Діяльність Юрія Немирича, одного з найздібніших українських дипломатів доби Хмельниччини, дає прямі докази, що роля українських протестантів в будові козацької держави, була активна і творча. Не зважаючи на те, що різні українські політичні осередки доволі часто себе поборювали, заступали різні погляди і ідеології — проте вони мали один спільний знаменник, одну спільну мету — відродження української державности. Українська національна революція в 1648 і пізніших роках дала нагоду різним ідеологічним центрам, різним суспільним станам України знайти спільну мову і станути до державотворчої праці.

В часі української національної революції перемогла концепція козацької держави — «козацького панства». Державно політичне життя України пише Олександер Петрович пішло «шляхом Війська Запорозького, як форми державної організації України».[36] Досліджуючи добу Хмельниччини, проф. Оглоблин студіює діяльність Богдана Хмельницького, як державного діяча і людини, характер державної влади козацької України і зокрема проблему українсько-московської угоди 1654 року.

Досліджуючи біографію Б. Хмельницького, Олександер Петрович розглядає різні гіпотези відносно місця і року народження Гетьмана. На його думку гіпотеза М. Петровського відносно Переяслава, як місця народження Хмельницького, є дуже правдоподібна через особливі зв'язки Богдана з Переяславом. Рік народження, історик, подібно, як І. Крип'якевич, визначує біля 1595 р. Богдана Хмельницького розглядає Олександер Петрович в двох аспектах: як людину і як володаря. На основі вісток сучасників, він відтворює психологічні властивості гетьмана і складність його особистости.[37] Назагал проф. О.

---

[35] О. Оглоблин, *цит. пр.*, стор. 21—22.

[36] О. Оглоблин, *Хмельниччина і українська державність*, Ню Йорк, 1954, стор. 21.

[37] «Своєю вдачею й поводженням Хмельницький був дуже складна людина. Він міг бути привітний, простий, скромний, міг навіть імпонувати цією простотою і скромністю, але міг бути маєстатичним, гнівним, грізним, навіть лютим — і також імпонувати . . .». О. Оглоблин, *Думки про Хмельниччину*, цит. пр., стор. 39.

Оглоблин уважає Б. Хмельницького надзвичайно здібним дипломатом, визначним державним діячем і одним з найкращих полководців у всій історії України.

Студіюючи проблему державної влади на Україні за Хмельниччини, Олександер Оглоблин аналізує головні концепції тогочасної державно-політичної думки і внутрішню українську політику Б. Хмельницького. На основі аналізи Зборівського договору з 1649 року і Переяславського договору 1654 р. проф. Оглоблин констатує дві основні концепції державної влади: в основі Зборівської угоди була покладена ідея двоєвладдя; в основі Переяславського договору — ідея єдиної влади.[38]

Концепція двоєвладдя базувалася на поділі влади між Гетьманом і Військом Запорозьким з одного боку, та Київським митрополитом С. Косовом і консервативними кругами української спільноти — з другого. На думку О. Оглоблина, ця програма була складена, правдоподібно, в Києві при кінці 1648 або з початком 1649 року. Митрополит київський виступав «не тільки, як репрезентант Української Православної Церкви, але і як речник української шляхти, зокрема тих „православних панів" українських (і білоруських), що їх лідером на Україні був тоді Адам Кисіль, воєвода Брацлавський, згодом Київський, і які тоді перебували по той бік греблі, на польському боці».[39] Проте в кінці перемогла ідея єдиновластя. Ця концепція базувалася, як пише О. Оглоблин, на визнанню влади Війська Запорозького на Україні й всенародности та доживотности прав Гетьмана Війська Запорозького, як єдиного володаря України. Цікаво інтерпретує Олександер Петрович причини неуспіху ідеї двоєвладдя. Він пише: «Ідея двоєвладдя в революційній Україні не перетворилася в життя не тому, що обидва головні репрезентанти її — Митрополит і Гетьман — не хотіли цього або нездатні були до того. І не тому лише, що вони були речниками відмінних, а навіть протилежних соціяльних інтересів і політичних прагнень. Аджеж Хмельниччина була не соціяльною, а національно визвольною революцією. І саме тому, що це була національна революція, для двоєвладдя й взагалі будьякого поділу влади не було й не могло бути місця».[40]

Окрему увагу присвятив Олександер Петрович Переяславській угоді, зокрема політичним обставинам, серед яких вона реалізувалася, і аналізі самого договору.[41] В першу чергу історик підкреслює труднощі в дослідженні цієї угоди методологічного, джерелознавчого й ідеологічного характеру. Справа в тому, що ні в Україні, ні в Москві не збереглося оригінального тексту угоди, а всі копії переяславського

---

38 О. Оглоблин, Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року, Мюнхен: УІТ, 1966, стор. 3.

39 О. Оглоблин, *цит. пр.*, стор. 7.

40 О. Оглоблин, *цит. пр.*, стор. 15.

41 О. Оглоблин, *Українсько-московська угода 1654*, Ню Йорк 1954. (Англомовний переклад цеї праці, *Treaty of Pereyaslav 1654*, появився також в 1954 році).

домовлення походили і були зроблені в Москві. Справа ще більше ускладнилася, як правильно зазначує Олександер Петрович, фальсифікатом з 1659 року, продуктом тогочасної московської політики, який під неправдивим іменням «Статті Богдана Хмельницького» був визнаний московським урядом за автентичний текст Переяславської угоди 1654 року.

Дослідами Переяславської умови займалися українські і чужинецькі історики і правники. Згадати хочби Михайла Грушевського, Івана Крип'якевича, Михайла Слабченка, Андрія Яковліва, В. Мякотіна, Бориса Нольде та інших. В історіографії були заступлені два різні погляди на правне значення цеї умови — концепція на основі якої Переяславський договір уважали рівнозначним з інкорпорацією українських земель Московщиною, і концепція мілітарного союзу двох самостійних держав. Олександер Оглоблин в своїй праці уважає, що «Переяславська угода 1654 року була договором мілітарного союзу двох самостійних держав — України і Московщини, ґарантованого протекцією московського царя над Україною й оформленого новим — українським титулом царя».[42]

В своїй монографії «Українсько-московська угода 1654», Олександер Петрович дає широку картину передумов Переяславської угоди, а також докладну історію й аналізу переговорів в Переяславі і в Москві. На думку автора, Б. Хмельницький був заінтересований в цьому договорі з огляду на важкі зовнішні і внутрішні обставини, в яких перебувала тоді молода козацька держава. Головною проблемою для українського уряду, як пише проф. Оглоблин, залишилася проблема остаточної перемоги над Польщею. В цьому аспекті мілітарний союз з Москвою був цілком природний. Якщо йдеться про московську сторону — то Переяславська угода забезпечувала мілітарні інтереси московської держави, а дальше сприяла реалізації московської концепції III Риму,[43] а також поширенню московських економічних інтересів на Україні, зокрема в царині торгівлі й транзитного торгу через Україну на південь і захід.

Підсумовуючи значення праць проф. Оглоблина присвячених Хмельниччині, хочемо насамперед підкреслити їх синтезуючий характер. Автор на основі джерел і літератури видвигає нові гіпотези, дає нову інтерпретацію тодішньої державно-політичної думки українських керівних кіл і діячів. Майже на всіх працях О. Оглоблина з цього циклу позначився вплив Вячеслава Липинського, репрезентанта державницької течії в українській історіографії. Олександер Петрович продовжує і розвиває його концепції, а також дає свої, нові інтерпретації Хмельниччини. Зокрема він наголошує монархічну ідеологію Б. Хмельницького, а також органічний зв'язок між традицією княжої України й новою козацькою державою.

---

42 О. Оглоблин, *цит. пр.*, стор. 77—78.

43 Справі московській концепції III Риму, проф. О. Оглоблин присвятив окрему монографію *Московськая теорія III Риму в XVI—XVII стол.* Мюнхен, 1951.

Розглядаючи історичні праці Олександра Петровича присвячені другій половині XVII і початкам XVIII століття можемо їх розділити під оглядом тематичним на три основні циклі: праці присвячені добі т. зв. «Руїни», студії про діяльність Петра Іваненка (Петрика) і досліди над добою Івана Мазепи.

В 1928 році появилася студія проф. Оглоблина «До історії Руїни»,[44] присвячена діяльности Михайла Вуяхевича-Височинського (бл. 1625—97), визначного політичного діяча (ген. писар у гетьмана Сомка, ген. писар у гетьмана П. Дорошенка) і архимандрита Києво-Печерської Лаври (1691—97). Ця студія була базована на багатому джерельному матеріялі (включаючи нові архівні матеріяли), вносили багато нового в інтерпретацію тодішнього політичного життя в Україні. Тут треба згадати, що постаттю Вуяхевича, ворога московської політичної орієнтації, також займалися наші історики-письменники, П. Куліш в «Чорній раді» і Костомаров в «Чернігівці». Досліджуючи історію України часів Івана Мазепи, Олександер Петрович присвятив численні студії Петрові Іваненкові (Петрикові),[45] одному з найбільш динамічних діячів цеї доби. Вивчення політичної і дипломатичної діяльности Петрика надзвичайно важливе для зрозуміння внутрішних відносин на Україні в кінці XVII століття, а також для розвитку політичної думки того часу. Вже в першій своїй праці з того циклу «Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року», Олександер Петрович виказав себе першорядним знавцем тої доби. Ця праця базувалася на новому архівному матеріялі, що його знайшов він в збірці М. Судієнка, в рукописному відділі бібліотеки б. Київського університету. Згодом проф. О. Оглоблин працював в архівах Москви, де знаходяться важливі матеріяли до доби Мазепи, а зокрема про повстання Петрика. На основі докладної аналізи історичних джерел Олександер Петрович доводить, що Петрик в свому виступі був пов'язаний з певною суспільною верствою, з певними політичними колами, які не були задоволені внутрішньою і зовнішньою політикою Москви і в тому часі Мазепи в Україні. На чолі цієї опозиції стояв В. Кочубей, родичі ко-

---

[44] О. Оглоблин, «До історії Руїни», *Записки історично-філологічного відділу Української Академії Наук,* кн. XVI, 1928, стор. 200—215.

[45] Олександер Оглоблин, «Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1682 р.», *Ювілейний Збірник на пошану акад. Д. І. Багалія,* т. І. Київ: ВУАН, 1927, стор. 720—744; «До історії повстання Петра Іваненка (Петрика)», *Записки історично-філологічного відділу ВУАН,* кн. XIX, 1928, стор. 226—230, *Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика),* Київ: ВУАН, 1929, 65 стор.; «Мазепа і повстання Петра Іваненка (Петрика)», ЗІФВ УВАН, кн. XXIII, Київ 1929, стор. 189—219; «Боротьба старшинських огрупувань на Гетьманщині в кінці XVII ст. і виступ Петрика», *Записки Істор. Філолог. Факультетів Львівського Держ. Унів. ім. І. Франка,* т. І., 1940, стор. 59—72; *Нові матеріяли до історії повстання Петра Іваненка (Петрика),* Авґсбурґ: УВАН, 1949, 14 стор.; «Українсько-кримський договір 1692 року», *Вісник,* ч. 2 (100) 1957 і інші праці.

лишнього гетьмана Самойловича, Полуботки, миргородський полковник Д. Апостол і численні інші знатні роди України. «Політична програма старшинської опозиції, пише О. Оглоблин, безперечно продовжували колишні традиції української політики. Вічний мир з Польщею 6/V 1686 р. і утворення антитурецької ліґи зустріли були в українських політичних колах надзвичайно вороже. Трактат 1686 року назавсіди стверджував той поділ України, що його визначила Андрусівська угода; отож цілком нищилося всі пляни української політики щодо об'єднання українських земель, реставрації держави Б. Хмельницького. Не кажучи вже про Західню Україну, територія старої козаччини — правобережні наддніпрянські староства відтепер втрачені були для Гетьманщини й засуджені були на вічну пустелю. Старі шляхи південної торгівлі України (на Молдавію) було перетято. Ще гостріше поставилися на Гетьманщині до антитурецької ліґи. Це переносило театр воєнних дій на українські землі, збільшувало тут військову й політичну перевагу Московщини, наражувало Україну на неминучу руйнацію, висувало в аванґарді сили Української держави».[46]

Самого Петрика дослідник характеризує, як «репрезентанта і оборонця української політичної думки, спадкоємця давньої політичної традиції». З його численних універсалів і листів видно, що Петрик був надзвичайно енергійною, сміливою і завзятою людиною. «Глибоке розуміння політичної ситуації, пише Олександер Петрович, добра обізнаність і орієнтування в міжнародних відносинах того часу, певна освіченість і життьовий досвід, нарешті відданість громадським справам і вогненний патріотизм — все це надавало акції певної моральної сили і національної свідомости».[47] Старшинська опозиція надіялася на допомогу Криму — проте, коли надії на Крим і Запорозьку Січ себе не виправдали, а на Україні почалися зі сторони Мазепи репресії проти опозиції, Петрик починає орієнтуватися на нижчі суспільні верстви в Україні. Проте акція Петрика не вдалася тому, що військова спілка з Кримом була непопулярна серед українського населення, а соціяльна програма Петрика, як речника нижчих верств суспільства, була не до прийняття козацькою старшиною.[48]

Надзвичайно важливою являється детальна аналіза договору Петрика з Кримом, як також численних його універсалів і листів. Цей договір з 1692 року був укладений між двома «вільними державами» — Україною і Кримом і був скерований проти Московщини. Основним його мотивом була ідея державної незалежности України, визволення українських земель з під московської влади і створення незалежного українського князівства. Проф. Оглоблин пише, що після Коломацької угоди з Москвою 1687 року «українська політична думка ма-

---

[46] О. Оглоблин, «Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року», цит, пр., стор. 727.

[47] *Цит. пр.,* стор. 722—23.

[48] О. Оглоблин, «З історії української державної думки доби Мазепи», *Вісник,* ч. 6 (80) 1955, стор. 11.

ла виразну концепцію державної самостійности України, прагнула її незалежности, добре розуміла повну суперечність і непримиренність українських національних інтересів супроти Московщини і Польщі. Договір 1692 року був безперечним доказом того, що Україна ідейно готова була до зриву з Москвою, до рішучої боротьби з нею за свою незалежність».[49]

Олександер Петрович плянував написати велику монографію про Петрика, але, як він згадує в свойому автобіографічному нарисі, з кінця двадцятих років «дальша праця над цією проблемою, а разом з тим над історією Мазепинської доби стала неможливою». Ми уважаємо, що студії Олександра Петровича присвячені Петрикові і політично-державницькій думці українських патріотів тої доби, становлять тривалий вклад в українську історіографію. Професор Оглоблин дав на основі нового архівного матеріялу, численних історичних джерел і літератури, нову інтерпретацію українського історичного процесу того часу.

* * *

«Доба Мазепи — це часи відродження України — політичного, економічного, культурного — по Руїні, що знищила великі пляни Хмельницького, Виговського, і Дорошенка, обмежила Українську державу тереном Лівобережжя, поставила гетьманську владу віч-на-віч з ростучою силою старшинської аристократії й залишила Україну на поталу московського імперіялізму».[50]

Так прецизно характеризує епоху Івана Мазепи в українській історії, Олександер Петрович, який вивчав цю добу протягом кількох десятиліть. Ще в 1929 році він назвав її «добою Мазепинського ренесансу»[51] й присвятив їй численні праці. Завершенням його дослідів цеї доби являється велика монографія *«Гетьман Іван Мазепа та його доба»*, що появилася в 1960 році. Ця історична студія базована на архівному матеріялі (новому і друкованому), що його зібрав автор під час своєї праці в архівах Києва і Москви в 1920—1930-их роках. На нашу думку ця монографія Олександра Петровича є одною з найзамітніших праць української історіографії, що появилася по другій світовій війні. Наукова критика високо оцінила цю працю. Надзвичайно докладно й яскраво змалював автор діяльність Івана Мазепи і політичне, суспільне та культурне підложжя його доби. Проте автор правильно зазначив в передмові, що ще наразі не можна дати *повної* історії Мазепинської доби ні на Україні, де наукові студії пов'язані з ім'ям виклятого Москвою Гетьмана — заборонені, ні за межами України,

---

[49] О. Оглоблин, «Українсько-кримський договір 1692 року», *Вісник*, ч. 2 (100) 1957, стор. 20.

[50] Олександер Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, Ню Йорк: *Записки НТШ*, т. 170, 1960, стор. 5.

[51] О. Оглоблин, *Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)*, Київ: ВУАН, 1929, стор. 18.

де немає всіх потрібних архівних матеріялів. Тому він свою працю скромно називає «загальним монографічним нарисом Мазепинської доби».

В першу чергу, треба підкреслити строгий об'єктивізм О. Оглоблина в насвітленню діяльности І. Мазепи, його оточення і взагалі тодішньої складної політичної ситуації. Олександер Петрович, насвітлюючи життєвий шлях Гетьмана і його особистости пише, що цей шлях не був простий і легкий, але виповнений низкою труднощів і небезпек. Мазепа «мав чимало прихильників — і мало друзів. Надто високо стояв він над ними, над своїм оточенням, над своєю добою. Своєю кар'єрою Мазепа був зобов'язаний передусім самому собі, своїм особистим прикметам і здібностям. Розумний і спритний («бѣл бѣглец во всяких рѣчах» — каже Величко), відважний і тактовний, людина високої культури й освіти, з глибоким досвідом західньо- і східньо-европейського світу . . . Але понад усе він мав надзвичайний хист *володаря.* І тридцять років догетьманського життя Мазепи — то була не лише звичайна людська школа й незвичайно вдала старшинська кар'єра. Це була школа формування господаря Української держави й володаря дум Української нації».[52] Олександер Петрович докладно аналізує й висвітлює внутрішні й зовнішні обставини серед яких находилася Україна під кінець XVII і на початку XVIII ст. Гетьман Мазепа одідичив від своїх попередників сумну спадщину: напруження соціяльних відносин і боротьби серед українського населення, опозиційні настрої української старшини, поділ українських земель, непорозуміння із Запоріжжям і врешті послідовну політику московської держави, яка змагала до знищення Козацько-гетьманської держави. Крім того він мав до діла з Польщею, Кримом і іншими державами, які активно встрявали в політичне життя України. В цій складній ситуації основним політичним пляном Мазепи було «об'єднання Правобережжя й Лівобережжя в єдиній Українсько-Гетьманській державі»[52a] Цю свою концепцію Гетьман реалізував послідовно й не зважаючи на надзвичайно неприятливі політичні обставини: вистарчає лиш згадати повстання Петрика і конфлікт з Семеном Палієм, що закінчився ув'язненням його і засланням до Сибіру. Не улягає сумніву, що Гетьман був прихильником, як пише Олександер Петрович, міцної гетьманської влади на засадах властивого тоді передовим европейським країнам абсолютизму. Це виявилося не лише в його «залізній руці» в розв'язуванні конфліктів з старшинською верствою але також в питаннях наступництва по Мазепі.

Після докладного обговорення зовнішньої політики Гетьмана до 1700 року, внутрішньої політики, повстання Петрика і гетьманської політики супроти Правобережної України, автор присвячує окремі розділи Україні та Північній війні у зв'язку з кризою українсько-московських відносин в тому часі, зривові Мазепи з Москвою і його союзові з Карлом XII і врешті українсько-московській війні, що закінчилася

[52] О. Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа . . .*, цит. пр., стор. 19—20.
[52a] *Цит. пр.*, стор. 124.

шведсько-українською поразкою під Полтавою, а також мазепинській еміґрації і Бендерській конституції з 1710 року.

Оцінюючи діяльність Мазепи, проф. О. Оглоблин пише, що «Мазепа у засаді не був ні москвофілом, ні ворогом Москви, хоч добре знав трагічну історію українсько-московських взаємин. Він провадив щодо Москви *двоторову* політику, коли це було потрібно для здійснення його головних політичних цілей, і звичайно, доки це було можливе» (стор. 5). Перший тор політики Мазепи, як пише автор, завів його врешті «в глухий кут» і створив велику небезпеку для Української держави. Другий тор — це був шлях зриву з Москвою. Він став на цей шлях, на думку дослідника, тоді, «коли перший тор був вже закритий для нього, як володаря України, і українського патріота, і коли на його (і не лише на його) думку були найвідповідніші умовини для того: не польський чи турецько-татарський союз, а союз з наймогутнішим тоді ворогом Москви — Швецією».[52б]

На нашу думку не улягає сумніву, що І. Мазепа був одним з найздібніших дипломатів того часу. Проте треба також підкреслити, що він не зумів психологічно підготовити українське населення (старшинські круги і інші суспільні верстви населення) до його шведської концепції. Ми вповні погоджуємося з автором, що перемога Мазепи була узалежнена від «повної національної і соціяльної солідарности», якої тоді на Україні не було», а також від «шведської перемоги, якої не сталося». І саме тому, що Мазепі, на нашу думку, не вдалося запевнити цю національну солідарність, з'єднати опозиційні групи козацьких старшин ще перед переходом на шведську сторону і одержати беззастережну підтримку і відданість рядового козацтва і простолюддя — його політична концепція не зреалізувалася. В ситуації внутрішних політичних напружень і суспільних антагонізмів годі було очікувати нової Хмельниччини. Допомога запорожців прийшла за пізно. З другої сторони вповні погоджуємося з автором, що Мазепа зумів піднести на високий щабель українське господарство і культуру — ці головні атрибути української державности і національної самобутности.

З недрукованих праць проф. Оглоблина присвячених І. Мазепі згадаємо «Реєстр універсалів гетьмана Івана Мазепи (1687—1709) і «Труди і дні гетьмана Мазепи» (хронологічний показник). Праці проф. Оглоблина про Мазепинську добу, безсумніву, свідчать про нього, як найвизначнішого тепер знавця цієї важливої доби в історії України.

* * *

Олександер Петрович не обмежується в своїх дослідах лише добою Мазепи. Він також студіював діяльність і добу гетьманів Івана Скоропадського і Павла Полуботка, а також часи Данила Апостола і Кирила Розумовського. Певну увагу присвятив історик діяльності мазе-

---

[52б] О. Оглоблин, *цит., пр.*, стор. 6.

пинської еміґрації, зокрема Пилипа Орлика.[53] Дальші досліди проф. Оглоблина поширилися на другу половину 18 століття. Про це виразно він пише в своїй автобіографії: «Якщо раніше моя увага була сконцентрована на проблемі зросту тої (козацько-гетьманської — Л. В.) держави та її провідної верстви, отже переважно на 17-му і початках 18-го століття, то тепер я працюю над другою частиною цієї проблеми — причинами і умовами занепаду тої держави, отже над серединою і другою половиною 18 стол.».

Окремий цикл праць проф. Оглоблина присвячений проблематиці українського автономізму в другій половині XVIII ст. і в початках XIX століття пов'язаного безпосередньо з українським національним відродженням. Ці досліди внесли дуже багато нового матеріялу в українську історіографію і причинилися до нового насвітлення української новітньої історії. В своїй автобіографії Олександер Петрович пише, що «проблема українського автономізму другої половини 18-го століття постала передомною в зв'язку з проблемою початків українського національного відродження, що захопила мене, починаючи, приблизно, з 1939 року. Приводом до цього були мої студії над „*Історією Русів*"». Він концентрує свої досліди над діяльністю Новгородсіверського патріотичного гуртка, з якого вийшов анонімний автор Історії Русів. Проф. Оглоблин досліджує питання української провідної верстви в тому часі, як також українську консервативну течію кінця XVIII і початку XIX ст. На увазі маємо українське дворянство, яке по суті було колишньою українською шляхтою, яка втратила свої політичні права. У передмові до «Людей Старої України», Олександер Петрович згадує, що Лазаревський, один з найкращих знавців Лівобережної України XVII і XVIII ст., присвятив низку своїх праць «Людям Старой Малороссіи». Лазаревський суворо засудив українське панство і їхніх нащадків, як тих, що збайдужніли до свого народу, його сучасного і минулого. Олександер Петрович не погоджується з цим вироком. На його думку, Лазаревський «не помітив серед них «Людей Старої України, тих, що не пили крови свого народу, а навпаки, власну кров, власну працю, власну думку віддавали для його добробуту, його освіти та культури, його національної волі та

---

[53] «„Вивід прав України" Гетьмана Пилипа Орлика», *Вісник*, ч. 5 (67) 1954, «Маніфест гетьмана Пилипа Орлика», *Вісник*, ч. 12 (98) 1956, «Українські політичні пляни 1730-х років», *Записки ЧСВВ*, т. II., ч. 3—4 1956.

Ці праці порозкидані по різних періодичних виданнях. З основних згадаємо *Люди Старої України*, Мюнхен: «Дніпрова Хвиля», 1959, «Ukrainian Autonomists of the 1780s and 1790s and Count P. A. Rumyantsev—Zadunaysky,» *The Annals of the Ukrainian Academy*, v. 6. 1958, «The Ethical and Political Principles of „Istoria Rusiv"», op. cit., vol. 2, 1952, *Ханенки (Сторінка з історії українського автономізму 18-го століття)*, Кіль, 1949, «Американська революція та український національно-визвольний рух кінця 18-го сторіччя», *Вісник*, ч. 7—8 (81—82) 1955, *Опанас Лобисевич 1732—1805*, Мюнхен: «Дніпрова Хвиля», 1966. Численні праці згадувані раніше у звязку з дослідами проф. Оглоблина над «Історією Русів» мають безпосереднє відношення до цього циклу. Інші праці подані в нашій бібліографії.

державної незалежности».[54] Їм саме і присвятив він свою працю «Люди Старої України» (1959). Тут ми бачимо Олександра Петровича в ролі оборонця української аристократії того часу, її політичної, суспільної і культурної діяльности. На нашу думку авторові, на основі глибоко, історичної аналізи базованої на нових архівних матеріялах і літературі, вдалася регабілітація кращих одиниць української провідної верстви 18 століття. Оці Гудовичі, Капністи, Туманські, Полетики, Ханенки і чимало інших знатних українських родів, що їх виводить у своїх працях історик, провадили політичну і ідеологічну боротьбу з російським централізмом. Олександер Петрович стверджує, що це було «продовження (хоч у змінених формах) ідеологічної праці української політичної еміґрації, що майже до 1760-их років діяла в Европі, починаючи з часів визвольних змагань Гетьманів Івана Мазепи (1687—1709) і Пилипа Орлика (1710—1742), й мала певний ідейний, а подекуди й організаційний контакт з автономістичним рухом на Україні-Гетьманщині».[55] Встановлення проф. Оглоблином існування Новгородсіверського гуртка українських патріотів стверджує політичну і культурну діяльність української провідної верстви кінця XVIII ст. Немає сумніву, що таких гуртків на Україні було більше.

Ці праці мають *переломове значення* для української історичної науки. В першу чергу прийнятий дотепер українськими істориками погляд про кінець XVIII і початки XIX ст., як «пропащий час» в якому завмерла ідея української державности, не витримує історичної критики. Досліди проф. Оглоблина вказують на зовсім протилежне явище — діяльність українських патріотичних середовищ під кінець XVIII ст. продовжує тятлість українських державницьких аспірацій. З другого боку праці Олександра Петровича вказують на безперервність українського національно-політичного процесу. Українське національне відродження в XIX і XX століттях не зродилося «з нічого» — воно мало свої основи в попередній добі, а своїм корінням сягало до Козацько-Гетьманської держави, 17—18 століття.

Як відомо, що проф. Оглоблин працює й далі над окремими проблемами української політичної історії XVIII і XIX століття. Зокрема він досліджує проблему українського національного відродження в XIX стол., ролю української провідної верстви в другій половині XIX і початках XX стол. та інші питання з історії української національно-політичної думки і руху тої доби.

---

[54] О. Оглоблин, *Люди Старої України*, стор. 6.

[55] О. Оглоблин, «Американська революція та український національно-визвольний рух кінця 18 ст.», стор. 12.

Треба підкреслити, що він уживає термін «український автономізм» у значенні української самостійности.

Інші ділянки історичних студій.

Важливе місце в науковій творчости проф. Оглоблина займають проблеми історії української церкви, історії культури й допоміжних історичних наук.

Досліджуючи історію України, Олександер Петрович у своїх головніших працях завжди аналізував ролю української церкви і церковних діячів у державному і культурному будівництві України. Церква завжди грала важливу ролю в історії України. Треба згадати, що одною з перших праць Олександра Петровича була монографія «Захарія Корнилович, єпископ Переяславський, коад'ютор Київської Митрополії (1700—1715)» (1920), яка, на жаль не була опублікована. Звичайно, в підсовєтській дійсності годі було займатися дослідами з історії української церкви. Щойно в 1940-их роках бачимо активну участь проф. Оглоблина в Церковно-Археографічній комісії, ініціятором якої був Митрополит Андрей Шептицький, а згодом Олександер Петрович став професором в Українській Православній Богословській Академії в Мюнхені, де він читав курс української церковної історіографії. Він опрацював також багато гасел з церковної історії в обох Енциклопедіях НТШ (ЕУ і АЕУ).

З окремих праць згадаємо «До історії архіву Київської митрополії XVIII стол.» (*Записки ЧСВВ*, т. I, 1950), «До історії українського духовенства на Гетьманщині XVIII ст.» (*Богослов*, кн. I, 1951), «Неопублікований лист Митрополита Іпатія Потія з 1603 р.» (*Записки ЧСВВ*, т. II, 1956), «Чудо Дегтярівської Божої Матері в „Истории Русов"» («*Наша Культура*, ч. 12, 1952, «Великій і світлій пам'яті Митрополита Андрея Шептицького» (Спогади), *Логос*, т. IV, 1955 і кілька критичних рецензій на праці з історично-церковною тематикою. Більшою монографією Олександера Петровича, присвяченою церковно-політичній тематиці була *Московська теорія III Риму в XVI—XVII стол.*[56] В цій праці історик дослідив ґенезу і розвиток ідеї III Риму, яка стала в XVI ст. доктриною московської держави й московської церкви і як така мала безпосереднє відношення до історії України. Надзвичайно цінні зауваги автора відносно московсько-українсько-грецьких церковно-політичних взаємин в часи Хмельниччини. Грецьке духовенство дало не лише моральну піддержку Богданові Хмельницькому, але було заінтересоване в сильній українській козацькій державі, яка невтралізувала б впливи Москви з її месіянською ідеєю III Риму.

Інша ділянка дослідів Олександра Петровича це історія української культури. «Проблеми культурної історії, пише він у своїй автобіографії, були в мене, мовляв, на узбіччі моєї наукової діяльности. Але історія української культури цікавила мене протягом цілого мого свідомого життя». Інакше і не могло бути. Досліджуючи Ко-

---

56 О. Оглоблин, *Московськая теорія III Риму в XVI—XVII стол.*, Мюнхен: Церковно-Археографічна Комісія Апостольського Візитатора для Українців у Західній Европі, 1951.

зацько-Гетьманську Державу XVII—XVIII століття, Олександер Петрович окрему увагу присвятив духовому життю України. В монографії «Гетьман Іван Мазепа та його доба», окремий розділ приділений історії культури, що охоплювала освіту, науку, літературу і мистецтво. Проф. Оглоблин також в окремих працях досліджує проблеми українського барокко і його зв'язків з сучасними течіями в Західній Европі, окремі питання української музики і малярства того часу[57], історію поодиноких бібліотек і архівів. Спеціяльну увагу присвятив Олександер Петрович проблемам іконографії Мазепи. Він опрацював монографію в якій остаточно розв'язує спірне питання автентичности портретів Гетьмана. Досліди над історією української культури безпосередньо пов'язані з окремими генеалогічними і біографічними працями історика присвяченими діячам української культури XVII—XX століття. З методологічного і історіографічного погляду ці досліди становлять також частину проблематики допоміжних історичних наук.

Генеалогія, як допоміжна історична наука, завжди вийняткове місце в історичній творчості проф. Оглоблина, і тому заслуговує на окремий розгляд. В першу чергу треба ствердити, що Олександер Петрович виявив інтерес до генеалогії ще в гімназії.[58] Основні думки про генеалогію і її значення в історичній науці виложив він в своїй статті «Українська генеалогія та її значення для історичної науки».[59] Ця праця займає вийняткове місце в українській історіографії. Автор вперше систематично дослідив історичний розвиток української генеалогії, визначив її місце в загальних історичних дослідженнях і вкінці проаналізував тематичну і методологічну сторони генеалогії, як історичної науки, і дав свої дезідерата відносно її дальшого розвитку.

Олександер Петрович стверджує, що сучасна українська генеалогія поширила рамці своїх студій і джерел. Вона не обмежується лише дослідженням шляхетських родів, але займається також історією деяких козацьких, міщанських, а навіть селянських фамілій.

---

[57] З цього циклу згадаємо: «Памятка українського церковного малярства часів Гетьмана Івана Мазепи», *Бюлетень Богословсько-Педагогічної Академії УАПЦ*, ч. 2, 1946, «До проблеми іконографії гетьмана Івана Мазепи», Україна, ч. 8, 1952, «Іконографія гетьмана І. Мазепи», *Український Історик*, ч. 3—4, 1966 (резюме в доповіді), «Федір Туманський і його проєкт Академічної книгарні в Глухові». *Науковий Збірник УВАН*, т. II, Ню Йорк 1953.

«Western Europe and the Ukrainian Baroque. An Aspect of Cultural Influences at the Time of Hetman I. Mazepa», *The Annals*, V. I. No. 1951.

[58] В своїй автобіографії Олександер Петрович згадує, що «інтерес до історії, на той час, властиво генеалогії, історії родів, і насамперед мого роду, зявився в мене дуже рано. Я був тоді ще малим, уперших клясах гімназій». Згадуючи про пізніші часи він пише, що «генеалогія була моїм інтимним науковим куточком у 1920-их 30-их роках».

[59] Олександер Оглоблин, «Українська генеалогія та її значення для історичної науки», *Записки ЧСВВ*, т. III (IX) 1960, стор. 321—347.

Автор далі ілюструє своїми працями вплив генеалогічних студій на розроблення окремих проблем соціяльно-економічної, політичної й культурної історії України.

Генеалогічні матеріяли і досліди становили, як ми вже це підкреслювали нероздільну цілість в історичних студіях проф. Оглоблина. Вони були також частиною його історично-біографічних досліджень. З циклу генеалогічних-історичних досліджень історика згадаємо: «Матеріяли до родословної Косачів» (Рід *та знамено,* ч. 2. 1947), «Олександер Лазаревський (1834—1902) і українське родознавство» (*Рід та знамено,* ч. 4. 1947), «Нарбут-мазепинець. Нові матеріяли до біографії Юрія Нарбута» (*Арка,* ч. 2. 1948), *Ханенки* (1949), *Люди Старої України* (1959),[60] *Опанас Лобисевич* (1966), «Микола Василенко й Вадим Модзалевський» (Український Історик, ч. 2—3, 1966), «Проблема предків Миколи Гоголя» (*Український Історик,* ч. 3—4, 1967, ч. 1—4, 1968) і низка дрібніших генеалогічних і біографічних публікацій присвячених українським діячам 17-го ст. [61]

З інших дослідних ділянок Олександра Петровича треба згадати історичну географію, яку він досліджував починаючи від 1919 року. Для вивчення історичної творчости проф. Оглоблина ця ділянка важлива ще й тому, що перша його наукова праця була присвячена спірним питанням з історії східньо-слов'янського розселення (Деревлянське і сіверянське питання).

Треба зазначити, що Олександер Петрович, як редактор історичного відділу Енциклопедії Українознавства, опрацював багато гасел, які тематично і хронологічно охоплюють усі періоди української історії.

Провідні ідеї творчости Олександра Оглоблина

Підсумовуючи наші уваги про історичні праці проф. Оглоблина, бажаємо коротко застановитися над провідними ідеями його історичної творчости. Ми повністю здаємо собі справу, що це завдання не є легке, якщо взяти до уваги тематичну різноманітність зацікавлень Олександра Петровича, а також хронологічний діяпазон його творчости, що охоплює майже усі періоди української історії.

В першу чергу короткий коментар до історичної схеми проф.

---

60 В цім творі включено генеалогічно-біографічні нариси таких діячів: Андрій Гудович, Семен та Олекса Дівовичі, Григорій Долинський, Тимофій Калинський, Василь Капніст, Григорій Кологривний, Павло Коропчевський, Андрій Леванідов, Опанас Лобисевич, Михайло Миклашевський, Максим Мосціпанов, Григорій Покас, Андрій Полетика, Андрій Пригара, Андрій Рачинський, О. Ріґельман, Петро Симоновський, Семен Тиценко-Лашкевич, Туманські, Ханенки, Архип Худорба, Варлаам Шишацький.

61 Докладний опис історично-біографічних і генеалогічних праць читач знайде в нашій бібліографії творчости О. Оглоблина.

Оглоблина. В основі він прийняв традиційну українську історичну схему, що її науково обґрунтував Михайло Грушевський. На її підставі Олександер Петрович творить нову схему українського історичного процесу від кінця XVIII століття до нашого часу. Ця схема конкретно віддзеркалена в його працях з економічної, політичної та ідеологічної історії України.

Мабуть, було б важко охопити основні проблеми та ідеї історичної творчости Олександра Петровича без його розуміння і інтерпретації рушійних двигунів історичного процесу. Хоч проф. Оглоблин у своїй науковій автобіографії виразно зазначував, що «я ніколи не любив філософії історії, яка лякала мене своєю, далекою від історичного життя, абстракцією» — проте він ввесь час мав свою власну концепцію природи історичного процесу, що становить частину його історіософії. В цій самій автобіографії Олександер Петрович пише: «якщо історія, як я глибоко переконаний робиться не героями, не народами, а генераціями — в широкому розумінні цього слова — і кінець кінцем людьми, чи людиною (homo historicus), — то історик повинен повсякчас бачити і розуміти цю тяглість ґенерацій в процесі їх історіотворчої праці. На всіх шляхах, на всіх етапах моєї творчої наукової праці мене цікавила *людина*. Людина, яка робить, творить історію, добре чи зле, і розуміється, людина, яка досліджує і пише історію». Отже за рушійну силу історичного процесу О. Оглоблин визначає людину, як творця історії. Звичайно, ця людина була пов'язана з певним оточенням, родом і землею і вкінці з «духом епохи», в якому вона діяла. Всі ці історичні елементи брав до уваги Олександер Петрович в своїх дослідженнях діяльности історичної людини.

Першим основним елементом — ідеєю в історичній творчості проф. Оглоблина є *земля-рід-людина*. Численні історично-біографічні, генеалогічні та історично-географічні досліди Олександра Петровича конкретно відзеркалюють цю ідею. Вона органічно пов'язана з його історіософічним розумінням історичного процесу.

Ідея економічної самостійности України в її історичному розвитку червоною ниткою проходить через праці проф. О. Оглоблина присвячені історії фабрики і промисловости, історії торгівлі України, проблемам економічних відносин України з Росією, Польщею й Західньою Европою, а також у працях присвячених проблемі української економіки в науковій і громадській думці XIX і XX століття.

Ідея національно-державної самостійности України в її історичному розвитку становить центральний елемент у творчості Ювілята. Тут в першу чергу треба згадати його праці пов'язані з історією Козацько-Гетьманської держави XVII—XVIII ст. (проблеми її зросту й занепаду: Хмельниччина, Мазепинська доба, політичні пляни 1730-их років). Студії присвячені початкам українського національного відродження — українському автономізмові другої пол. XVIII ст. і початку XIX століття становлять інтеґральну частину дослідження ідеї

самостійности України. Це саме відноситься до дослідів Олександра Петровича присвяченим українському національному відродженню в XIX столітті з окремим наголошенням ролі української провідної верстви в тому часі.

Виняткове значення в творчості Олександра Петровича мають історіографічні дослідження. Він уважає історіографію, як процес *розвитку української національно-історичної думки,* втіленої в історичній науці. Численні історіографічні праці присвячені її розвитку в XVII—XX століттях безпосередньо пов'язані з загальною історичною схемою Олександра Петровича, яка охоплює період нової української історії (17—19 ст.). На нашу думку, основні ідеї історичної творчости Достойного Ювілята можна визначити за допомогою багатовимірної формули: *земля-рід-нація-держава-людина.*

Н. Полонська-Василенко

ОЛЕКСАНДЕР ПЕТРОВИЧ ОГЛОБЛИН В ОЧАХ СУЧАСНИЦІ

Моє знайомство з О. П. Оглоблином нараховує вже багато років, число яких добігає до півстоліття. Проте, спочатку воно було тільки «зовнішнім»: ми віталися, коли випадково зустрічалися, розмов я не пригадую. Це був час, коли я в 1920 р., примушена була покинути Київський університет св. Володимира, з яким були тісно зв'язані останні роки мого життя — з 1916 року я була приват-доцентом його. При «реорганізації» університета на Інститут Народної Освіти я вже не знайшла в ньому місця.

Тереном спільної діяльности нашої на деякий час став Археологічний Інститут, найбільш химерний серед всіх «творів» 1920-их років. Заснований у 1918 р., як скромний Інститут, з двома-трьома факультетами, в 1920-их роках він несподівано, головним чином, завдяки настирливости нового директора (М. П. Гулі) перетворився в величезний інститут з кількома факультетами, і ще більшим числом катедр. О. П. Оглоблин посів катедру історії економічного побуту України, я — катедру Археології України, а також посаду вченого секретаря Інституту. Величезна будова не була тривка і, здається, була ліквідована за рік. Археологічний Інститут повернувся до первісного стану: до лекцій кількох ентузіястів, в холодних авдиторіях гімназії був. Новицької, і нарешті в Будинку Народної Освіти — колишньої І-ої Клясичної гімназії, на бульварі Шевченка. В цьому існуванні Археологічного Інституту, з яким зв'язала я моє життя, Олександер Петрович участи не брав. Діяльність О. Оглоблина була зосереджена на викладанні в Інститутах, що замінили університет, та Інституті Народного Господарства, колишньому Комерційному. Цей шлях не був рівний, доля перекидала його з посади на посаду, то підносячи вгору то кидаючи надолину, до «ДОПР»а включно.

Ми знов зустрілися в 1927 (або 1926) році. Тоді ми обидва були науковими співробітниками Української Академії Наук і з того часу почалися у нас тісні наукові зв'язки, які незабаром перетворилися в дружбу, яка витримала понад 30 років нашого бурхливого життя, територіяльну віддаль, різницю віку, — все це витримала вона — і зв'язує нас тісними нитками, Америку й Европу, Лудлов та Дорнштадт.

Віддаль, правда, не така велика, завжди розділяла нас. Ми з

Олександром Петровичем мешкали на різних полюсах Києва: він на території, найбільш овіяній спогадами глибокої старовини, на Подолі. Будинок, де мешкав він, стояв там, де проїздив колись герой «Слова о полку Ігоревім», Ігор Святославич, коли повернувся до Києва з половецького полону — на поклін до Богородиці Пирогощої. А з вікон модерного будинку Олександра Петровича видко було перлину українського барокко XVIII стол. — Покровську церкву. Я мешкала на «новому строєнні», частині Києва, що її почали забудовувати в 19 стол. після заснування університету. Вулиця, на якій мешкала я, носила на честь Т. Шевченка назву Тарасівської. Зв'язувала наші віддалі трамвайна лінія, якою дуже рідко, навіть для Києва совєтських часів, проходив трамвай, але розділяли дві круті гори — на Поділ — Андріївський «спуск», до мене — Тарасівська гора. Все це, разом з постійним науковим навантаженням нас обох, дуже утруднювало наші зустрічі. Залишалася Академія Наук — але в тому людському гармидері, що завжди панував там, було не до розмов на наукові теми... Проте залишався ще шлях, яким ми широко користувалися: телефон, який сполучав наші помешкання. І часто, якщо не що вечора, починалися між нами безконечні телефонні розмови. Наш спільний приятель, академік Д. І. Багалій, писав колись до мене з Харкова, що, коли він згадує Київ — йому спадає на думку довгий, довгий телефонний дріт, а на кінцях його висять — на одному — Олександер Петрович, а на другому — Наталія Дмитрівна. Компромісом для ВУАН стала деякою мірою Комісія для вивчення соціяльно-економічної історії України, заснована акад. Багалієм. Заступником його був О. П. Оглоблин, вченим секретарем — я. Але комісія не змінила характеру наших відносин: вона стала незабаром свого роду клюбом, де збиралися її співробітники та учні О. П. Знову — не було часу для індивідуальних розмов, і як раніш — центральним сполученням залишався телефон.

І от одного разу Олександер Петрович, підчас довгої розмови, раптом спитав мене: хто на мою думку був правдивим автором «Історії Русів»? Я тоді не включала «Історію Русів» до кола моїх заінтересувань і успадкувала від мого чоловіка М. П. Василенка погляд, як його так і О. М. Лазаревського, що цим автором був Г. Полетика. Олександер Петрович докладно — по телефону вже, розбив цей погляд. На моє запитання — кого ж вважає він за автора — він відповів, що ще не знає. Це був момент, який зробив на мене велике враження і примусив переглянути матеріяли, що давали підставу для кандидатури Полетики.

Час ішов, насувалися інші наукові інтереси, захоплювали і час, і увагу в нас обох. Сесія Академії Наук в Полтаві 1939 року, мій докторат в Московській Академії Наук, в листопаді 1940 року (засідання, на якому виступав Олександер Петрович, як мій рецензент. Інші рецензенти були академіки В. І. Пічета та проф. О. М. Савич). Нарешті сесія Української Академії Наук у Львові на весні 1941 року, на якій виступали і Оглоблин і я. Поворот до Києва — й за

кілька днів почалася війна. Загальний, страшний сумбур під загрозою примусової евакуації до Уфи. І раптом тиша. Нема Академії Наук, нема високих шкіл, але нема й засобів для існування вчених, нема шляхів сполучення, нема електрики для вчених, нема телефона. На деякий час О. П. — голова київської міської управи, я — директор інститутів то історії, то археології, і нарешті, Центрального архіву давніх актів.

Є певна свобода «від науки», бо нічого не друкується. Нею широко користується Олександер Петрович і цілими днями працює над «Історією Русів». Хто знає, може, за інших загальних умов життя не міг би він так наполегливо, не відриваючись, без перешкод працювати над «Історією Русів».

Наступає 1942-ий рік. Життя якось «стабілізується», і одного дня до нас, на Тарасівську, приходить пішки зі свого Подолу Олександер Петрович. Крім наших дружніх розмов, робить нам, мені та моєму чоловікові, з яким їх в'язала тісна дружба, пропозицію: прочитати нам свою розвідку про «Історію Русів». Можна уявити, з якою радістю прийняли ми цю пропозицію. Після того, протягом цілого ряду неділь — бо в робочі дні ми з чоловіком працювали в наших установах — приходив до нас Олександер Петрович. Ми якось «обідали», не знаю вже чим, пригадую, що в цих обідах поважне місце належало «тортові», що його робив мій чоловік з кришок чорного німецького хліба та меляси. Цей торт згадував Олександер Петрович ще на еміґрації, де торти були на всі смаки. Одного разу приніс він делікатес-подарунок Анни Якимівни (своєї дружини), булку. Звичайно, справа була не в цих «лукулових» обідах. Після них Олександер Петрович починав читати свою розвідку — прочитав він нам її всю. Пізніш, коли він надрукував багато статтей, присвячених «Історії Русів», спитала я його — чи надрукував він її цілком? Він дав неґативну відповідь, а шкода! Поступово, крок за кроком, сторінка за сторінкою досліджував він цей великий твір, цю «вічну книгу незалежности України». Досліджував він спочатку ті топографічні назви, якими сповнений текст. Олександер Петрович добре знає Новгород—Сіверщину і це дало йому можливість, якої мабуть не має ніхто з дослідників, порівняти ці топографічні назви з сучасними — і ця аналіза дала блискучі наслідки: села, річки, гаї, все це відповідає сучасним назвам. Ті вказівки, що проходять непомітними для рядового читача — як «праворуч» — від певного місця, або ліворуч при порівнянні з сучасними, відповідали пейзажеві Новгорода-Сіверського. Таку аналізу перевів він з прізвищами, що згадуються в «Історії Русів». Крім дійсно існувавших, відомих осіб, там згадується багато, як гадали дослідники, вигаданих імен. Олександер Петрович звернув увагу, що більшість з них згадувалася в різних архівних документах Новгород-Сіверщини. Зі всіх поглядів — стало ясно, що написати «Історію Русів» міг тільки той хто добре знав Новгород-Сіверщину та її минуле.

Ця частина дослідження Олександра Петровича має величезне значення і для історичних, і для методологічних дослідів його.

Цю методу дослідження Олександер Петрович визначив терміном «мікроаналізи», стосовно до цієї дійсно виключно тонкої дослідницької праці. Вона, ця аналіза, поклала ґрунт для дальших дослідів Олександра Петровича. Він став шукати хто міг з інтеліґенції Новгорода-Сіверського бути автором «Історії Русів»? Шукання автора довело Олександра Петровича до блискучого висновку: таким автором могла бути особа, що належала до того цікавого гуртка людей, різного походження, яких доля привела до Новгорода Сіверського, одних — завдяки службі в Новгород-Сіверських установах, інших — як дідичів. Всіх притягав в кінці XVIII стол. Новгород-Сіверський, як центр Новгород-Сіверського намісництва. Ці люди об'єдналися головне через свої національно-політичні переконання й культурні інтереси. То були «автономісти», як називали їх в XVIII стол., українці-самостійники, як назвали б їх в наші часи.

Чим глибше вів дослідження Олександер Петрович — тим більше осіб міг він зарахувати до членів цього гуртка. Це відкриття Олександра Петровича має не менше значення ніж два перші, і всі вони: топографія, імена і наявність гуртка автономістів, члени якого поділяли ідеологію «Історії Русів» — роблять безспірним головний висновок Олександра Петровича, про Новгород-сіверське походження цього твору.

На підставі всіх цих досліджень, почав Олександер Петрович розшуки: хто ж був правдивим автором «Історії Русів»? Звичайно, давно вже відмовилися історики вважати за автора архиєпископа Юрія Кониського, що був лише добре знайденим псевдонімом. Відкинув Олександер Петрович і інших кандидатів — батька та сина Полетик, і звичайно — князя Миколу Репніна. У Києві він висунув нового кандидата — спочатку одного з Ханенків, а потім письменника й громадського діяча Опанаса Лобисевича, проти кандидатури якого намагалася протестувати я. Ім'я автора має подвійне значення: за допомогою його можна розв'язати четверте дуже важливе питання: час написання «Історії Русів». Звичайно, як давно вже відкинуто авторство Юрія Кониського, так не витримує критики й дата ніби то закінчення «Історії Русів»: 1769. Вона закінчена значно пізніше — під кінець XVIII, або на початку XIX стол. Тут дата допомагає встановити автора, і навпаки — біографія автора допомагає датувати «Історію Русів». Сам Олександер Петрович не надавав особі автора головного значення в своєму досліді. Він був сильніший в поборюванні інших кандидатів, ніж в обороні власних. Пізніш, у Львові мені довелося бути на дискусії між О. П. Оглоблином та академіком М. В. Возняком. Перший відстоював тоді авторство Лобисевича, другий кн. Олександра (?) Безбородька. В цій дискусії переможцем вийшов О. П. Оглоблин, бо він збив арґументи Возняка. Проте дальша «мікроаналітична» праця довела Олександрові Петровичу, що не правий і він. Він відмовився від свого кандидата Лобисевича, і почав шукати далі. Але те-

пер його найбільше цікавить не особа автора, а проблема походження самого твору.

Пройшло 27 років з тих зустрічей в нашій маленькій, затишній їдальні, освітленій «каганцем» . . . Багато праць, присвячених «Історії Русів», надрукував з того часу Олександер Петрович. Але я ніколи не забуду цих розмов, цих читань, в яких відкривалася нам сама основа творчости Олександра Петровича, той шлях, який привів його до його досліджень і зв'язав навіки його ім'я з історією цієї «Вічної книги». Залишається мені побажати авторові нових відкрить і побачити в друку ту велику монографію про «Історію Русів», яку готує він.

М. Антонович

П. О. КУЛІШ І О. Я. КОНИСЬКИЙ

(Їх взаємини за 1860-их років)

Серед українських громадсько-політичних діячів, учених і письменників минулого століття Пантелеймон Олександрович Куліш (1819—1897) займає передове місце. Проте, як це іноді буває у великих людей, його здібності — глибокий розум, небуденна працьовитість, широчина кругозору, естетична тонкість і серйозна фаховість поєднувалися з хворобливою амбіцією, задирливістю, гордістю і непостійністю, а ці вади привели його до цілого ряду гострих і здебільшого зовсім зайвих конфліктів з довкіллям.[1]

Внаслідок цього оригінальна і барвиста постать Куліша в українському національному житті від 60-их років XIX століття стала незвичайно спірною, а це дотепер відбивається на його оцінці.

На цьому місці розглядаємо взаємини Куліша з О. Кониським (1836—1900) протягом 1860-их років. Обидва діячі були, до певної міри, протилежними полюсами в нашому тогочасному житті. Мало того, що це були люди різних поколінь, уподобань, різного характеру і темпераменту, неоднакового рівня освіти — з плином часу вони опинилися також на протилежних позиціях.

Все ж таки напочатку знайомства їх шляхи дивно схрестилися, а це в свою чергу не лишилося без впливу на дальші взаємини між ними. Дотепер темі взаємин між Кулішем і Кониським присвятив увагу лише М. Возняк,[2] але й він не взяв до уваги всіх відомих фактів.

I.

Духовним учителем Кониського був Дмитро Павлович Пільчиков (1821—1893), колишній учасник Кирило-Методіївського Братства, а

---

[1] Сам Куліш був свідомий своїх вад, хоч і рідко про них згадував. У листі до І. Хильчевського він писав: «Такая неправильная душа как у меня, не может быть спокойна. Я наделал много промахов в жизни, много глупостей, много пошлостей. Все это меня мучит . . .» [«Киевская Старина», т. 74 (1901), стор. 72].

[2] Михайло Возняк, Листування Панька Куліша з Олександром Кониським. «Нова Україна», 1923, ч. 7—8, стор. 267—276, ч. 10, стор. 139—148, ч. 11, стор. 154—162.

в 1846—64 роках викладач історії в Полтавському Кадетському Корпусі. Йому завдячував Кониський дуже багато не лише в світоглядовій і громадській сферах;[3] Пільчиков познайомив його також з цілим рядом діячів, а зокрема з Паньком Олельковичем Кулішем, який прибув 3 травня 1860 р. до Полтави.[4] Кониський познайомився з гостем на другий день, 4 травня, коли Пільчиков запросив до себе на обід Куліша — свого давнього знайомого з Києва 1843—4 років і близьких полтавських знайомих. На склоні свого віку Кониський про це згадував так:

«Перше наше враження було не в користь Куліша; нам здавалося, що ми бачили зовсім не того Куліша, про якого ми чули від Пільчикова і якого ми знали по „Чорній Раді", „Запискам о Южной Руси",а зокрема по журналі „Хата". Перед нами була людина типово гарна, розумна, добре вихована; але всі ці властивості перед молодими ентузіястами демократами затемнювала якась пиха Куліша, холодна стриманість і велике себелюбство, що не допускало в суперечці навіть з Пільчиковим протиріч. Але найбільше нам не сподобалось те, що Куліш балакав з нами по-російському незважаючи на те, що я і Пільчиков декілька разів починали розмову по-українському. Але не піддаючися першому враженню, ми, бачачи в особі Куліша по-перше приятеля і союзника Шевченка, а по-друге — представника нашої літератури, вирішили того ж вечора улаштувати в його честь прилюдний обід в вокзалі міського саду. Підписна ціна для того часу була досить висока, не менше як три карбованці від особи. Підписка продовжувалася три дні і сьомого числа була замкнена, оскільки підписалося понад 200 осіб, а більше в залі не могло поміститися».[5]

В іншому контексті Кониський про обід згадував так:

«...були тут і селяни-кріпаки, і дідичі-дуки, і шевці, і кравці, і генерали, і письменники; були жиди і репрезентанти усіх слов'янських національностей. Звісно, переважала національність українська і панувала її мова. За обідом були бесіди на всіх слов'янських мовах. Хоч обід був на шанобу Кулішеві, але властиво панувало в промовах імення автора „Кобзаря", а в тостах бажання розцвіту української ідеї народньо-національної. До віку не забути мені одного тосту, що зняв вислужений жандарм Біловодський. За кілька хвилин перед тим, як сідати до столу, до мене та до Трунова Василя, як до розпорядчиків того обіду, підійшов з публіки невідомий мені мужчина і став прохати прийняти його до обіду. Я відповів, що взагалі страшенна тіснота, місця цілком бракує і я через те мусів відмовити вже більше ніж 20 чоловікам. „Вже як собі хочете", відповів він, „возьміть з мене хоч вдесятеро, а пустіть хоч постояти біля столу, бо я той жандарм, що р. 1847 відвозив Куліша в Тулу". Порадившись з своїми товариша-

[3] О. Кониський, Дмитро Пільчиков, «Зоря», 1894, ч. 4.

[4] М. Бернштейн, Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50—60-их років XIX ст., Київ 1959, стор. 20 відносить цю поїздку чомусь до кінця 1860 р. Наприкінці року, як бачимо з листів Куліша він сидів у Петербурзі.

[5] «Киевская Старина», т. 74 (1901), стор. 52.

ми Дмитром Пільчиковим і Василем Труновим, я згодився. Незнайомий гість сяк-так примостився на кінці стола, на самому розі, проти Куліша. І от після десятої чергової промови, він встав, просив слова без черги, і в короткій, але енерґійній промові, повитав Куліша як „старого знайомого". Пам'ятаю, наче оце зараз, здивовану твар Куліша; знати було, що він силкується пригадати собі, де він бачив цього оратора. Але останній поспішив повідати, хто він, як і відколи знає Куліша і підніс такий тост: „З уст вислуженого жандарма прийміть, люди добрі, щире бажання, щоб ширилася, зміцнялася і пишалася по нашій рідній Україні та ідея українська, за яку я відвозив Куліша на заслання в Тулу".

Трудно уявити собі той ентузіязм і захват, яким перенялася уся громада і та, що була за столом, і та, що стояла навкруги залі під вікнами» . . .[6]

«Обід закінчився дуже пізно, — продовжує О. Кониський свої спогади, — і більшість присутніх провела Куліша в його помешкання пішки з музикою . . . Вечір пройшов у оживленій розмові виключно про українську літературу — про майбутнє видання „Кобзаря"[7] й „Основи".[8] Ми полтавці, як люди молоді, ентузіясти, наполягали на тому, щоб „Основу" видавати виключно українською мовою; Куліш доводив нам неможливість такого видання, та що мова наша ще не досить вироблена. Коли ж я не погоджуючись з Кулішом, виявив бажання, щоб хто-небудь зайнявся перекладом Шекспіра на українську мову, Куліш — як зараз бачу — засміявся, кажучи, що Шекспіра на нашій мові побачать хіба правнуки».[9]

З цього приводу М. Зеров зазначив: «Але чи не тому засміявся Куліш, що така думка не раз виринала в його свідомості? 1857 р. він принаймні писав Галаганові про потребу перекласти «Гамлета» . . .[10] З уваги на те, що в цьому листі Куліш згадує також інші твори — не Шекспіра, можна з однаковим успіхом обстоювати думку, що пропозиція Кониського впала на пригожий ґрунт і пізніше Куліш переклав кращі твори Шекспіра.

У всякому разі дані Кониського збігаються з тим, що писав Куліш на другий день після обіду 10 травня (з хутора матері Гоголя) Т. Г. Шевченкові[11] і Д. С. Каменецькому.[12] У листі до Шевченка підкреслено, що всі промови на обіді були більше присвячені Шевченкові ніж гостю. Крім того Куліш з гумором зазначає, що «Кобзаря» в Полтаві повиучували на пам'ять і по цій книзі вже й Богу моляться.[11]

Лист до Каменецького виявляє глибоке зворушення Куліша обідом і він постійно повертається до цієї теми, згадуючи «велику кількість

---

[6] О. Кониський. Тарас Шевченко-Грушівський, т. II, Львів 1901, стор. 339—340.

[7] Мова про «Кобзар» Т. Шевченка, видання Куліша, коштом П. Семеренка, СПб 1860, друкування якого саме закінчувалося.

[8] Перше число журнала вийшло на початку 1861 р.

[9] Киевская Старина, т. 74 (1901), стор. 53.

[10] У М. Зерова, До джерел, Краків—Львів 1943, стор. 38, випало з тексту «не» і виглядає немов Кониський погоджувався з твердженням Куліша.

[11] Листи до Т. Г. Шевченка 1840—1861, Київ 1962, стор. 183.

[12] Киевская Старина 1898, червень, стор. 382—384.

голосних промов і тостів». З Кулішевого листа знаємо, що «першу промову виголосив Пільчиков з рукопису. Я відповідав йому, — читаємо далі, — теж по-українському, а потім уже всі говорили по-українському, по-російському, по-польському, по-чеському... Найзнаменніше, що на обід взяли квитки два бородачі-калузці... один з них імпровізував під час обіду до мене вітальну промову віршами, а потім виголосив тост з а п р а в д у».[13]

Далі Куліш згадує і за жандармського офіцера, що сторожив його в 1847 р. в III відділі, а на другий день проводжав разом з іншими десять верстов на хутір матері Гоголя. Крім того Куліш згадує збірку грошей на недільну школу під час обіду і участь одного жида, який дякував за прихильність літераторів до жидів.

З листа Куліша знаємо далі, що на обіді виступав представник великоруської нації, висловлюючи співчуття українцям за утиски, яких вони зазнавали в російській імперії. Куліш згадує також тости за здоров'я Марко Вовчок і Ганни Барвінок і додає, що «...всього і не переказати... Я не зустрічав людини, — додає П. Куліш, — що, зачувши про мене, не виявляла б радости, що випадок дав змогу мене побачити».[14] Тим, що виголошували промови на обіді Куліш подарував 12 примірників своєї «Чорної Ради».[15]

Ми так довго зупинилися над цією справою, бо обід виявляє з одного боку тодішні настрої полтавців і самого Куліша, а з другого вказує на те, що, за винятком короткої, не дуже прихильної характеристики Кониського на самому початку, між Кулішем і Кониським зав'язалися тоді дружні зносини і листування, яке з перервами тягнулося 35 років, якщо не більше.[16]

II.

Все ж таки ці дружні зносини з самого початку затьмарила любовна афера, про яку нам зберіг цікаві дані М. Іваненко в статті опублікованій у журналі «Україна».[17] На жаль автор не зовсім точно подав хронологію подій.[18]

---

13 ibid.

14 ibid.

15 Уривки з цього листа в перекладі українською мовою подав також М. Гніп у своїй праці «Полтавськая Громада», ДВУ 1930, стор. 9.

16 Перший лист Куліша до О. Кониського датований 27 жовтня 1860 («Нова Україна» 1923, ч. 10, стор. 139), а останній відомий нам 18 липня 1895 («Культура», Львів 1925, ч. 3, стор. 34). Кониського листи до Куліша не збереглися, принаймні дотепер вони неопубліковані, а Кулішевих до Кониського збереглося 28 1/10, згідно з твердженням Кониського, «Киевская Старина», т. 74, стор. 54). Усі ці листи опублікував М. Возняк у «Новій Україні» й «Культурі».

17 Микола Іваненко, З життя О. Я. Кониського. «Україна» 1929, ч. за березень—квітень, стор. 65—69.

18 Публікуючи з листа паперу, на якому Кониський написав один вірш українською мовою (дата 7 серпня 1960) і два російською (дата 23 вересня

Десь наприкінці 1859-го або на початку 1860 року Кониський познайомився з молодою і гарною панночкою Ганною Павлівною фон Рентель. Батько її, збіднілий дідич з остзейських баронів мав хутір Ганницький, який знаходився у 18 верствах від Полтави і 8 верствах від Диканьки.

Родина Рентелів часто гостювала в Полтаві, де вона звичайно винаймала кімнату в матері Пільчикових. У Пільчикова познайомився з панною Ганною і Кониський, якому тоді йшов 24-ий рік. Треба припустити, що саме в травні 1860 року Рентелі жили в Полтаві, бо тоді ж відбулося і знайомство Куліша з Ганною Павлівною.[19]

Ми вже бачили, який фурор викликав Куліш у Полтаві, то ж не дивно, що на молоденьку, гарненьку провінціялку з великими претенсіями Ганну фон Рентель столичний дон жуан Куліш справив куди більше враження ніж бідний і менше освічений службовець Губерніяльного Правління[20] — Кониський, ентузіяст справи, яка Ганні фон Рентель була зовсім чужа. Звичайно, повністю цю справу могли б освітлити листи Куліша до Ганни фон Рентель, які зберігаються, чи принаймні в середині 1920-х років, зберігалися в Академії Наук.[21]

Тим часом, і після від'їзду Куліша нещаслива любов Кониського продовжувалась. Сліди її маємо в вірші «Думка» від 7 серпня 1860.[22] Десь, приблизно в той час Кониський нещасливо сватався до Ганни Павлівни, а вона, як кокетна панночка уникнула дати ясну відповідь Кониському і воліла його тримати в непевності, пропонуючи йому дружбу. Це досить звичайний трюк молодої панночки. Досить звичайним трюком хотів добитися ясної відповіді і Кониський, який ставлячи все на одну карту, написав Ганні фон Рентель палкого любовного листа. Ось декілька уривків з нього:

> «Майже рік, як ми один одного піддурюємо, боячись сказати правду, або краще кажучи, соромлячись правди. Пора сказати її. Ви любите П. А. (Куліша),[23] я люблю Вас (це знає П. А.) ... Я люблю Вас більше всього на світі. Дотепер я вдовольнявся Вашою дорогоцінною дружбою, думав, що її вистачить; тепер бачу інакше! Я сам себе обдурював ... Кохаючи Вас не зовсім еґоїстично, я бажаю Вам повного

1860) він чомусь датує лист Кониського з того самого листка (дата 5 вересня без року) наступним 1861 роком. Це, очевидна помилка. Роман відбувався в 1860 р.

[19] Удруге Куліш відвідав Полтаву щойно наприкінці серпня 1961 р., а Ганна фон Рентель фіґурує як знайома обох їх уже в листі Куліша від 27 жовтня 1860 р.

[20] На цій посаді був Кониський до 1961 р., а опісля працював адвокатом.

[21] Микола Іваненко був ще особисто знайомий з Ганною Павлівною фон Рентель та з її дочкою С. В. Кузіною, від яких отримав відомості про О. Кониського та збережені матеріяли. Перед смертю Ганна Павлівна передала листи Куліша до ВУАН (фон Рентель померла в грудні 1926 р.). «Україна» 1929 (березень—квітень), стор. 66. прим. 1 і стор. 67, прим. 1).

[22] «Галичанин», кн. 1, вип. 1, стор. 8—9, Львів 1862.

[23] Розшифрувала Ганна фон Рентель.

> щастя і раджу *при вигідних умовах* (підкр. О. Кон.) вийти за Б. (ашкірцева)[24] (його ви також не любите, Вам подобається не він, а його достатки ...)[25] Кращої, відданішої людини як я (сміло скажу) Ви ніколи не найдете... Моя любов... хоче нарешті відповіді, але її вона від Вас не дочекається... дальші побачення будуть для мене незносними тортурами...
>
> ...Цього листа можете показати П. А. (Кулішеві) і своїм рідним, а більше *нікому*. Прощавайте! Вірте в любов і в безмежну відданість того, хто вічно любить Вас.[26]

М. Іваненко називає цей лист зовсім слушно «своєрідним літературним твором, до деякої міри саморекомендацією». Можна сміло погодитись і з враженням його, що, мовляв, «Кониський не може перемогти свого суперника (Куліша) зовнішніми засобами, отже він удається до листа, що в ньому він краще може виявити свої душевні чесноти».[27]

Лист Кониського зробив враження на панну Ганну. У всякому разі 23 вересня 1860 р. у досить незвичайний час (11 год. ночі) Кониський написав і присвятив Г. фон Рентель два вірші російською мовою, які доказують, що принаймні тоді ще він «любив її вічно».[28] Однак, насправді ці почування уже наближались до зеніту і в травні-червні наступного року (1861) Кониський перейшов з Ганною Павлівною на «дружні» зносини. У всякому разі Куліш відповів йому з Ніцци 12 червня 1961 р.:

> «Відносно А(нни) П(авлівни) Ви поводитеся, здається мені, так, як треба. Любов жінки не набагато краще її дружби, а часто гірше, тому, що не обходиться без деспотизму. Я боюся жіночої любови і не шукаю її, я задовольняюсь простою дружбою та щирістю розмови».[29]

Надто поважно цих слів Куліша брати не слід, адже ж Г. П. фон Рентель була одною з тих численних жінок, в яких Куліш у той час часто і палко, хоч і не надовго закохувався. Для доказу того, що він був один час палко закоханий і в фон Рентель вистачить навести уривок з листа Куліша до Кониського (квітень 1861 р.). На повідомлення про хворобу її Куліш написав:

> «Сповістіть мене про Ганнусю, чи одужує? та заспокойте її про книжки й листи, що вони не пропали, а всі їй переслані. Прочитайте їй і моє слово. Вона буде рада; вона його гарно розуміє, бо то душа гарна, соняшна, квітчаста.
>
> Ні, вона не вмре, а як умре — не дай Боже, тоді ввесь вік буду по їй у чорному оксамиті ходити, увесь кармазин, усі свої блавати

24 Дід відомої малярки.

25 Насправді Башкірцеві багачами не були, а жили лише «на широку ногу».

26 М. Іваненко, op. cit., стор. 69.

27 «Україна», березень—квітень 1929, стор. 67.

28 op. cit., стор. 69.

29 «Нова Україна», 1923, ч. 10, стор. 146.

позбуваю — убогим людям за її душу пороздаровую. Так їй скажіте й так справді буде, бо кращої душі — скажіте їй — уже не стріну, а хоч би й стрів, то очима не зглянy і серцем не обернуся».[30]

У той час Кониський, побачивши, що симпатії Ганни Павлівни належать Кулішеві, а не йому, виконував уже ролю чесного посередника між ними передаючи листи, книжки, журнали, які пересилав Куліш панні фон Рентель. Влітку 1861 р. під час передачі книжок Ганна Павлівна якось невідповідно зареаґувала і у відповідь на повідомлення про це Куліш написав Кониському, що його душа наповнилась жалем і додав:

«так от з ким доводиться жити на світі! а це ж ще кращі люди! Тихе вдоволення дружби з А. П. для мене отруєне. Я не буду мати з нею більше ніяких зносин, крім особистих...»[31]

І справді, після цього Ганна Павлівна фон Рентель у листах Куліша до Кониського вже більше не фіґурує. Листи Куліша до Г. П. фон Рентель досі неопубліковані, хоч вони від середини 1920-х років є в архіві ВУАН.[32] Для нашої теми вони були б дуже цікаві. Ми не знаємо докладно, що сталося. З одного вірша Кониського можемо догадуватися, що це був якийсь виступ баронесси проти простолюддя. К. Студинський не безпідставно пов'язує присвячений Василеві Тарасовичеві М. вірш з Ганною фон Рентель,[33] оскільки він перегукується з деякими місцями листа Кониського до фон Рентель. У вірші Кониський «сподівався... прохати... на весілля погуляти... але не добився ні любови, ні правди:

«Й не доб'єшся в тому серці,
Що з братів своїх сміється
„Противними" називає,
„Невежеством" дорікає».[34]

Звичайно, таких речей Кониський не прощав навіть у похилому віці, а тоді ж це був молодий палкий ентузіяст. Так закінчилася ця любовна афера.[35] Приблизно в той же час почало погасати захоплення і в Куліша.[36]

---

30 Лист без дати. op. cit., стор. 144.

31 «Нова Україна», 1923, ч. 10, стор. 147.

32 «Україна», 1929, березень—квітень, стор. 67.

33 К. Студинський, Зв'язки Олександра Кониського з Галичиною в 1862—1866 р. Записки НТШ, т. 150, стор. 295.

34 ibid.

35 З пізніших часів зберігся один лист Кониського до Г. П. фон Рентель суто ділового характеру. («Україна», березень—квітень 1929, стор. 67, прим. 4).

36 Ми не знаємо, чи бачився Куліш з Ганною Павлівною під час свого приїзду до Полтави в серпні 1861 р., але влітку 1862 р. під час перебування в Полтаві він з нею вже не бачився, принаймні в листі до Кониського

Радо погодимося з М. Іваненком, що молода і в корінні здорова вдача Кониського скоро переболіла сердечну рану і вже незабаром він присвячує вірші іншим дамам.[37] Все ж таки його твердження, що «ні в тодішній творчості Кониського, ні в пізніших автобіографічних повістях... ми не зустрічаємо на цей епізод натяків»[38] потребує уточнення.

Ми вже бачили відгук на цей епізод у друкованих віршах. Коли на неї немає натяків у «Юрію Горовенкові», то треба пам'ятати, що ця справа була Кониському неприємна і він волів її промовчувати. У «Молодих роках Максима Одинця» Кониський не міг згадати цього епізоду, бо ж повість кінчається початком Кримської війни (вересень 1853).[39]

Все ж таки на дальші зносини Кониського з Кулішем ці залицяння вплинули. Їх суперництво перейшло в ворожнечу, коли можна було знайти ідеологічну базу для спору, а на неї Кониському не прийшлося довго чекати.

III.

Повертаючись із закордону П. Куліш заїхав до Полтави в серпні 1861 р. Як згадував пізніше Кониський:

> «Куліш... прийшовши до мене вранці, запросив до себе — мене, Пільчикова і поета-початківця В. С. Кулика послухати творів відкритого ним десь у Добруджі нового українського поета (потомка запорожця), який, як казав він, талантом не поступиться Шевченку. Звичайно, ми полетіли. Куліш прочитав нам спершу декілька дрібних віршів, потім „Дунайську думу" і велику поему „Великі проводи". Читав він просто, гарно; але читане не робило ніякого враження на слухачів і ніхто з нас після закінчення читання не висловив ні схвалення, ні осуду новому поетові. Коли ж Куліш спитав моєї думки, я сказав йому щиро, що в прочитаних віршах нема ніякої поезії — проза, та й проза не завжди добре рифмована. Куліш подивився на мене звисока, і нічого мені не відповідаючи, поклав рукописа в чемодан».[40]

Куліш виїхав навіть не попрощавшися[41] і довгий час не писав Кониському, а потім усе вияснилося. Вірші ці були поміщені в «Осно-

---

від 25. VIII. 1862 р. з Мотронівки ми читаємо: «...Коли побачите Ганну Павлівну, скажіть їй, що ніяк не міг віднайти її квартири і дуже жалкую, що не бачився з нею». (Нова Укбаїна, 1923, ч. 10, стор. 147). Зрештою, в той час Куліш уже мав інше захоплення, як про це з гумором розповідає у своїх спогадах Кониський (Киевская Старина, т. 74, стор. 56). — Ми не маємо підстав твердити, що сестра Гоголя Анна Василівна мала на увазі листи до Ганни Павлівни, коли просила Куліша їй написати, щоб і собі мати цікаві його листи (Киевская Старина, т. 74, стор. 327).

37 «Україна», 1929, березень—квітень, стор. 68.

38 ibid.

39 У творі прекрасно віддано враження, що викликала ця вістка.

40 «Киевская Старина», т. 74, стор. 54.

41 ibid.

ві» під прізвищем Куліша. Правда й інші громадяни не краще зустріли ті вірші. Декілька місяців пізніше Куліш писав Кониському, мовляв, «...чернігівці так притьмом кажуть, що в моїх стихах нема поезії. Київ не вподобав їх історичної начинки. Історія, мовляв, історією, а поезія поезією...»[42]

Цікаво, однак, відмітити, що під свіжим враженням читання Куліш писав Д. С. Каменецькому: «Прочитав я в Полтаві декому твори Дунайського поета і всі прийшли в захоплення. Я радію з моєї знахідки».[43]

Дані Кониського і Куліша трудно погодити. Ми не маємо підстав сумніватися в правдомовності Кониського — навіть, коли він говорив з перспективи десятиліть, але й Кулішеві трудно в даному випадкові не вірити. Можна припускати, що Куліш читав ці вірші ще декому, кому вони справді подобались, а щиру думку Кониського Куліш міг просто прийняти як голос суперника і тому знехтував.

Пізніша згадка Куліша в листі до Кониського про чернігівців і київлян, дозволяє висловити здогад, що, коли Кониський побачив Кулішеві вірші в друку він пом'якшив свій перший гострий осуд, а може, й видвигнув деякі позитиви.

Наступного разу Куліш побував у Полтаві в червні 1862 р.[44] На цей раз він перебував переважно в Старих Санжарах і став жертвою безглуздого доносу, отже мусів передчасно виїхати. Розчарування з цього приводу вплинуло на Куліша так, що він вирішив у Полтаві не осідати на постійно, хоч перед тим і мав такі пляни.[45]

IV.

Проте, незадовго після виїзду Куліша з Полтави виникла нова афера, на цей раз політичного характеру. Полтавців обурила співпраця Куліша в «Вестнике Западной и Юго-Западной Росии» Ксенофонта Говорського — реакціонера, обскуранта і ворога поляків та українців.[46]

Полтавці доручили Кониському вияснити справу. Це довело до нових непорозумінь і спорів. Куліш друкував свої твори поряд з статтями Юзефовича і Кониський на цей факт ставив спеціяльний наголос, оскільки Юзефович у ліквдіації Кирило-Методіївського Братства відіграв у 1847 р. ролю провокатора.

Про Юзефовича Куліш волів мовчати і в цій справі настирливий

---

42 «Нова Україна», 1923, ч. 11, стор. 154. Лист від 4 січня 1862.

43 «Киевская Старина», т. 72 (1898), стор. 134. Лист з 11 серпня 1861 р.

44 «Киевская Старина», т. 74 (1901), стор. 55.

45 «Нова Україна», 1923, ч. 11, стор. 155.

46 Список творів Куліша поміщених у «Вестнике» подав Ігнат Житецький у статті «Куліш і Костомаров», «Україна», 1927, кн. 1—2, стор. 43, прим. 4.

Кониський добився від нього відповіді щойно в 1876 р.[47] Але полтавці й так довідалися від В. В. Тарновського, що Куліш, під час свого перебування «в Киеві відвідав Юзефовича й давно відновив з ним дружні зносини й переписку».[48]

У справі цього нещасливого співробітництва збереглися два листи Куліша до Кониського (30 листопада й 22 грудня 1862 р.). У першому Куліш нарікає на те, що «Основа» йому нічого не заплатила[49] і виправдується, мовляв, за напрям журнала Говорського він не відповідає, а пише згідно з своїм сумлінням і нічого проти українців не написав. Зрештою на думку Куліша нападки Говорського на українську справу можуть їй лише допомогти, бож «якщо наша народність така мізерна (ничтожна), що одна журнальна статтейка захитує її основи, то не варто її й підтримувати».[50]

У другому листі Куліш далі виправдується (очевидно, Кониський продовжував його картати) і зазначає: «Поки Говорський не вчинить якого ледарства супроти мене, поти я даватиму йому свою підмогу . . .»[51] З спогадів Кониського далі відомо, що він «на доручення товаришів передав йому (Кулішеві) нашу нагану за його співробітництво в «Вестнике» Говорського . . . Тим разом відповіді не прийшло».[52]

Пишучи спогади на схилі віку Кониський уже не надто точно пригадував собі події, а листи Куліша він вже раніше вислав був до Львова і не міг справдити своїх даних. Тут приходиться поправити Кониського. Другого листа в справі Говорського Куліш вислав з Мотронівки 22 грудня 1862 р., а на самому початку 1863 р. Кониського вже арештували й заслали в Вологду.[53] Навіть як би Куліш і відповів був Кониському він того листа отримати вже не міг.

Інша річ, що справа співробітництва Куліша з Говорським закінчилася тим, чим закінчитися мусіла. Не в перший, тай не в останній раз Куліш впав жертвою чужого хитрування і бажання його використати. Співпраця закінчилася скандалом і навіть опинилася була в суді, але Куліша вона ,на жаль, не змінила і він не став «мудрим

---

47 У своїй монографії про Шевченка О. Кониський писав: «Пам'ятаю я, р. 1876 вже, коли Куліш заходився був видавати у Київі „Журнал А. Куліша", дак сам казав мені, що заходив до Юзефовича добувати протекції. Куліш признав, що зазнав від Юзефовича великого добродійства». О. Кониський, Тарас Шевченко в арешті. Записки НТШ, т. V (1895, I), стор. 4.

48 Киевская Старина, т. 74 (1901), стор. 70.

49 «Нова Україна», 1923, ч. 11, стор. 156.

50 op. cit., стор. 156—157.

51 op. cit., стор. 157.

52 «Нова Україна», 1923, ч. 7—8, стор. 269.

53 Кониського арештували 9 січня, а 19 уже доставили в Вологду. М. Ралів спираючись на офіційні дані, що збереглись у Одеському окружному архіві твердив, що Кон. арештовано в грудні 1862 р. Однак, у документах подано, очевидно, дату, коли вислано наказ, а не коли його здійснено. Зап. іст. філол. відд. кн. XIX, стор. 222.

по шкоді». У практично-політичних питаннях Куліш до смерти лишився наївним легковіром.

Додати б і те, що на різні авантюри пхали Куліша і фінансові клопоти. Саме з фінансових причин пішов він на співпрацю з «Вестником» Говорського, а опісля поїхав і в Польське царство. Ставши вже раз на шлях заробіткової праці амбітний і розумний Куліш знаходив на свій крок і теоретичні арґументи та виправдання, а будучи дуже запальним попадав у конфлікт з людьми, яких ці арґументи не переконували.

V.

Черговий доказ своєї наївности дав Куліш незабаром. Як грім з ясного неба прийшла вістка, що Куліш пішов на службу в Польське царство. Кониський, який тоді перебував у Тотьмі писав: «... у 1864 р. я довідався новину, яка мене приголомшила, що Куліш і Білозерський ... на службі в Варшаві ...»[54]

З точки зору української громадської думки, якої Кониський був досить вірним дзеркалом, це вже був далеко серйозніший промах, ніж співробітництво в українофобському органі, адже ж тут використано українські руки для русифікаційної праці в Польщі. Хоч Куліш, як і більшість українців того часу, мав антипольські настрої вже й раніше, але ж цей його крок викликав загальне обурення.

У вересні 1865 р. О. Кониський отримав дозвіл поїхати з заслання (тоді він уже жив у Вороніжі) на лікування закордон. У Петербурзі він познайомився з Миколою Івановичем Костомаровим (1817—1885), який його поінформував, що Куліш на посту директора департамента народної освіти обстоює рішуче думку, що в районах з українським населенням в народніх школах треба навчання провадити російською мовою.

Костомаров попросив Кониського, щоб він відвідав Варшаву та вплинув на нього, щоб Куліш змінив свої позиції в цій справі. Кониський відмовився, однак пообіцяв побачитись з Кулішем і побалакати з ним. Варшавська зустріч була, як писав Кониський, дружньою, а на другий день у помешканні Білозерського відбулася дебата, про зміст якої, Кониський зберіг нам таке:

> «Коли Куліш довідався мою думку про його перехід на службу в Варшаву, він почав говорити, що молоде покоління зовсім не розуміє напрямку, в якому він іде і тому дивується чому він служить у Варшаві. Навівши багато історичних фактів, він доводив мені майже зовсім протилежне до того, що я та інші чули від нього в 1860 р. Найбільше мене здивувала зміна поглядів на козацтво ...»

У справі народніх шкіл в українських селах Куліш похвалився Кониському, що він сам вирішив дітей з першого ж року навчання,

[54] Киевская Старина, т. 74 (1901), стор. 70.

вчити по-російському. На запитання Кониського: «Чи ж це педагогічно?» — Куліш відповів: «Якщо не педагогічно, то зате політично», уважаючи, що російська мова проведе глибоку межу між українцями і поляками.[55]

На прощання П. Куліш порадив Кониському познайомитися у Львові з його другом, проф. Я. Головацьким,[56] тим самим, якого, як зазначав Іван Нечуй-Левицький, разом з журналом «Слово» купили росіяни за 15 тисяч рублів.[57] Кониський познайомився і з Головацьким (одним з лідерів москвофілів) і з друзями Куліша — народовцями і зрозумів, у якій фальшивій ситуації знаходився Куліш. Ця «об'єктивність» Куліша й вилізла йому пізніше боком і прискорила його відхід з служби в Польському царстві через два роки після того. Справа ця широко відома і до нашої теми безпосереднього відношення не має.

Кониського глибоко обурила ця «обрусительська» служба Куліша і 20 років після того він присвятив темі вербування українських учителів в Галичині для служби на Холмщині й на Підляшші своє історичне оповідання «В гостях добре, дома ліпше» (Львів 1885), в якому він під псевдонімом Селеха вивів Т. Лебединцева, що прибув до Львова на доручення Куліша з своєю місією майже одночасно з Кониським восени 1865 р.[58]

Згадане оповідання Кониського виходить поза хронологічні рамки нашої теми, а все ж таки гострі вирази на адресу Куліша в творі Кониського писаному після стількох років, вказують на те, що Кониський не лише не простив Кулішеві того блукання, але й відчував цю помилку так само гостро, як і за 1860 років. Вистачить подати лише декілька цитат з твору «В гостях добре, дома ліпше».[59]

> «...Куліш, подорожуючи по Україні, видавав себе „апостолом правди", тої „правди", котра начиняє кишеню грішми».[60]
>
> «...рекрутуючи собі „захребетників" Куліш спізнався і прилучив до „своєї сім'ї" й Селеха, який щось то написав по-українськи в „Основу", але те щось не побачило божого світу ... Куліш запевняв листами Селеха, що це „щось долежиться свого часу" й може і справді воно долежало б, коли б „захребетники" не проковтнули „Основи", а сам Куліш не зрозумів, що „не лѣпо" йому отаманувати „захребетниками" й що далеко більше пристало йому самому йти в захребетники до князя Черкаського й разом з ним сіяти освіту обрусіння.
>
> І Куліш пішов до Варшави й повів туди отару своїх „захребетників", з ними й Селеха.

---

55 op. cit., стор. 70—71.

56 op. cit., стор. 85.

57 op. cit., стор. 86.

58 Цій темі окрему увагу присвятив М. Кордуба, Діяльність Теофана Лебединцева в Холмщині. Львів—Краків 1943, стор. 51.

59 Цитуємо з другого видання початку 20 років (без року видання): О. Кониський: У гостях добре, дома ліпше. Київ—Ляйпціґ, стор. 216.

60 op. cit., стор. 12.

Не знаю вже напевне, яку там посаду наділили Селехові, чув тільки, що й він працював над реалізуванням ідеї обрусіння поляків і русинів у Холмщині . . .»[61]

VI.

Звичайно, Куліш не лишався в боргу перед Кониським. Коли О. Барвінський підготовляв свою читанку української літератури, він вирішив порадитися з Кулішем і таким чином нам з кінця 1860 років збереглися дуже цікаві листи Куліша з оцінкою українських літературних явищ та письменників. Звичайно, є й про О. Кониського, якого О. Барвінський, так само як і інші галичане того часу, уважали після Шевченка чи не найбільшим українським поетом.

З цією оцінкою не міг погодитися Куліш і тут, звісно, мав повну рацію, але ж навіть з теперішньої точки зору, Куліш надто гостро і несправедливо засудив літературну працю Кониського. У листі від 9/21 квітня з Праги він писав О. Барвінському таке про Кониського і йому подібних:

> «Се були копійки без своєї іскри, навіть без ерудиції словесної. Хто переймав голос Шевченків, хто Квітчин . . . Ви колись підняли Кониського аж до Шевченка: що ж після сього Шевченко? Кониський сам за себе сказав правду, тільки не словом, а ділом.
>
> Поки був убогим судовим паничем у Полтаві, то мусили його за руки держати, щоб з патріотизму не зашкодив собі, — і зашкодив таки. Як же оженився та загарбав тисяч із шість десятків рублів, так не дав на галицьку літературу і десятка рублів, а збудував салотопельний завод і вбача в ньому більш поезії, ніж у Шевченкові, що було перемальовує водяними фарбами. І притих, і не чутно його і уші затулив від гомону про галицьку нужду і запомогу. А Шевченко, коли б мав 60.000 рублів, то не салотопню спорудив би, а хіба академію: бо поезія була в його душі, а не в одних словах».[62]

Очевидно, тут переплітається Dichtung und Wahrheit. І багатство Кониського перебільшене, і знехтовано той факт, що гроші були жінчині, а не його, а коли мати на увазі, що дружина Кониського була «купеческая доч» з північноросійського глухого закутка, то можемо собі уявити, що це означало; не взяв Куліш до уваги і того факту, що саме тоді (аж до 1872 р.) Кониський перебував під поліційним наглядом і не мав жодної волі руху. А вже справді або безмежна злоба, або повна непоінформованість могли спричинити твердження, що Кониський колись не цікавився загальними народніми потребами. Такого в його житті не бувало — принаймні від середини 1850 років.

О. Барвінський, мабуть, заступився таки за свого приятеля Кониського, бо в наступних листах П. Куліш повертається до цієї теми,

[61] op. cit., стор. 13.

[62] О. Барвінський, Образки з громадського і письменського розвитку Русинів. Спомини з мого життя. Перша часть, Львів 1912, стор. 336. Лист Куліша з Праги 9 (21) квітня 1869, стор. 177—178.

називаючи В. Кулика більшим поетом як Кониський, а обох їх обскурантами.[63] У третьому листі Куліш повертається ще раз до цієї теми й знов закидає Кониському брак оригінальности[64] і додає: «Я не гнівавсь за Кониського, а реготав за всю Україну . . .»[65]

У питанні мови, яка спеціяльно цікавила П. Куліша, він не менш гостро критикував Кониського використовуючи народній анекдот:

> «Кониський ні єдиної хворми не ввів у нашу мову, а котру брав готову, то так, як та жінка, що казала чоловікові: „Не журись чоловіче, що люде пізнають крадене борошно пшенишне: я так спечу, що воно здаватиметься гірш житнього"».[66]

На всіх цих цитованих оцінках відбиваються розходження і спори, які ми згадували вище. Все ж таки з перспективи років треба сказати, що і Куліша треба розуміти. Він мав строгий і серйозний підхід до української літератури і з цих позицій критикував не лише Котляревського, але й деякі твори Шевченка та Марка Вовчка. Звичайно, у Кониського Куліш і на початку 1860-х років напевно більше цінив його любов до народу, демократизм і працьовитість, як літературний талант.

Все ж таки оцінки, навіть, коли взяти на увагу те, що подані вони в приватних листах, де людина висловлюється вільніше, надто гостра. Передтим Куліш не лише закликав Кониського до співпраці в «Основі», але й познайомив його, хоч і посередньо — кореспонденційним шляхом, з редактором «Чернігівського Листка» Леонідом Глібовим[67] і з редактором «Слова» Б. Дідицьким.[68] Видно, Куліш уважав Кониського цінним співробітником, хоч і в першу чергу звертався до нього в справі новинок і, ми б сказали новочасним терміном, репортажів. Ось декілька прикладів як Куліш ставився до Кониського, як письменника на початку 1860-х років:

> «Хотів би й краще за Вас озватись, та не зумів . . .»[69] «Спасибі Вам за вірші, котрі Ви до мене написали. Те, що Ви прислали для ОСНОВИ, я перечитаю, а тепер дуже ніколи . . .»[70] «Присилайте найбільш новинок про наш край; що пани, що жиди, що купці, що селяне? . . .»[71] «Спафаріева Рудка нарешті надрукована . . .»[72] «Присилайте вісті не на моє імя. Я буду кучити йому (В. Білозерському? — М. А.), скільки здужаю, а все таки не даю обіцянки, що в свій час усе надрукується».[73]

---

[63] op. cit., стор. 188.
[64] op. cit., стор. 192 (лист від 18 (30) травня 1869.
[65] ibid.
[66] op. cit., стор. 192.
[67] М. Гніп, Полтавськая громада, ДВУ 1930, стор. 18.
[68] К. Студинський, Зв'язки О. Кониського з Галичиною, Записки НТШ, т. 150 (Львів 1929), стор. 273.
[69] Лист Куліша від 27. X. 1860, «Нова Україна», 1923, ч. 10, стор. 139.
[70] ibid. Лист від 20. XI. 1860.
[71] op. cit., стор. 148. Лист без дати (кінець 1861).
[72] ibid.
[73] op. cit., стор. 154. Лист від 4. I. 1862.

«Гарно Ви написали про гулящих літераторів у Чернігівському Листку. Піддержуйте його. Нехай хоч такий органець у нас буде.»[74]

Звичайно, галичани переоцінювали в свій час Кониського, але Куліш з другого боку його недооцінював як письменника. Він нічим не поступається напр. І. Нечуєві-Левицькому хоч би своїми оповіданнями з сільського життя («Казенний млин», згадана тут «Спафарієва Рудка», що не поступається кращим творам Теодора Шторма, «От так були вскочили», тощо). Коли взяти на увагу, як високо Куліш цінив творчість Нечуя, то в Кониського він не добачив легкости в віршах і майстерности в коротких оповіданнях.

З дотеперішнього читач міг би прийти до переконання, що Куліш і Кониський були й особистими ворогами. Це був би зовсім помилковий висновок. Навпаки і з листів, і з спогадів та принагідних згадок та зустрічей з усіх часів, ми можемо прийти до переконання, що вони ставились один до одного з певною симпатією, а в усякому випадку коректно і то, чи це була перша зустріч у 1860 р., чи остання в 1890. Тодішні громадяни вміли розрізняти між особистими й громадськими та політичними питаннями! Також у наукових питаннях між Кониським і Кулішем була повна співпраця без злоби чи заздрости. Ця співпраця стала Кониському в пригоді, коли він писав свою монографію про Шевченка. Він не раз покликався на Куліша як авторитетне джерело, хоч в політичних чи суспільно-громадських питаннях його гостро критикував.[75] Сліди суперечок на літературні теми (про Котляревського, Марко Вовчок, тощо) ми також маємо в листуванні Куліша до Кониського, а все ж таки й ці дискусії не виходили поза рамки дружнього обміну поглядами.

* * *

Підбиваючи підсумки можемо сказати, що Кониський у житті Куліша таки відіграв певне значення.[76] Ми не помилимося, коли ска-

---

74 op. cit., стор. 157. Лист від 30. XI. 1862.

75 Ось декілька прикладів з монографії: Зацитувавши уривок промови Куліша де він складав присягу йти шляхом Шевченка над труною, Кониський відразу ж додає, що Куліш не додержав своєї присяги. Згадуючи, як Куліш критикував «Букваря» Шевченка, Кониський пише: «не Кулішевим би устам личило іронізувати над Шевченковими заходами коло освіти народньої». Коментуючи те, що Куліш відмовився поїхати до Шевченка, який його закликав до Нижнього Новгорода на побачення, Кониський додає: «Очевидно, що Куліш починав тоді хворувати на той недуг „обережности більше ніж вимагає того уряд", який на наше безталання, став паном нашого часу».

76 Звичайно, ще більше значення в житті Кониського відіграв Куліш, зокрема на перших початках знайомства. Кониський високо цінив перекладну діяльність Куліша (Біблія, Шекспірівські драми, тощо). Вірші Куліша (оригінальні) відштовхували Кониського своєю штучністю і важкістю. Наукову працю Куліша Кониський визнавав, але не дуже їй довіряв з політичних причин. Прозові українськи літературні твори Куліша Кониський уважав зразковими.

жемо, що в зносинах з Кулішем Кониський відіграв ролю представника громадської думки передового на свій час українства і народньої чести. Це була думка чесна і щира, хоч декому в ті часи й могла вона здаватися надто загостреною, хоч би тим, що вона в національному питанні не вміла йти на компроміси. На цій базі між Кониським і Кулішем, який, як людина іншої ґенерації, був схильний до компромісів і хитань, витворилася в політичних і суспільно-громадських питаннях прірва, яка постійно поглиблювалася.

На перших порах їх відносини затьмарило і суперництво, яке відіграло певну роль у загостренні зносин, хоч і не на тривалий час. Внаслідок служби Куліша в Польському царстві їх шляхи розійшлися, і хоч часом пізніше схрещувалися, але вже ніколи не йшли в одному напрямкові.

Кониський був одним з наших небагатьох передових діячів, які навіть в найтемніших часах національної неволі стояли твердо на українських позиціях і брали участь у всіх ділянках народнього життя. Куліш після гострих непорозумінь і спорів з громадою відійшов від громадського життя і жив довгі роки пустельником на своєму хуторі, працюючи сам собі на звуженій, але плодючій ниві.

Початки цих двох відмінних шляхів наших визначних діячів XIX стол. зарисувалися вже на самому початку 60 років. Незабаром ці шляхи різко розійшлися. Якщо мова про вклад у літературне життя, то значення Куліша без порівняння більше ніж Кониського, але в усіх галузях політичного і громадського життя Кониський лишив далеко сильніший і послідовніший слід ніж Куліш.

Богдан Винар

ДО ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Вступні завваги

Вивчення розвитку української економічної думки є складним питанням. Це зумовлене вже самою природою цієї наукової галузі, як також і рядом інших чинників — у відношенні до України — чинниками передовсім політичного характеру.

Під терміном «історія економічної думки» звичайно розуміємо історичний перегляд важливіших теоретичних узагальнень та економічних ідей задокументованих в економічній літературі даного періоду в цілому, чи тільки окремого народу. Відповідно до цього розрізняємо між історією економічної думки як систематичним викладом про історичне минуле економічної науки у загальному, або вивчаємо процес економічного мислення у рамках історичного розвитку даного народу чи державної або й територіяльно-географічної одиниці.

У багатьох відношеннях — предмет і методологія цієї галузі наукового дослідження нагадуватиме історіографію, тобто історію економічної науки. На увазі маємо вивчення таких питань, як наприклад, важливіші теоретичні принципи політичної економії у їх історичному розвитку, біографія наукової роботи окремих дослідників, історія створення важливіших економічних праць, тощо. З другого боку економічна думка також безпосередньо пов'язана з важливими економічними процесами історичного та суспільно-економічного розвитку суспільства і тому виходить поза вузькі рамки «історіографії» вивчаючи економічну політику в усіх її многогранних виявах, користуючись нерідко також і соціологічним методом наукового дослідження.

Як відомо, у зв'язку з політичними умовинами, українська економічна наука не має за собою довгої історичної традиції. В основному має рацію Вірник коли стверджує, що «суспільно-економічна думка українського народу, проґресивні економічні погляди його передових представників в силу національної політики царизму не завжди могли знаходити свій безпосередній вираз у формі систематичного викладу у відповідних економічних працях. Царизм і пануючі кляси всіляко придушували на Україні, як і взагалі в національних окраїнах царської Росії, будь-яку спробу безпосереднього вияву проґресивних суспільно-економічних поглядів, які викривали б соціяльно-

клясову суть існуючого економічного ладу. Носії проґресивних суспільно-економічних поглядів на Україні тим більше не могли виявити їх, оскільки для них двері державних установ та економічних катедр вузів України і Росії здебільшого були зачинені».[1] Тому, як зазначує далі Вірник, «дослідження історії розвитку суспільно-економічної думки українського народу лише на основі суто економічних праць було б простішим, але далеко не повним. Поширення ж дослідження і на інші форми вияву суспільно-економічної думки (публіцистика, художні твори) є, безперечно, новою і складною справою для дослідника, але воно робить дослідження повнішим, всебічним. Саме з цього погляду і має велике принципове значення включення в коло досліджень історії розвитку української економічної думки і праць тих мислителів, які виражали свою суспільно-економічну думку і не лише у вигляді спеціяльних політико-економічних досліджень».[2]

Сказане Вірником — речі самозрозумілі і не відносяться тільки до вивчення української економічної думки. Вивчення економічної думки в ранні історичні часи, як відомо, базується майже виключно на не-економічних джерелах, бо фактично початок розвитку економічної науки можна датувати у Західній Европі добою меркантилізму. У Східній Европі економічна наука розвинулась значно пізніше і це можна пояснити не тільки «технічно-економічною» відсталістю, як це робить Вірник та інші совєтські дослідники, але також і політичними умовами у царській Росії. Не тільки «проґресивні погляди», але й політична економія у загальному навіть у початках XIX ст. не належала до найбільш популярних академічних дисциплін в російських університетах.[3] Це, очевидно, ще більшою мірою відноситься до України. Розвиток української економічної науки (чи навіть економічної науки на Україні) не має таких традицій як, скажімо, Польща або Росія.[4] Якщо сьогодні робляться деякі спроби бібліографічного опрацювання важливіших українських праць, що безпосередньо від-

---

[1] Вірник, Д. Ф. «Основні завдання історії економічної думки на Україні». В кн.: *Нариси з історії економічної думки на Україні.* Київ, АН УРСР 1956, стор. 24—25.

[2] Там же, стор. 26.

[3] Як відомо, економічні науки в Росії розвинулись під впливом західньої Европи і першими професорами політичної економії в російських університетах були чужинці. Їх часто переслідувано і видалювано за кордони. Більшість совєтських праць ці речі зовсім промовчують. Гляди: Normano, J. F. The Spirit of Russian Economics. New York, John Day Co., 1945.

[4] Хочемо тут підкреслити, що дослідження економічної думки в Україні ніяк не можна обмежити до праць українських економістів, бо це тільки штучно звужувало б рамці наукової роботи. У цьому відношенні питання економіки України як *територіяльної* економіки займає важливе місце і не вивчене ще якслід. Див., наприклад, працю О. Оглоблина «Проблеми економіки України у науковій і громадській думці 19—20 ст.», *Вісник ООЧСУ* ч. I, 1963, яка до деякої міри заторкує ці питання.

носяться до питання вивчення української економічної думки[5] то, з другого боку, немає навіть найменшої спроби опрацювати історіографію української економічної науки.[6] Вже не говоримо про те, що вивчення історичного розвитку економічної думки це не тільки питання історіографії економічної науки, але також, як згадує і Вірник, питання вивчення історичного розвитку економічних ідей та їх впливу на суспільство.

В Україні, говорячи, наприклад, про другу половину XIX-го ст., важливими джерелами для вивчення цих ідей будуть економічні праці і то не тільки теоретичного характеру. На увазі маємо статистичні дослідження, праці що вивчають розвиток такої чи іншої господарської ділянки, праці з обсягу економічної географії, тощо. Поруч з цими суто економічними дослідженнями важливий матеріял для вивчення економічного мислення знайдемо в історичних студіях, у працях чи матеріялах які насвітлюють діяльність громадських організацій (зокрема їх працю на господарському відтинку), програми й історичні матеріяли про роботу політичних організацій та партій, художня література, публіцистика, тощо.

Питання використання широкого діяпазону літератури для вивчення розвитку економічної думки є незвичайно важливим і ми зумисне підяреслюємо цю справу бо, як побачимо пізніше, у тому відношенні більшість праць советських авторів залишає багато до побажання.

Другою, не менш важливою справою, є методологічна побудова наукових праць з цієї ділянки. Говорячи про советські праці, Вірник на цю тему висловлюється досить прозоро:

«В системі суспільних ідей, теорій, поглядів економічна думка найбезпосередніше визначається суспільно-виробничими відносинами — економічним базисом суспільства на даному етапі його розвитку. Зміна форм власності і відповідних їм суспільно-виробничих відносин на основі дії загального економічного закону обов'язкової відповідності виробничих відносин характеру продуктивних сил зумовляє і зміну характеру (змісту) і завдань економічних ідей, теорій, поглядів, які в клясовому суспільстві відбивають інтереси тих чи інших клясів. Ось чому наукове марксистське дослідження історії розвитку економічної думки можливе тільки на основі правильного розуміння економічного базису на даному історичному етапі його розвитку».[7]

Думки тут висловлені, очевидно, не нові і тут український автор

---

[5] Видання Центральної наукової бібліотеки *Історія економічної думки на Україні, IX – початок XX ст.* (Київ, Наукова думка, 1968) є першою спробою бібліографічного довідника на цю тему і очевидно не має нічого спільного з історіографією.

[6] У тому відношенні можна назвати тільки одну працю якщо розходиться навіть про українську історію. На увазі маємо М. І. Марченко *Українська історіографія. З давніх часів до середини XIX ст.* Київ, В-во Київського у-ту, 1959.

[7] Вірник, цит. пр., стор. 7.

повторює обов'язкові сьогодні істини для всіх істориків і економістів.[8] Про це свого часу писав акад. Багалій у передмові до відомої праці «Нарис історії України на соціяльно-економічному ґрунті», досить вірно передбачаючи майбутні шляхи розвитку української історичної науки. У розділі «завдання української історії на тлі історичного матеріялізму», цей заслужений український учений пише таке: . . . «від нового марксистського підходу залежатиме як вибір історичного матеріялу так і його розподіл за базою і надбудовами, і не так, як це робилося раніше у попередніх підручниках з української історії; основа мусить бути соціяльно-економічна, а не політична, як це було раніш.[9] Майже тридцять років пізніше марксистський підхід в опрацюванні історичної проблематики значно спрощено. «Оцінюючи представника того чи іншого напрямку в історії економічної думки, треба насамперед правильно вирішити питання про те, що було головним у творчості і діяльності даного діяча? Що було слабим і відсталим, а що — передовим і проґресивним? Яка з цих двох сторін відігравала переважну ролю в даний період? Інтереси якого класу захищав даний діяч?

Таким чином, радянський історик-економіст повинен дотримуватись клясового підходу в аналізі і висвітленні проблем історії економічної думки, бути завжди непримиренним до ворожих, антимарксистських економічних ідей і теорій . . . Висвітлюючи економічні погляди представників відповідного напрямку економічної думки на Україні, дослідник повинен уникати буржуазного об'єктивізму. Він не може обмежитись лише простою реєстрацією чи переліком фактів, простим переказом висловлювань представника того чи іншого напрямку економічної думки, а повинен їм дати відповідну оцінку. Кожне явище, кожний факт з історії економічної думки на Україні треба розглядати, аналізувати і оцінювати з марксистсько-ленінських позицій».[10] При цьому Вірник не забув підкреслити що «російська суспільна думка домарксівського періоду йшла попереду західньоевропейської суспільної думки, вона сміливіше, ніж західньоевропейська суспільна думка, ставила питання про перетворення суспільства в інтересах народних мас».[11]

Стільки Вірник, автор ряду праць з історії розвитку української економічної думки та довголітній завідувач відділом історії народ-

---

8 Фактично тут Вірник переповідає думки висловлені значно обширніше у відомій російській праці *История Русской экономической мысли.* Москва, 1955 т. I, частина перша, стор. 5—18.

9 Державне В-во України, 1928 т. I, стор. 18.

10 Д. Ф. Вірник «Методологічні питання дослідження історії економічної думки на Україні:. В зб.: *З історії марксистсько-ленінської економічної думки на Україні* Київ, 1966 стор. 7—8.

11 Д. Ф. Вірник «Основні завдання досліджень історії економічної думки на Україні», цит. пр., стор. 20.

нього господарства і економічної думки Інституту економіки АН УРСР.[12]

Документація економічної літератури

Починаючи з другої половини 50-их рр. в Україні досить багато пишеться про потреби вивчення економічної думки,[13] намічуються пляни систематичного опрацювання певної проблематики,[14] а для перегляду вже існуючих праць недавно видано навіть окремий бібліографічний довідник.[15] В рамцях Академії Наук Української РСР вивченням історії економічної думки на Україні займається відділ народнього господарства і економічної думки Інституту економіки, що його очолює тепер Т. І. Дерев'янкін. З рамені Інституту випущено три збірні праці загального характеру та недавно розпочато і видавання неперіодичного збірника.[16]

Треба сказати, що до того часу питання історичного розвитку економічної думки на Україні систематично майже не вивчались, якщо не враховувати невелику кількість праць які появились у 20-их рр.,[17]

---

[12] Доктор економічних наук Давид Федорович Вірник (ур. 1898 р.) закінчив київський кооперативний інститут в 1927 р., в 1931—37 рр. працював у Києві доцентом медичного та лісотехнічного інститутів, з 1952 по 1959 р. працює доцентом київського інституту нар. господарства та з 1966 р. професор катедри політичної економії сільсько-господарської академії. Вірник є автором біля 50 наукових праць, в тому двотомника «Розвиток народного господарства Української РСР в 1917—67 р.» (Київ, 1967) та редактором цитованої раніше першої збірної праці про розвиток економічної думки на Україні. Ці подробиці про відомого економіста слід тут подати бо в Енциклопедії Українознавства (словникова частина т. I, стор. 285) подано про нього не зовсім вірні інформації при чому з Давида зроблено Дмитра.

[13] Крім раніше згаданих праць Вірника можна тут ще згадати того ж автора «Актуальні завдання історико-економічних досліджень», *Економіка Радянської України,* 1963, Но. 4, стор. 11—20 та Корнійчук Л. Я. «Нарада з питань історії економічної думки на Україні», *Вісник Академії Наук Української РСР,* 1958, Но. 3, стор. 63—65.

[14] «Основні проблеми економічної науки які розробляються в Українській РСР. Для обговорення». Київ, В-во АН УРСР, 1958, 68 стор. Матеріяли з історії економічної думки, стор. 25—28; 58—60.

[15] Сороковська С. В. *Історія економічної думки на Україні (IX — початок XX ст.). Бібліографічний покажчик видань за 1917–1966 рр.* Київ, В-во Наукова думка, 1967, 169 стор. (АН УРСР Центральна Наукова Бібліотека).

[16] «Історія народного господарства і економічної думки Української РСР». Відповідальний редактор Т. І. Дерев'янкін. В 1970 р. появився мабуть вже 4–5 випуск цього збірника, який, на жаль, покищо ще недоступний за кордоном.

[17] У 20-их рр. економічні питання вивчались у декількох наукових установах. В рямцях Соціяльно-Економічного Відділу ВУАН працювали дві комісії: комісія для вивчення народного господарства (голова акад.

як також декількох праць виданих в Галичині,[18] як також на еміграції.[19]

Починаючи з 1931 р. систематичне звітування українських наукових установ припиняється у зв'язку з відомими політичними подіями.[20] Довший час українські економісти майже не займались історичними дослідами. Як відомо, у 1934 р. створено «Раду по вивченню продуктивних сил УРСР» (голова О. Г. Шліхтер) та в роках 1931—34 деякі питання прикладної економіки опрацьовувались у рамцях «Української асоціяції марксистсько-ленінських інститутів». В 1936 р. створено при Академії Наук УРСР Інститут Економіки, який разом з Держпляном Ради Міністрів УРСР видає з 1958 р. журнал «Економіка Радянської України». На сторінках журналу час від часу появляються інформації про пророблену роботу Інституту, в тому також і в ділянці вивчення історичного розвитку економічної думки на Україні.[21]

К. Г. Воблий) та комісія для виучування фінансових справ (голова акад. Л. М. Яснопольський). Більшість матеріялів друковано у «записках» Соціяльно-Економічного Відділу (т. 1–6, 1923–27). Про науковий профіль роботи Відділу див. статті секретаря М. Птухи «П'ять років існування Соціяльно-Економічного Відділу» (т. I, 1923), як також його звіти у тт. 2—3 (1926) і 5–6 (1927). Докладний бібліографічний огляд монографічних праць з економіки подає Олександер Попов у журналі (Україна» (гл. кн. 4 за 1926 р. і дальші. Повний опис видань ВУАН подають два каталоги: *Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії Наук 1918–1929.* Київ, 1930, 284 стор. та *Каталог видань Всеукраїнської Академії Наук за 1930 р.* Київ, 1931, 74 стор.

[18] Гл. В. Садовський «Розвиток економічної думки на Україні», *Життя і Знання* ч. 4, Львів, 1928 та популярний підручник І. Шимоновича *Історія політичної економії.* Львів, В-во Русалка, 1923, 144 стор. Перелік праць у: Бойко В. п. н. «Бібліографічні матеріяли з політичного та соціяльно-економічного життя західньо-українських земель за 1917–1930 рр.» *Західня Україна,* 1930, ч. 10, стор. 59–64.

[19] Опис цих видань за роки 1919–66 поданий у праці автора *Матеріяли до історії економічних дослідів на еміграції,* Мюнхен, Українське Історичне Товариство, 1967, 119 стор.

[20] Про ці речі гл.: Н. Полонська-Василенко *Українська Академія Наук. Нарис Історії,* Мюнхен, 1955–58 2 т.

[21] Про те як сталінський терор фактично унеможливлював будь-яку наукову працю можна посередньо довідатись навіть із офіційних звітів про діяльність економічних наукових інституцій. Див., наприклад, описові статті. Нестеренко О. О. і Чуїстов В. М. «Економічні дослідження за роки радянської влади в Академії Наук УРСР». В кн.: *Розвиток науки в Українській РСР за 40 років.* Київ, 1957, стор. 56–71, як також – «Економічні науки» (стор. 56–71) у першому томі об'емистої праці *Історія Академії Наук Української РСР,* Київ, 1967 та «Інститут економіки» у другому томі (стор. 13–17). При цій нагоді можна ще додати, що в останніх роках журнал *Економіка Радянської України* дуже мало уваги присвячує історичній проблематиці, що можна сказати також і про «наукові записки» Інституту економіки (появлялись з 1946 по 1958 рр., всього 6 томів). Цим справам більше уваги присвячує *Український Історичний Журнал,* що його з

В загальному можна сказати, що бібліографічний апарат в УРСР, як і зрештою в цілому СССР, поставлений на досить високому рівні, зокрема якщо розходиться про реєстрацію поточної книжкової продукції. Книжкові видання в УРСР бібліографічно описані у виданні Книжкової Палати — *Літопис друку: книги* (Харків, 1935-), як і також у всесоюзному виданні *Книжная летопись*.[22] В цьому російському виданні праці українською мовою подаються у російському перекладі, що, до деякої міри, утруднює користування тим на загал добрим бібліографічним довідником.

Перед 1935 р. книжкові видання УРСР реєструвались у двох виданнях: *Літопис українського друку* (1924—30) та *Літопис друку УРСР* (1931—1934). Очевидно, бібліографічні описи економічної літератури монографічного характеру подаються також і в інших довідниках і їх обговорення зайняло б багато місця.[23] Згадаємо тут тільки щорічник (появляється з 1935 р.) *Українська РСР у виданнях республік Радянського Союзу і країн соціалістичної співдружності*, в якому вміщуються книги, журнальні і газетні статті з усіх галузей знання, в тому числі також і з економіки. З інших найважливіших бібліографічних покажчиків слід ще назвати: *Літопис друку — журнальні статті* (Харків, 1936-); *Літопис друку — газетні статті* (Харків, 1937-) та *Літопис друку — рецензії* (Харків, 1937-). На превеликий жаль всі ці важливі бібліографічні видання Книжкової палати УРСР появляються дуже низькими накладами (200—350 примірників) і майже недоступні дослідникам закордоном, якщо не враховувати декілька найбільших бібліотек США і Европи, які одержують їх (досить несистематично) порядком обміну.

Тоді як реєстрація біжучої літератури в УРСР добре наладнана, питання ретроспективної бібліографії ще не зовсім розв'язано. До того часу в Україні ще немає ретроспективної бібліографії економічної літератури, хоч таке видання вже розпочато у всесоюзному маштабі.[24] З другого боку, видано ряд предметових бібліографій для окремих економічних питань чи галузей,[25] в тому також раніше зга-

---

1957 р. видає Інститут Історії АН УРСР разом з Інститутом історії партії ЦК КП України, філіялу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

[22] *Книжная летопись. Орган государственной библиографии СССР.* Москва, Всесоюзная Кн. Палата, 1907.

[23] Систему видань Книжкової палати СРСР та окремих республік докладно описує довідник *Государственная библиография СССР*. Москва, И-во «Книга», 1967.

[24] Гл.: *Народное хозяйство СССР в 1917–20 гг. Библиографический указатель книжной и журнальной литературы на русском языке, 1917–1963 гг.* Москва, 1967, 618 стор. Це перший том запляннованого многотомного видання.

[25] Прикладом також предметної бібліографії може послужити довідник: Ульянова А. Д. і В. В. Павлова. *Розвиток електрифікації Української РСР*. Київ, 1962, що охоплює літературу за 1920–61 рр. Перелік важливіших бібліографічних довідників знайде читач у: *Экономика СССР. Аннотированный перечень отечественных библиографий опубликованных в 1917–64 гг.* Москва, 1965, в якому описано 545 бібліографічних довідників.

даний бібліографічний довідник *Історія економічної думки на Україні, IX — початок XX ст.* Поскільки це перша праця такого типу і безпосередньо відноситься до теми цього огляду варто над тим довідником коротко зупинитись.

Довідник появився досить скромним тиражем (500 примірників) та в ньому описано монографічні видання, журнальні статті, біографічні довідки (переважно взяті з Української Радянської Енциклопедії та з Большой Советской Энциклопедии, 2-ге вид.), як також окремо видані матеріяли наукових конференцій та доповідей. Записи почато з 1917 р., але більшість матеріялів відноситься до 50-их і 60-их рр., тобто до періоду коли в УРСР почалась більш систематична робота над вивченням розвитку української економічної праці. Праці, які появились за кордонами СРСР, в тому також і в Галичині до 1939 р., у довідник не включено. Багато клопотів мала Сороковська з деякими працями і авторами з 20-их рр. В довіднику описано тільки деякі праці, ряд дослідників прямо замовчано. Це зокрема досить помітно якщо взяти до уваги праці Багалія. В довіднику згадано його працю «Декабристи на Україні», в якій між іншим обговорювалось питання аграрних проектів В. Каразіна. Натомість, зовсім не згадано відомої праці цього ж автора «Нарис історії України на соціяльно-економічному грунті»,[26] де в першому томі поданий історіографічний огляд важливих праць українських істориків, в тому також дослідників економіки України, як наприклад, проскрибованого в СССР Слабченка[27] як і також О. Оглоблина.

Покажчик складається з чотирьох основних розділів. У першому розділі подано загальні праці та історіографічні огляди, в яких розглядається історія економічної думки на Україні в цілому, або деякі методологічні питання. Розділ цей займає всього п'ять сторінок і в ньому згадано деякі російські праці. Українські історичні праці загального характеру, в яких посередньо чи безпосередньо заторкується економічна проблематика до цього розділу не ввійшли і їх у довіднику взагалі не наводиться. Другий розділ подає опис праць, що відносяться згідно з совєтською термінологією до доби феодалізму і має такі підрозділи: історія економічної думки Київської Русі, другої пол. XII—XVIII ст. та першої половини XIX ст. У цьому розділі окремо подано праці про Івана Вишенського, Богдана Хмельницького, Григорія Сковороду і ін. Третій розділ вміщає матеріяли, що відносяться до другої пол. XIX ст. — початок 20 ст. Четвертий розділ (три сторінки) подає список використаних бібліографічних покажчиків. Сороковська, яка працює головним бібліографом Центральної

[26] Т. I, Історіографічний вступ і доба натурального господарства. Харків, ДВУ, 1928.

[27] Як відомо, праця М. Слабченка *Матеріяли до економічно-соціяльної історії України XIX ст.* (Харків, ДВУ, 1925 т. I) має окремий розділ «шляхетська історіографія» (стор. 103—107). Питання розвитку української економічної думки заторкує Слабченко також і в інших розділах цієї праці, як і також і в інших працях. Це саме можна сказати і про праці Оглоблина.

Наукової Бібліотеки АН УРСР, опублікувала на цю тему також і окрему статтю, в якій обговорює деякі праці що відносяться до совєтського періоду.[28]

Крім згаданих вище бібліографічних робіт Сороковської, важливим бібліографічним довідником для економічної літератури УРСР, що включає також праці з історії економічної думки є довідник Е. Н. Панченка та Н. П. Бойка — *Указатель опубликованых работ сотрудников Института Экономики АН УССР после XX съезда КПСС, 1956—1964*[29] та *Указатель диссертационных работ, виполненных и защищенных в Институте Экономике АН УССР, 1946—1965.*[30] Раніші праці, що появились з рамені Інституту Економіки як також праці ВУАН описані в довіднику *Видання Академії Наук УРСР, 1919—1967,* в окремому розділі, «економічні науки», де поміщено 740 позицій.[31] Деяке значення для документації економічної літератури мають також довідники друкованих праць викладачів та професорів українських університетів. На жаль, не всі університети видають систематично такі довідники, а якщо вони і виходять то деякі з них дру-

---

[28] С. В. Сороковська. «Дослідження з історії економічної думки на Україні». В кн.: *З історії марксистсько-ленінської економічної думки на Україні*. Київ, 1966, стор. 103–118.

[29] Київ, 1964, 287 стор.

[30] Київ, 1967, 83 стор.

[31] Академія Наук Української РСР. Центральна Наукова Бібліотека. *Видання Академії Наук УРСР, 1919–1967. Суспільні Науки. Бібліографічний покажчик.* Київ, В-во Наукова думка, 1969. 649 стор. Заплановано видати також у двох томах бібліографічний покажчик з галузей природничих і технічних наук. Таким чином, вперше з 1931 р., в Академії Наук УРСР відновлено видання бібліографічних довідників. Цікаво відмітити, що у передмові до цього видання упорядчики пишуть таке: «бібліографічні покажчики своїх видань (а подекуди і щорічники) окремими виданнями випускають також академії наук більшості союзних республік» (стор. 4). Як відомо, Академія Наук СССР з 1956 р. видає бібліографічні щорічники та цілий ряд спеціялізованих бібліографічних довідників. Не знаємо чому в Україні треба так виправдуватись за це видання. Слід при цій нагоді пригадати, що в Україні працює бібліотечний інститут в Харкові. Три інші інститути є в Росії, натомість вищої бібліотечної освіти не має жодна інша республіка. Не зважаючи на те Харківський інститут зовсім зрусифікований і в сучасну пору в УРСР не появляється ні один науковий журнал бібліотекарства чи бібліографії, на взірець відомих «Бібліологічних Вістей», одного з найкращих журналів цього типу не тільки в СССР але і в цілій Европі.

Також див. Панченко Е. Н. *Указатель опубликованных работ сотрудников Института Экономики АН УССР.* Київ, Наукова думка, 1964—68, 3 т.: т. 1, 1936—55; т. 2, 1956—64; т. 3, 1965—67. Деякі українські праці (стор. 118—126) подані також у довіднику Бажанова Е. В. *История экономической мысли народов СССР с древнейших времен до 1917. Указатель книжной и журнальной литературы, 1945–58 гг.* Москва, 1959, 160 стор.

куються дуже низькими накладами і майже неможливо їх дістати закордоном.[32]

Покищо в Україні немає також зведеної праці бібліографії української бібліографії, хоч ця справа обговорювалась ще у 20-их рр. і свого часу бібліографічна комісія Всеукраїнської Академії Наук навіть намітила ряд конкретних плянів.[33] Це саме відноситься до історичної бібліографії. На цю тему появилось досить багато статтей і навіть одкритих листів до *Українського Історичного Журналу* про потребу такого видання.[34] На жаль ці домагання українських істориків покищо не увінчались жодним поважнішим успіхом, а недавно видані бібліографічні довідники ледви чи можна назвати академічними виданнями.[35] І так, з рамені Державної Історичної Бібліотеки УРСР появився тиражем 150 примірників невеличкий довідник «Бібліогра-

---

[32] Мабуть ще найкраще представляється ця справа на Львівському університеті. З важливіших довідників можна назвати такі: Друковані *праці професорів, викладачів і співробітників Львівського університету за 1944—60 рр. Бібліографічний покажчик.* Львів, В-во Львівського у-ту, 1962 та Бережна Н. Р. і ін. *Бібліографічний щорічник Львівського державного університету ім. Івана Франка за 1955–57 рр. Покажчик праць працівників університету.* Львів, В-во Львівського у-ту, 1959 вип. 1-3. Вип. I. за 1955 р., 74 стор.; вип. 2 за 1956 р. 72 стор. і вип. 3 за 1957 р. 78 стор. Дивись також: Бочков Д. П. «Наукові записки педагогічних вузів УРСР за 1954–56 рр., *Радянська Школа,* 1957, Но. 7, стор. 84—87, де в розділі «історія» подано декілька праць з історії економічної думки на Україні. Значно обширнішою працею (біля 350 сторінок) є довідник — недоступ Н. М., Смирнова К. М. і Федічева Л. О. *Список основних друкованих праць викладачів кафедр суспільних наук вузів України, 1956–63,* Київ, 1964, 2 т. Треба тут сказати, що свого часу такі бібліографічні довідники видавались навіть для окремих інститутів. Гл. *Друковані праці професорів і викладачів Київського Інституту Народнього Господарства за 10 років, 1917–1927.* Київ, 1927.

[33] Ясинський М. П. «Бібліографія української бібліографії». У кн.: *Українська бібліографія. Методологічний збірник.* Київ, 1928 ч. I, стор. 107–123. У всесоюзному маштабі бібліографічні праці реєструє *Библиография советской библиографии,* Москва Всесоюзн. кн. палата, 1941, 1948-.

[34] З важливіших можна назвати такі: Р. С. Кац і Н. М. Шеліхова «Про стан історичної бібліографії на Україні», УІЖ, 1958. Но. 5, стор. 159–166; І. П. Крип'якевич «Бібліографія історії України в дожовтневий період», там же, 1958 Но. 5, стор. 166–170; Сороковська С. В. «Розвиток історичної бібліографії в Українській РСР», там же, 1968 Но. I, стор. 32–39. В 1955 р. на сторінках Українського Історичного Журналу (ч. I, за січень, стор. 158–159) поміщено відкритий лист про необхідність видання бібліографії з історії УРСР. В листі між іншим відмічено що ще в 1960 р. бібліотека Інституту історії АН УРСР склала бібліографічний щорічник, але не зважаючи на попередню роботу він так і не появився у друку. Цього листа підписали Крип'якевич, Марченко та ін. історики.

[35] Останнім академічним виданням у цій ділянці слід уважати: *Бібліографія історичної літератури за 1928 р.* Київ, ДВУ, 1930, 50 стор. (Науково-дослідна катедра історії української культури ім. акад. Д. Баглія. Матеріяли до укр. іст. бібліографії, вип. 2).

фія української і російської бібліографії по історії УРСР»[36] з поважними прогалинами (зокрема української історичної літератури з 20-их рр.), дещо доповнений у новому виданні: «Бібліографія російської і української бібліографії по історії Української РСР 1956—65 рр.»[37] В 1965 р. Державна Історична Бібліотека видала також довідник «Бібліографія дисертацій з питань історії, економіки і культури»[38] та на сторінках Українського Історичного Журналу видруковано два бібліографічні довідники, а саме «Бібліографія бібліографії з історії Української РСР, 1960—65 рр.»[39] та «Історія України в збірниках документів і матеріялів: бібліографія».[40] Ряд бібліографічних досліджень вміщено також у Науково-Інф. Бюлетені Архівного Управління УРСР, що згодом змінив назву на «Архіви України».[41]

---

[36] Кац Р. і Ф. Максименко. *Бібліографія української і російської бібліографії по історії УРСР.* Київ, Держ. Історична Б-ка, 1960, 156 стор.

[37] Шеліхова Н. М. і О. С. Ровнер. *Бібліографія російської і української бібліографії по історії Української РСР, 1956–65.* Київ, Держ. Історична Б-ка, 1966, 128 стор.

[38] Титаренко В. П. і ін. *Бібліографія дисертацій з питань історії, економіки і культури.* Київ, Держ. Історична Б-ка, 1965, 126 стор.

[39] Молодчиков О. В. і С. В. Сороковська «Бібліографія бібліографії з історії Української РСР, 1960–65», *Український Історичний Журнал* за 1966, чч. 2, 3, 5, 6, 9, 10.

[40] *Український Історичний Журнал* за 1967, чч. 8–11. Значно краще упорядкована історична бібліографія російської літератури і всесоюзні видання. Див., наприклад, *История исторической науки в СССР. Дооктябрьский период. Библиография.* Москва, И-во «Наука», 1965, 702 стор. та *История СССР. Указатель советской литературы 1917–52.* Москва, И-во АН СССР, 1956–58, 2 т., в якій зустрічаємо також деякі українські матеріяли. Одним з кращих видань є История СССР. Аннотированный перечень русских библиографий изданных до 1965 г. Изд. 2. Москва, И-во «Книга», 1966, 427 стор.

[41] З важливіших праць слід назвати такі: Бутич М. «Висвітлення історії України в загальносоюзних історичних журналах. Систематичний покажчик 1959–64», *Архіви України* 1965, Но. 6, стор. 78–84; 1966, Но. I, стор. 80–88; Но. 2, стор. 90–94. Кудлай П. «Висвітлення історії України в загальносоюзних історичних журналах. Систематичний покажчик статтей і публікацій 1921–1958 рр.» *Наук. Інф. Бюлетень Ар Упр. МВС УРСР,* 1959, Но. 3, стор. 78–125, Но. 4, стор. 82–112; Кудлай П. «Книги з історії Української РСР, 1945–1960 рр.» *там же,* 1962, Но. 4, стор. 82–88, Но. 5, стор. 81–85, Но. 6, стор. 65–71, 1963, Но. I, стор. 88–92, Но. 2, стор. 81–86, Но. 3, стор. 85–87. Кудлай П. «Наукові записки і праці історичних факультетів державних університетів Української РСР. Покажчик змісту 1939–1957», *там же,* 1958, Но. 4, стор 109–163; Скорина В. «Наукові записки і тематичні збірники інститутів суспільних наук Академії Наук УРСР 1943–60, *там же,* 1960, Но. 4, стор. 69–82, Но. 5, стор. 89–96 і Но. 6, стор. 81–88. Перегляд бібліографічних праць поміщених на сторінках Українського Історичного Журналу подає С. В. Сороковська «Критика і бібліографія на сторінках Українського історичного журналу» в кн. *Історіографічні дослідження в Українській РСР* вип. 2. Київ, 1969, стор. 180–88.

Для вивчення історії економічної думки на Україні важливе значення має також і те, що у 60-их рр. в Україні, після довшої перерви, відновлено дослідження історіографічних проблем та джерелознавства.[42] Важливі у тому відношенні розпочаті періодичні видання, як наприклад, *Історичні джерела та їх використання*[43] та серійне видання *Історіографічні дослідження в Українській РСР*.[44] В 1967 р. появилася також монографія А. В. Санцевича, *Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії*, в якій представлено розвиток історичної науки в Україні за 1945—65 рр.[45] Слід також згадати, що 29 квітня 1969 р. створено Археографічну Комісію АН УРСР «для здійснення координації та розширення документальних публікацій у республіці».[46]

Загальні праці

(перегляд літератури)

Загальні праці з ділянки розвитку економічної думки можна умовно поділити на дві категорії. До першої категорії належать праці, що дають систематичний перегляд найважливіших економічних тео-

---

42 Цією справою займається створена в 1964 р. при секції суспільних наук АН УРСР Наукова рада з історії історичної науки і Відділ історіографії та джерелознавства Інституту історії АН УРСР. До того часу з тієї ділянки майже нічого не появилось. Винятком є відома праця М. І. Марченка *Українська історіографія. З давніх часів до середини XIX ст.* Київ, В-во Київського університету, 1959, 256 стор. В передмові зазначено, що це перша частина ширше запланованої праці, одначе друга частина (друга пол. XIX ст. і поч. XX ст.) так і не появилась друком. Дуже цінною є також синтетична монографія акад. І. П. Крип'якевича *Джерела з історії Галичини періоду феодалізму* Київ, В-во АН УРСР, 1962. 83 стор., в якій автор дає огляд публікації джерел з найдавніших часів до 1772 р., з окремим розділом про джерела про економічні відносини. При тій нагоді варто також згадати, що в рр. 1957–63 появлявся за головною редакцією акад. Крип'якевича збірник «З історії західньоукраїнських земель» (вип. 1–8), де поміщено ряд матеріялів з економічної історії Галичини та розвитку економічної думки на західньоукраїнських землях. Починаючи з випуску 6–7 (1962) назву цього збірника змінено на «З історії Української РСР» і з наступним випуском він перестав появлятись.

43 Видання Інституту історії АН УРСР і Архівного управління при Раді міністрів УРСР; чотири випуски за 1966–69.

44 Видання Інституту Історії АН УРСР – вип. 1, 1968 і вип. 2, 1969. У першому випуску (стор. 239–273) подано бібліографію української історіографічної літератури включаючи також цілий ряд праць з історії української економічної думки. Подібний огляд літератури за 1966–68 рр. подано також і в другому випуску (стор. 207–229).

45 Київ, В-во Наукова думка, 1967, 252 стор.

46 Див. Створення Археографічної комісії АН УРСР, *Український Історичний Журнал*, 1970, Но. 2, стор. 155–56. При цій нагоді слід згадати, що ще в 1965 р. появився підручник С. О. Яковлева *Українська Радянська археографія*, Київ, В-во Київського у-ту, 1965, 174 стор.

рій, окремих економічних «шкіл», теоретичних моделів, тощо. У таких працях, які переважно мають характер високошкільних підручників, багато уваги присвячується історичним економічним течіям, як наприклад, меркантилізм, фізіократизм, клясична школа, утопійний і науковий соціялізм, історична школа ітд. Ці праці мають педагогічні завдання популяризувати важливіші економічні вчення та користуються здебільша порівняльною методою.

Таких праць в українській економічній літературі багато немає. В українській мові мабуть одною з перших праць тієї категорії був підручник (для середніх шкіл) проф. Київського університету С. Остапенка *Політична економія,* в якій подано також і деякі інформації про український господарський розвиток та окремих українських економістів.[47] Також сьогодні вже майже жодного наукового інтересу не викличе надто популярний виклад І. Шимоновича *Історія політичної економії,* в якому автор крім обговорення важливіших економічних доктрин згадує в окремому розділі про наукову працю таких українських економістів, як М. Туган-Барановський, В. Косинський, К. Воблий, С. Остапенко, В. Тимошенко і др.[48] У 20-их рр. на Україні видано декілька підручників з цієї ділянки, зокрема популярною була обширна праця Ю. Рубіна, *Класики політичної економії від XVIII до середини XIX ст.*[49] Зроблено також початки для вивчення окремих представників економічної науки, як наприклад, розвідка М. Нікітіна, *Економічна наука Карла Родбертуса та її критика.*[50]

При іншій нагоді ми вже згадували, що у бібліографічному довіднику *Історія економічної думки на Україні* не згадано багатьох праць. Не згадує Сороковська також і жодної з вгорі поданих праць, хоч деякі подібні російські праці у довіднику віднотовано. Можна догадуватись, що українські студенти змушені користуватись російськими працями, підручником Каратаєва і подібними,[51] відомо також що більшість високошкільних підручників перекладається з російської мови.[52]

До другої категорії загальних праць належать історичні дослідження економічної думки даного народу, які представляють цілісний історичний розвиток економічного мислення представників національної економічної науки. Такі праці звичайно побудовані на хроноло-

---

47 Кам'янець Подільський, 1920.

48 *Історія політичної економії. Скорочений курс лекцій.* Львів, В-во Русалка, 1923.

49 Харків, 1930, 460 стор.

50 Київ, 1931, 100 стор.

51 Каратаев Н., М. Рындина. *История экономических учений. Курс лекций.* Москва, Из-во соц. экон. лит., 1959—61, 2 т.

52 Для характеристики згадаємо видання Інституту економіки АН СССР *Політична економія* Київ, 1959 – що є перекладом третього переробленого російського видання з 1958 р., або *Економіка промисловості СРСР* Київ, Держполітвидав, 1957 – переклад з російського видання з 1956 р.

гічному принципі з широкою документацією економічної літератури. Якщо говорити про загальні праці які відносилися б до розвитку української економічної думки то на увазі треба мати не тільки широкі хронологічні рамці (починаючи, очевидно, з періоду Київської Русі), але і критичне обговорення всіх важливіших течій і представників української економічної науки без уваги на те чи були вони такої чи іншої орієнтації. Таких узагальнюючих праць, на жаль, в українській економічній літературі ще немає. Такі праці очевидно існують в російській економічній літературі.[53] Якщо розходиться про авторів советського періоду то у цих узагальнюючих працях із зрозумілих причин підкреслюється вагу марксистських досліджень, одначе, і це треба підкреслити, тим традиції російської економічної науки не вичерпуються і дослідники широко користають і з передреволюційної літератури, нерідко цитуючи навіть еміґраційних дослідників. Цього на Україні робити не можна. Натомість у початках 60-их рр. починають появлятись друком збірні праці, які одначе не дають систематичного перегляду історичного розвитку української економічної думки в усіх важливіших періодах української історії, а радше обговорюють тільки вибрані питання цього історичного розвитку. Їх зміст настільки характеристичний для існуючих можливостей наукової праці на Україні, що на цьому місці варто над ними коротко зупинитись.

Нариси з історії економічної думки на Україні[54] є, як слушно зазначено в передмові, першою публікацією монографічного характеру з цієї тематики в українській економічній літературі УРСР і головний редактор цього збірника Давид Вірник подає нам причини його появи.

«До недавного часу економічні наукові установи і кафедри університетів та інститутів УРСР не приділяли належної уваги вивченню історії розвитку економічної думки на Україні. А тим часом за рубежем, в таборі українських буржуазних націоналістів та серед інших найманців міжнародного імперіалізму виходить писанина з загальної і економічної історії України, отруєна буржуазною ідеологією, сповнена наклепами на передових представників прогресивної економічної науки і на економічні процеси на Україні. В цій писанині

[53] В деяких російських працях часом заторкуються і питання, що мають науковий інтерес і для української економічної науки, наводячи праці українських економістів. З важливіших можна навести такі: *История русской экономической мысли.* Москва, АН СССР, 1955—66, 3 т.; *История экономической мысли. Курс лекций.* Москва, Из-во МГУ, 1961–64, 2 т.; Катараев Н. К. и Степанов И. Г. *История экономических учений Западной Европи и России. До возникновения марксизма.* Москва, Соцэкгиз, 1959, 440 стор.; Катараев Н. К. и Рындина М. Н. *История экономических учений. От возникновения марксизма до Великой Октябръской революции.* Москва, Соцэкгиз, 1961, 743 стор.; Крандиевский С. И. *Очерки по историографии экономической истории XVII–XIX вв.* Харьков, Из-во Харьковского у-та, 1963, 307 стор.

[54] Київ, В-во Академії Наук УРСР, 1956, 385 стор.

всіляко вихвалюються реакційні погляди запроданців і ворогів українського народу. Ось чому дослідження економічної думки на Україні набуває особливої актуальності».[55]

Ця цитата з передмови також характеризує і підбір матеріялів до цього збірника, в якому взяло участь дванадцять істориків-економістів. Збірник відкривається програмовою статтею Вірника «Основні завдання досліджень історії економічної думки на Україні», в якій подає автор пропоновану періодизацію, що її варто тут процитувати.

«Історія економічної думки поділяється на такі два основних періоди: на період домарксистський і період марксистський. Тільки з виникненням і поширенням історичного матеріалізму історія перетворилась у справжню науку. В середині кожної суспільно-економічної формації, в історії української, як і російської економічної думки, були періоди, які характеризувались в основному однаковими соціяльно-економічними умовами, що визначали спільні риси суспільно-економічної думки. Так, історія економічної думки доби феодалізму може бути поділена так:

1) *період раннього феодалізму.* В цей період економічна думка Київської Руси — колиски трьох братніх народів — російського, українського і білоруського — стає вихідним пунктом суспільно-політичної та економічної думки в Росії, на Україні і в Білорусії.

2) *період феодальної роздробленості;*

3) *період ліквідації феодальної роздробленності.* Економічна думка цього періоду відбивала в собі визвольну війну українського народу, возз'єднання України з Росією, створення всеросійського внутрішнього ринку, закріпачення селянства, появу мануфактурної промисловості.

4) *період початку розкладу феодально-кріпосницького ладу і виникнення капіталістичного укладу.* Посилення феодально-кріпосницького гніту. Селянські повстання. Виникнення антикріпосницької ідеології (Радіщев, Козельський).

5) *період кризи феодально-кріпосницької системи.* Розвиток капіталістичних відносин. Ідейна боротьба навколо ліквідації кріпосництва.

Історія української, як і російської, економічної думки доби капіталізму може бути поділена на такі два основних періоди:

1) *період домонокапіталістичного капіталізму.* 60-ті — 90-ті роки XIX ст. Економічна ідеологія дворянства. Буржуазна економічна думка. Народництво. Революційно-демократичний напрям. Початок поширення марксизму в Росії і на Україні.

2) *період імперіалізму.* Початок нового, ленінського етапу в роз-

[55] Там же, стор. 3.

витку марксизму. Основні етапи розвитку марксистсько-ленінської економічної науки в Росії, в тому числі і на Україні».[56]

Подана схема періодизації це, очевидно, перекладена українською мовою періодизація розвитку російської економічної думки і у тому відношенні автор не може робити жодних українських «ухилів». Цікаво при тій нагоді відмітити, що не враховуючи праць написаних у 20-их рр., вивчення розвитку економічної думки Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, доби Литовсько-руської державності і навіть раннього періоду козаччини (до Хмельницького), як також часів гетьманщини — в Україні тепер майже не вивчається.[57] Зокрема вивчення економічної думки княжих часів залишається і надалі виключно доменою російської науки.

З хронологічного боку першою статтею у збірнику є праця І. І. Штерна, що відноситься до кінця XVI — поч. XVII-го ст., в якій автор обговорює суспільно-економічні погляди Івана Вишенського. Також і добі козаччини присвячено тільки одну статтю авторства В. В. Веселаго про «Принципи економічної політики Богдана Хмельницького», яка хіба відзначається тим, що в ній майже повністю замовчано не тільки «буржуазну» дореволюційну літературу, але навіть відомі праці акад. Крип'якевича. До другої половини XVIII-го ст. відноситься стаття О. В. Боголюбова «Економічні погляди Я. П. Козельського. Нового матеріялу в статті майже немає і, як відомо, про цього делеґата Дніпровського полку в Комісії по укладанню нового уложення існує велика література, переважно російською мовою.[58] Значно більше уваги присвячено XIX-му ст. Особі Степанова, визначного критика мальтузіянської теорії, присвячена стаття В. П. Теплицького, яка частинно використовує раніші праці на цю тему акад. Птухи.[59] Подібний фраґментарний характер має також розвідка А. Є. Богаченко «Про аграрне питання у працях Д. П. Журавсь-

[56] Там же, стор. 31. В дальшому автор коротко характеризує період «радянської економічної думки» за загально принятою схемою сов. літератури, тобто «період переходу від капіталізму до соціалізму» та «період завершення побудови соціалізму і переходу від соціалізму до комунізму». Відсилки до праць Леніна, подані в цій схемі, ми пропустили.

[57] Не подає їх і раніше згадана бібліографія *Історія економічної думки на Україні* і навіть промовчує українські праці видані у 20-их рр.

[58] Більшість цих праць подається у згаданій вище бібліографії. Див. також: Бажанова Е. В. *История экономической мысли народов СССР с древнейших времен до 1917 г. Указатель книжной и журнальной литературы, 1945–58 гг.* Москва, АН СССР, 1959, 160 стор. Зокрема про участь українських представників А. Алейнікова, Я. П. Козельського і Ґ. Полетики у Комісії 1767–68 рр. пише М. Н. Фавицька у статті «Крестьянский вопрос на Левобережной Украине в 1760–70 годы в документах Екатерининской коммиссии Нового Уложения» (Уч. зап. Моск. пед. ин-та, 1963, т. 127, *История СССР*, вып. 7, стор. 59–86).

[59] Див. Птуха М. В. *Очерки по истории статистики в СССР*. т. 2, Москва, 1959.

кого».[60] Деякі теоретичні узагальнення намагаються подати статті В. П. Теплицького «Суспільна думка на Україні у період підготови реформи 1861 р.» та Д. Ф. Вірника «Про основні риси революційно-демократичної економічної думки на Україні кінця XIX — початку XX ст.». Особі Подолинського присвячені статті Л. Я. Корнійчука і М. І. Мешка,[61] а особі І. Франка статті Є. А. Голубовської, М. Ц. Вайнберга та В. А. Миронова. Коротка бібліографія вибраних праць деяких українських діячів і економістів замикає зміст цього збірника.

В 1961 р. Інститут Економіки АН УРСР видав другий збірник «З історії економічної думки на Україні»,[62] що є по суті продовженням «Нарисів». Збірник зредагований редколегією у складі В. П. Теплицького, Л. Я. Корнійчука та Є. А. Шаблія. На зміст збірника складається тринадцять статтей різних авторів, що їх тут тільки вичислимо. І так, дальшому вивченню «Комісії по укладанню нового уложення 1767—1768 рр.» присвячена стаття І. Ф. Фошка «Економічні погляди Л. Алейнікова».[63] Всі інші статті обговорюють діяльність окремих економістів та громадських діячів XIX ст. — А. О. Скальковського, М. Драгоманова, М. В. Левитського та з галичан В. Навроцького і О. Терлецького. 70-им рр. присвячена стаття П. П. Кота «Економічна плятформа газети Киевский телеграф». Л. Я. Корнійчук у статті «Економічні ідеї революційного народництва на Україні, 70-ті на поч. 80-их рр. XIX ст.» подає досить фраґментарні інформації про київський гурток «чайківців» та програму товариства «Земля і воля». Більший інтерес мають дві статті В. П. Теплицького — «Основні напрями економічної думки на Україні у 80-тих і першій половині 90-их рр. XIX ст.» та «Буржуазна ліберальна економічна думка на Україні у 60-ті рр. XIX ст.». Остання стаття з погляду існуючих цен-

---

60 Див. також цього ж автора: Д. П. Журавский о путях развития промышленного производства». В кн. *Науч. докл. высшей школы. экон. науки*, 1962, Но. 4, стор. 87–92, а також монографію акад. Птухи *Д. П. Журавский. Жизнь, труды, статистическая деятельность.* Москва, Госстатиздат, 1951, 123 стор.

61 Фактично ці дві статті, «Про економічні погляди Подолинського» та «Критика С. А. Подолинським вульгарної буржуазної політичної економії» лягли в основу пізніше виданої монографії двох названих авторів – *Економічні погляди С. А. Подолинського.* Київ, В-во АН УРСР, 1958, 191 стор.

62 Київ, В-во АН УРСР, 1961, 348 стор.

63 Поскільки праці «Комісії» присвячено вже другу статтю, то треба сказати, що свого часу це питання студіював Іван Теличенко, розглядаючи працю Комісії у зв'язку з ліквідацією автономного устрою на Лівобережжю. Гл. його праці: *Сословныя нужды и желания малороссиян в епоху Екатеринской коммиссии.* «Киевская старина», 1890, XII—XVIII, 1891, I–II та *Протест слободской старшины против реформ 1765 г.* Там же, 1888, II–X. Совєтські автори не зацікавлені в розгляді існуючої літератури старішого походження, вже не говорячи нічого про участь у працях Комісії таких представників козацької старшини, як наприклад, Григорій Полетика чи Василь Капніст, про якого, як відомо, існує поважна наукова література, в тому також і праці писані в Україні у 20-их рр.

зурних умов мабуть найцікавіша та в ній автор коротко згадує такі відомі постаті як М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський, Т. Рильський, В. Антонович, М. Драгоманов та ін., досить зручно висмикуючи цитати з їх писань.[64] До цієї категорії статтей належить також праця І. С. Лободи «З історії статистико-економічної думки на Україні у 70—90-тих рр. XIX ст.», що обговорює діяльність губернських земств, зокрема чернигівського.[65] Збірник замикається статтями Є. А. Шаблія «Аграрна програма радикальної партії Галичини — 90-ті рр. XIX ст.» та О. О. Кругляка «Легальний марксизм на Україні — 90-ті рр. XIX ст.». Остання присвячена головно характеристиці діяльности Б. Кистяківського та М. Ратнера. Всього декількома реченнями згадує Кругляк про М. Тугана-Барановського, відмічуючи, що «хоч він виступав скоріше як загальноросійська фігура, то все ж помітним є той факт, що свою діяльність він закінчив у таборі українських буржуазних націоналістів, був учасником буржуазної контрреволюції на Україні в 1917—1918 рр.».[66]

До речі, питанням поширення «марксистсько-ленінської економічної думки» на Україні присвячений окремий республіканський міжвідомчий збірник за редакцією Д. Ф. Вірника, що появився в 1966 р.[67] В цьому збірнику поміщена вже раніше згадана програмова стаття Вірника про «Методологічні питання дослідження історії економічної думки на Україні» та чотири статті про розвиток і вплив марксизму в Галичині.[68] Крім цього зроблено спробу подати короткі характеристики про діяльність окремих комуністичних діячів совєтсь-

---

64 У названій статті подані деякі фактичні матеріяли про відомого економіста Д. М. Струкова з короткою характеристикою його праць з ділянки сільського господарства. Натомість обговорення наукової діяльності М. Бунге та Г. Цехановського наскрізь тенденційне.

65 У протилежність до більшости праць поміщених у збірнику, Лобода використовує у своїй розвідці деякі матеріяли опубліковані у 20-их рр., в тому також відомий збірник «За сто літ» і працю «Чернигів і Північне Лівобережжя» (Харків, 1928), в якій подана характеристика земських діячів.

66 Там же, стор. 345. Можна тут ще сказати, що з багатої української літератури про Тугана-Барановського навіть у згаданій раніше бібліографії Сороковської поміщено всього некролог акад. Воблого (Зап. соц. екон. відділу ВУАН, т. І) хоча в тій же бібліографії відведено майже чотири сторінки для цитат Леніна про Тугана-Барановського та згадано деякі російські праці.

67 *З історії марксистсько-ленінської економічної думки на Україні.* Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Київ, Наукова думка, 1966, 118 стор.

68 Злупко С. М. «Ідейно-теоретична боротьба навколо марксистського економічного вчення у Галичині в другій пол. XIX ст.»; Миронов В. Л. «З історії галицько-російських зв'язків революційної суспільно-економічної думки в кінці XI ст.»; Шаблій Є. А. «До постановки питання про історичну долю марксистсько-економічної теорії у Галичині у 1900–1917 рр.»; Ясногородський Я. Н. «Критика комуністичною партією Західньої України експансіоністичної ідеології польського імперіялізму».

кого періоду, а саме Е. І. Квірінга, С. В. Косіора та О. Г. Шліхтера.[69] При кінці збірника поміщено бібліографічний огляд літератури «Дослідження з історії економічної думки на Україні», авторства Сороковської, яка включає також деякі праці совєтського періоду.

Як це видно зі змісту трьох вище згаданих збірників, при опрацюванні окремих питань з розвитку української економічної думки дуже багато уваги присвячується Галичині та іншим західньо-українським землям. Така увага совєтської історіографії не випадкова і очевидно має свою політичну вимову.[70] Недавно на цю тему появилася і окрема монографія С. Злупка «Економічна думка на Україні»,[71] в якій обговорено діяльність ряду представників українського народовецького та москофільського таборів у Галичині (Є. Олесницький,

---

[69] Богаченко А. О. «Видатний радянський економіст Е. І. Квірінг»; Пегребінський М. Б. «Питання економіки в працях С. В. Косіора»; Жук О. М. «Деякі питання продовольчої політики в працях О. Г. Шліхтера». Можна тут ще додати, що в останніх роках видано ряд популярних монографій у серії «Борці за велику справу» про реабілітованих комуністичних діячів, як наприклад, Квірінга, В. Я. Чубаря, Косіора та однотомник *О. Г. Шліхтер. Вибрані твори.* Київ, 1959, 720 стор. Також у Москві видано двотомник *Н. И. Зибер. Избранные экономические произведения.* Москва, 1959, 2 т., в якому значно «підчищено» матеріяли, що відносяться до української проблематики.

[70] Цій темі в сучасній совєтській історіографії присвячено ряд праць, які обговорюють різні питання господарського розвитку Галичини та подекуди вносять і деяку скількість цінного фактичного матеріялу. Перелік тих праць зайняв би надто багато місця і тому назвемо тільки найважніші. І так, вивченню аграрних відносин присвячені праці М. П. Герасименка *Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщизняного господарства.* Київ, В-во АН УРСР, 1959, 303 стор. та Стеблія Ф. І. *Боротьба селян Східньої Галичини проти феодального гніту у першій пол. XIX ст.* Київ, В-во АН УРСР, 1961, 184 стор. З ділянки вивчення промислового розвитку Галичини можна назвати монографічні дослідження Ю. Г. Рошка *Громадський побут робітників Західної України, 1920–39 pp.* Київ, Наукова думка, 1967, 202 стор. Кісь, Я. П. *Промисловість Львова у період феодалізму, XIII–XIX ст.* Львів, В-во Львівського у-ту, 1968, 224 стор. Ковальчак, Г. І. *Розвиток промисловості у західних областях України за 20 років радянської влади, 1939–58 pp.* Київ, В-во Наукова думка, 1965, 185 стор. та Яцкевич Є. А. *Становище робітничого класу Галичини в період капіталізму.* Київ, В-во АН УРСР, 1958, 107 стор. З інших праць слід згадати: І. І. Компанієць *Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст.* Київ, В-во АН УРСР, 1960, 370 стор. та дві праці Г. Ю. Гербільського — *Передова суспільна думка в Галичині, 30-ті і середина 40-их pp. XIX ст.* (Львів, 1959) та *Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій пол. XIX ст. — до 1848 р.* (Львів, 1964). Події 1848 р. у Галичині розглядає також монографія Е. М. Косачевская, *Восточная Галиция накануне и в период революции 1848 г.* Львів, В-во Львівського у-ту, 1965, 150 стор.

[71] Злупко С. *Економічна думка на Україні. Нариси з історії економічної думки на західньоукраїнських землях у другій половині XIX ст.* Львів, В-во Львівського у-ту, 1969, 222 стор.

В. Будзиновський, І. Наумович, В. Барвінський, Д. Танячкевич), як також І. Франка, М. Павлика, О. Терлецького, В. Навроцького та ін. Питанню вивчення економічної думки в Галичині присвячуємо у нашій праці окремий розділ і тоді ці речі більш детально обговоримо. Періодизацію розвитку економічного мислення в Галичині другої половини XIX і поч. XX ст. автор, як і зазначено в одній з рецензій, пов'язав з головними етапами розвитку і поширення марксизму, визначених В. Л. Леніном. Автор об'єднує народовців і москофілів в одну течію, називаючи їх москофільсько-народовською, тоді як загально відомо, що як і соціяльна база, так національна і зовнішнополітична орієнтація тих двох течій зовсім різні. Злупко є автором багатьох праць з історії економічної думки Галичини і безперечно знає матеріял, але тема, як на теперішні умови в Україні, таки дуже небезпечна.[72]

При кінці цього розділу треба ще згадати, що деякі матеріяли узагальнюючого характеру подають звичайно в окремих розділах загальні історичні праці. Це часто можемо зустрінути у працях російських економістів, які розглядають історичний розвиток народнього господарства СССР чи передреволюційної Росії і при цій нагоді обговорюють також розвиток економічної думки.[73] Цього, на жаль, не можна сказати про українські праці повоєнних часів. Переважно українські праці обмежуються до характеристики виробничих відносин на певному історичному етапі і рідко подають теоретичні узагальнення. На увазі тут маємо такі видання Академії Наук Української РСР (Інститут Економіки), як наприклад, *Нариси розвитку народного господарства Української РСР*[74] або недавно виданий двотомник

---

[72] Див. дві рецензії в *Українському історичному журналі,* 1969, Но. 7, стор. 148–150. В рецензії на *Історіографічні дослідження в Українській РСР* вип. І, так і сказано (з нагоди обговорення праці про Франка), мовляв, «часом історикам домарксистського періоду намагаються нав'язати сучасну суспільно-економічну термінологію» і рецензент з нагоди обговорення одної статі С. М. Шевченка звертає увагу, що Франко не вживав термінів «класові війни», «трудящі маси», тощо. Див. *Український історичний журнал,* 1969, Но. 5, стор. 133–135.

[73] Добрим прикладом у тому відношенні є відома праця П. Лященка – *История народного хозяйства СССР,* Москва, 1952–56. 3 т., в якій автор коротко характеризує і основні напрямні розвитку економічної думки. Ця заввага відноситься, очевидно, тільки до академічних видань. Праці описового характеру, зокрема підручники, питань розвитку економічної думки не заторкують. Див., наприклад, *История народного хозяйства СССР. Курс лекций.* Москва, 1960, або *Экономическая история СССР.* Москва, 1963.

[74] Академія Наук Української РСР. Інститут Економіки. *Нариси розвитку народного господарства Української РСР.* Редакційна колегія: Д. Ф. Вірник, гл. редактор, В. В. Бондаренко, І. Н. Романенко, М. М. Середенко, А. Ю. Шевченко. Київ, 1949. У поширеній редакції також і російською мовою: *Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР.* Москва, И-во АН СССР, 1954, 554 стор. (Ред. колегія: О. О. Нестеренко, І. Н. Романенко і Д. Ф. Вірник).

Розвиток народного господарства Української РСР 1917—1967.[75] Це саме можна сказати також і про більшість історичних праць таких відомих дослідників економіки України, як О. О. Нестеренка,[76] І. О. Гуржія,[77] та ін.[78] Немає сумніву, що це є поважним недоліком цих

---

[75] *Розвиток народного господарства Української РСР, 1917–1967.* Гол. редактор Д. Ф. Вірник. Київ, Наукова думка, 1967, 2 т.

[76] На увазі маємо такі праці О. О. Нестеренка, як наприклад, *Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в.* Москва, 1954, 308 стор. та зокрема основну працю автора: *Розвиток промисловості на Україні.* Київ, В-во АН УРСР, 1959–66. 3 т.

[77] Див.: Гуржій, І. О. *Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні з кінця XVIII до 1861 р.* Київ, В-во АН УРСР, 1962, 205 стор. його ж *Україна в системі всеросійського ринку 60–90-их рр. XIX ст.* Ккїв, В-во Наукова думка, 1968, 189 стор.; *Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої пол. XIX ст.* Київ, Держполітвидав, 1954, 449 стор. та *Зародження робітничого класу України. Кінець XVIII – перша пол. XIX ст.* Київ, Держполітвидав, 1958, 180 стор.

[78] Немає змоги перечислити тут важливіші праці у зв'язку з обмеженим місцем. Критичний огляд деяких історичних праць повоєнних років подав С. Ю. Процюк «Економічно-історичні дослідження на Україні», *Сучасність,* 1964, Но. 4, стор. 102–111 і Но. 5, стор. 78–89, хоч автор не врахував праць, які появились у «наукових записках» Інституту Історії АН УРСР (т. 1–13, Київ, 1943–60) та в інших серійних виданнях. З новіших праць слід згадати передовсім монографію В. С. Жученка *Соціально-економічна програма революційного народництва на Україні.* Київ, В-во Київського у-ту, 1969, 183 стор. як також працю О. І. Дея *Українська революційно-демократична журналістика.* Київ, АН УРСР, 1959, 492 стор., в якій обговорено деякі галицькі видання (журнал «Друг», «Громадський друг», «Дзвін», «Молот» та ін. Майже виключно літературними питаннями займається також монографія М. Д. Бернштейна – *Журнал Основа і український літературний процес.* Київ, В-во АН УРСР, 1959, 215 стор. Питання економічно-виробничого характеру з тільки одною статтею історіографічного характеру вміщають *Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду.* Київ, В-во АН УРСР, 1963, 167 стор. Також і інші дослідники історії економіки України у своїх монографічних працях майже не звертають жодної уваги на питання зв'язані з розвитком економічної думки. Характеристичні у тому відношенні є, наприклад, праці Д. С. Мишка *Соціально-економічні умови формування української народності. Становище селян та антифеодальні рухи на Україні в XV – пер. пол. XVI ст.* Київ, В-во АН УРСР, 1963, 292 стор., Т. І. Дерев'янкіна *Мануфактура на Україні в кінці XVIII – пер. пол. XIX ст. Текстильне виробництво.* Київ, В-во АН УРСР, 1960, 127 стор. та ін. Натомість багато уваги присвячується «клясовій боротьбі трудящих» (характеристична праця у тому відношенні – Г. Я. Сергієнко *Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на поч. XVIII ст.* Київ, В-во АН УРСР, 1963, 212 стор.) та ряд спеціялізованих праць про робітничий рух та селянство таких дослідників як Ф. Є. Лось, П. Павров, А. В. Бондаревський, Д. П. Пойда, О. А. Парасунько, В. В. Грабовецький, І. Д. Бойко, М. Н. Лещенко, П. К. Сміян, Б. І. Співак і ін. Не заторкнені ті справи і у працях таких відомих істориків, як В. О. Голубуцький, В. А. Дядиченко, К. І. Стецюк і ін., які, як відомо, багато уваги присвячують економічним чинникам.

праць, поскільки, як це ми вже згадували попередньо, українська наукова література має у тому відношенні вже певні традиції, хоча б у працях такого відомого дослідника економіки України як М. Слабченко.[79]

Таким чином, у підсумках, можна сказати, що в українській економічній літературі покищо ще немає узагальнюючих праць про розвиток української економічної думки. Це слід пояснити в першу чергу тією обставиною, що не всі історичні періоди, окремі течії чи навіть поодинокі дослідники відповідно вивчаються, а велика частина українського наукового дорібку з передреволюційних часів чи навіть з 20-их років ще не «реабілітована». Тоді коли в СССР вже давно перевидано твори таких російських істориків, як Соловйов, Ключевський, Карамзін, Татіщев і ін., в Україні ледви чи можна цитувати основні твори Антоновича, Грушевського, Слабченка та ін., вже не говорячи про перевидання цих праць.

Деякі, доступні нам, праці використовуватимемо у дальших розділах цієї розвідки, що розглядатиме розвиток економічної думки на Україні беручи до уваги національні традиції у вивченню історичного процесу.

[79] Праці Слабченка проскрибовані і про них тепер на Україні не згадують. Якщо мова про дореволюційний період, то як відомо, Туган-Барановський був одним з перших економістів у царській Росії який зробив спробу вивчення економічної думки. Див. *Энциклопедический словарь Брокгавза и Ефрова,* 18: т. 55 гасло «Россия», як також відому працю *Русская фабрика в прошлом и настоящем.* Вид. 7 Москва, 1938. Як це ми вже зазначували попередньо, діяльністю Тугана-Барановського українські економісти тепер не цікавляться.

Олександер Баран

КОЗАКИ НА ЗАКАРПАТТІ В 1619-ІМ РОЦІ

Закарпаття в своїй минувшині не мало дуже багато зв'язків з козаччиною й тому ця козацька виправа в 1619-го року мала незвичайно велике значення в історії цього клаптика української землі. На жаль, дотеперішні історики Закарпаття не звернули уваги на цю незвичайну подію і ми нашою статтею хотіли б тільки започаткувати нові розшуки про зв'язки між Закарпаттям та українською козаччиною.

Ця козацька виправа на Закарпаття була спричинена «30-літньою війною», яка після «празької дефенестрації» 23-го травня 1618-го року розпочалася між католицькою ліґою імператора Фердинанда II-го та між протестантським союзом.

Імператор в тому часі ще не був приготований до війни і розпоряджав тільки 14.000-ною армією під проводом генералів Буква і Дампіера. Протестантська армія складалася з чеського війська Турна та Гогенлоге, наємників голяндського Мансфелда та поважної армії семигородського князя Ґабора Бетлена.[1] Для здобуття більшого війська імператор вже в серпні 1619-го року вислав свого уповноваженого посла, графа Адольфа Алтгана, а пізніше і Петра Фукса до Польщі, щоб намовили польського короля до війни із Семигородським князівством та навербували наємників для імператорської армії.[2]

Перший плян, тобто затягнення польського королівства до війни по стороні (католицької) габсбурзької імперії, взагалі не вдався. Польща, виснажена московською війною, ніяк не хотіла кривавитися за чужі інтереси й відмовилася від активної участи у війні проти протестантських країн. Таким чином Алтганові і Фуксові не залишилося нічого іншого, як вербувати наємників до цісарської армії. На це вербування польський король зі соймом дуже радо погодилися, бо після московських походів залишилося в королівстві багато вояків, яких трудно було демобілізувати, а ще трудніше утримувати на державні кошти.

---

[1] Silàgyi Sàndor, Oklevelek Bethlen Gàbor 1619—21 èvi hadjàratai tőrtènetèhez, *Törtènelmi Tàr* 1857, pp. 198—199; Gindely Anton, *The Thirty Years War,* New York: Putnam & Sons 1890, vol. I, pp. 91—93.

[2] Haus-Hof-Staats Archiv, Wien, Polonica, Karton 54, an. 1622 extra ordinem, fol. 2—7 v.

Найбільше труднощів мав польський король з козаками. Як відомо, в московській кампанії брали участь приблизно 40 000 козаків від 25 до 30 тисяч під проводом Сагайдачного, а від 10 до 15 тисяч у формі окремих самостійних загонів. Після Дулинської угоди (1616) ці козаки домагалися реєстрації. Але Польща не могла цього зробити з уваги на свою критичну економічну ситуацію, а пообіцяла Сагайдачному тільки те, що зареєструє тих козаків, які на початку московської війни під його проводом вступили на королівську службу. Таким способом тільки 8 000 козаків залишилися з Сагайдачним, що мали право на реєстр і тільки вони отримали зредуковану винагороду за свої услуги.[3]

Натомість решта 30 тисяч козаків опинилися без жадного забезпечення та винагороди. Ті козаки почали нападати на турецькі посілості та на кримських татар,[4] а ще інші прямо грабували багатіші посілості королівства.[5] Всі ці події були надто небезпечні для королівства, бо з одного боку могли довести до турецько-польської війни,[6] а з другого боку робили життя неможливим для польських громадян. Між тими грабіжниками найзавзятіші були т. зв. «лісовчики», які мали погану славу, але зате цікаву історію.[7] Вони постали з ініціятиви білоруського шляхтича Олександра Й. Лісовського, який зорганізував кількасот козаків, як легку кінноту для польської армії. На початку московської виправи їх було тільки 200, але підчас війни їхнє число зросло до 4 000. Після дулинського миру вони вернулися до південної Польщі і тут стали грабувати безборонне цивільне населення.[8] Тому польський король в першій мірі хотів позбутися тих «лісовчиків» і не лише позволив, але прямо підмовляв Алтгана, щоб він їх наймав для цісарської служби.

Алтган знав, що легка і рухлива козацька кіннота може багато помогти при маневруванні великих армій і може наробити великі шкоди ворогові своєю рухливістю. Крім того, тільки козацька кіннота була спроможна зупинити «гусарів», тобто легку кінноту Ґабора Бетлена. Тому без надуми почав переговори з лісовчиками в справі набору для імператорської армії.[9] При цих переговорах допомагав йому мадярський маґнат, який репрезентував імператора на північній Мадярщині, граф Юрій Гомонай-Друґет.[10] Гомонай в дійсно-

---

3 Грушевський Михайло, *Історія України-Руси,* Нью-Йорк: Книгоспілка 1956, том VII, стор. 385—386; Welykyj Athanasius, *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes,* Romae: Basiliani 1959, vol. III, pp. 212—214.

4 Welykyj A., *op. cit.,* pp. 184—205.

5 *op. cit.,* pp. 205—207.

6 *op. cit.,* pp. 185—192.

7 Dzieduszycki Maurycky, *Krotki Rys Dziejow i Spraw Lisowczykow,* Vol. I—II, Lwow: Druk. J. Schnayder, 1843—1844; Dembolecki Wojciech, *Pamietniki o Lissowczykach czyli Przewagi Elearow Polskich 1619—1623,* Krakow: Nakl. Bibl. Polskiej 1859.

8 *Encyklopedyja Powszechna,* Vol. VII, pp. 185—186.

9 Welykyj A., *op. cit.,* p. 207.

10 Angyal Dàvid, Magyarorszàg tőrtènete II Màtyàstòl III Ferdinànd halàlàig, in *Magyar Nemzet tőrtènete* ed. Szilàgyi S., Budapest: Atheneum 1898, p. 240.

сті був паном ужгородської доменії та головою (наджупаном) земплинського комітету і втік до Польщі тільки перед наступом Бетлена на північну Мадярщину.[11]

Ґабор Бетлен рушив на Відень з початком серпня 1619. За пару місяців він зайняв цілу північну Мадярщину і вже 26-го жовтня стояв з чеськими військами Турна та Гогенлоге під Віднем. Гомонай, зачувши цю вістку, рішив почати воєнні дії з навербованими козаками. Але до війни проти Бетлена не вистарчало 4 000 лісовчиків, тому він звернувся до відпущених козаків з війська Сагайдачного і по короткому часі з поміж них найняв дальших 6 000 осіб.[12] З такою 10 000-ною козацькою армією в жовтні 1619-го року він рушив на Мадярщину.[13]

Юрій Ракоці, військовий комендант окупованої Мадярщини, довідавшися про приготування Гомоная, відразу писав до Бетлена про небезпеку козацького нападу. Але Бетлен в тому часі не вірив, що Гомонай міг нагромадити таку скількість наємних військ, з якими міг напасти на Семигород. Відписав Ракоцієві, що це тільки панікерські плітки і ними не варта перейматися.[14] Ракоці, який мав обсадити всі північні переходи через Карпати, бачучи спокій і самопевність Бетлена, не дуже спішився з своїми воєнними операціями.[15] І це була велика помилка, бо вже 27-го жовтня Ракоці довідався, що Гомонай вирушив з великим військом в сторону Карпат.[16] Він у поспіху зібрав всі можливі війська північної Мадярщини і спішився загородити всі переходи через Карпати. Але вже було запізно. Гомонай зі своїми козаками 30-го жовтня перейшов границю[17] і коли Ракоці після трьох тижнів з 4 000 гайдуками та гусарами дійшов до Гуменного, то побачив перед собою 10 000-ну козацьку армію під проводом зненавидженого Гомоная.[18]

Щоб задержати козацьку армію на якийсь час, Ракоці думав атакувати і 22-го листопада коло села Стропко напав на козацький аванґард полковників Кличковського та Русиновського. Після короткої сутички козацький аванґард подався назад і затягнув за собою всю семигородську армію Ракоція, яка, забуваючи за військовий порядок, переслідувала ворога. І ось в одному моменті гайдуки та гусари опинилися перед великою й упорядкованою армією 10 000 козаків. Ракоці, який був на переді, обернувся, щоб дійти до своїх задніх відділів, але гайдуки цього не зрозуміли й почали тікати, а за ними все семигородсько-мадярське військо подалося врозтіч.[19] Пере-

---

11 Szilàlyi Sàndor, Bethlen Gàbor fejedelem uralkodàsànak tőrtènetèhcz, *Tőrtènelmi Tàr* 1879, p. 250

12 Szilàgyi Sàndor, *I Ràkòczy György*, Budapest: Tőrt. Tàrsulat 1893, pp. 67—70.

13 *Ibid.*, pp. 68—70; Welykyj A., *op. cit.*, p. 209.

14 Szilàgyi Sàndor, Bethlen Gàbor levelei, *Tòrtènelmi Tàr* 1885, p. 467.

15 Szilàgyi S., *I Ràkòczy György*, pp. 70—71.

16 *Ibid.*

17 *Ibid.*

18 *Ibid.*, p. 71.

19 *Ibid.*

мога козаків була повна. Тим більше, що козаки, переслідуючи утікачів, забили коло двох тисяч вояків Ракоція, а між ними й багато офіцерів.[20]

Двері північної Мадярщини для козаків були відчинені й вони не гаяли багато часу. За пару днів об'їхали за здобичею великий простір між Спішом та Гернадом.[21] Гомонай 27-го листопада вислав окружного листа до всіх комітатів північної Мадярщини, щоб піддалися і знову визнали королівську гідність Габсбурґа Фердінанда II-го.[22]

30-го листопада козацьке військо вже стояло під Кошицями. Гомонай думав, що після його окружного листа північні комітати заразом з мадярською шляхтою підчиняться йому і він перебере владу також і над містами. Та не так сталося. Адміністративні чинники комітатів та шляхта замкнулися перед ним в різних замках та містах. І так само ворота Кошиць замкнулися перед ним і його козацьким військом.[23] Гомонай знав, що він не сміє тратити час на облогу цього міста, бо Ракоці вже збирав нову армію проти нього, а Бетлен з під Відня вислав свою легку кінноту під проводом Юрія Сейчія на північну Мадярщину.[24] Тому Гомонай вже 2-го грудня залишив Кошиці і пішов в напрямку Пряшева. Але в Пряшеві застав таку саму ситуацію, як в Кошицях.[25] Він не мав однодумців в північній Мадярщині, бо Бетлен і Ракоці в останніх місяцях або ув'язнили, або присмирили всіх габсбурзьких прихильників.[26]

Але найгірше було для Гомоная, що він, вже не маючи грошей, не міг оплачувати козацької армії. Алтганові також вже не стало фондів, а обіцянками годі було годувати десять-тисячну армію. На початку грудня козаки почали бунтуватися і старшина скинула з команди полковника Роґавського, а на його місце обрали Адама Липського.[27] Цей новий комендант із старшиною рішив залишити Гомоная і повернутися до Польщі. Таким способом козацька армія 16-го грудня після три місячної служби вернулася до Польщі і тут просила Алтгана нового призначення.[28] Сам Гомонай по короткім перебуванні на своїх посілостях так само вернувся до Польщі, де мав також один замок з належним фільварком і міг там прожити без всяких труднощів.[29]

Як бачимо, ця козацька виправа на Закарпаття скоро скінчилася і не залишила в історії багато кривавих та геройських битв, які основ-

---

20 Welykyj A., *op. cit.*, pp. 214—215.
21 *Ibid.;* Szilàgyi S., *I Ràkòczy György,* p. 72.
22 Szilàgyi S., *I Ràkòczy György,* p. 72.
23 *Ibid.;* Welykyj A., *op. cit.*, p. 214—215.
24 Szilàgyi S., *I. Ràkòczy György,* p. 72.
25 Angyal D., *op. cit.*, p. 242.
26 Szilàgyi S., *I Ràkòczy György,* p. 58—62.
27 Dembolecki W., *op. cit.*, p. 19.
28 Angyal D., *op. cit.*, p. 242; Welykyj A., *op. cit.*, p. 216—219.
29 Silàgyi Sàndor, Gròf Battyàny Jòzsef kőpcsènyi levèltàràbòl, *Törtènelmi Tàr* 1888, p. 404—405.

но змінили б відносини в тій країні. Одначе, хоч виправа була незначною своїми воєнними подіями, то вона мала все ж таки дуже велике стратегічне значення для 30-літньої війни і незвичайно важливий суспільно-політичний вплив на закарпатських українців.

Щодо стратегічного значення, то ми вже раніше згадали, що в другій половині листопада 1619-го року Бетлен вже був під Віднем і з чеським військом Турна готувався до заняття австрійської столиці. Цісарські генерали, Буква і Дампієр, не мали стільки сили, щоб опертися ворогові і зберегти місто від упадку. Бетлен уже готувався до остаточного нападу, коли 27-го листопада прийшла вістка про напад Гоменая і про поразку Юрія Ракоція. Це перелякало Бетлена. Він не хотів ризикувати, щоб козацька армія відрізала його від Семигороду і залишаючи Відень, всім своїм військом подався назад.[30] Таким чином австрійська столиця стала вільною, а війна ще продовжувалася 30 літ.

Як виглядає, цей козацький рейд мав важливе стратегічне значення для 30-літньої війни, але ще багато більший вплив мав він на суспільно-політичне життя карпатських українців. Північна територія Мадярщини між Спішом і Ужанським комітатом була заселена здебільшого карпатськими українцями, а від них на південь також і словаками. Мадяр тут було мало. Але зате вони тримали все в руках. Шляхта та державна адміністрація були здебільшого мадяри, а українці та словаки до 80% були кріпаками.[31]

Ці карпато-українські кріпаки дуже втішилися, коли побачили війська українських козаків, що ганяли за мадярськими панами та їхніми гайдуками. Говоримо про «українських козаків», бо хоч лісовчики мали декілька польських офіцерів, то військо було на 99% українське. Сам Любомірскі, коронний маршалок Польщі, заявив пізніше Бетленові, що в тій козацькій виправі до північної Мадярщини майже не було «польської крови».[32] В кожному разі, карпатські українці цю армію козаків уважали дійсним українським національним військом і не тільки вітали їх як своїх братів, але допомагали їм на кожному кроці й самі мало що не розпочали свого роду українського кріпацького повстання. Мадярський історик Давід Андял на основі тогочасних документів пише, що «українські кріпаки на Закарпатті також хотіли пімститися над своїми панами й тому масово пристали до козацьких загонів».[33] Хоч вони, без зброї та відповідного воєнного вишколу, небагато помогли козакам, але для нас залишається факт, що під впливом козаків вони відчули свою національну приналежність.[34] Цей національний підйом був дуже силь-

---

30 Silàgyi S., *Oklevelek*, p. 198—199.

31 Мицюк Олександер, *Нариси з Соціяльно-Господарської Історії Підкарпатської Руси*, Прага: Друк. Грдлічки 1938, том II, стор. 5–37.

32 Szabò Kàroly, Bethlen Gàbor fejedelem politikai levelezèse, *Törtènelmi Tàr* 1881, p. 321.

33 Angyal D., *op. cit.*, p. 242.

34 *Ibid.*

ний і якби був засягнув такі східні українські комітати, як Береґ, Уґоча та Мараморош, то хто знає, чи не викликав би був свого роду «хмельниччину» на українськім Закарпатті.

Але ця подія взагалі поглибила зв'язки між закарпатцями та українцями з-поза Карпат. Найкраще проявляються ці зв'язки на церковному полі. Семигородські князі побачили, що вони не можуть кермувати цей нарід румунськими єпископами[35] й допускають галицьких монахів до мукачівського владичого престолу. Сам Бетлен назначує Петронія (1623—1627) та Івана Григоровича (1627—1633) на мукачівських єпископів[36] і за його часів прибув Василій Тарасович до манастиря св. Николая на Чернечій Горі коло Мукачева.[37]

---

[35] Baran Alexander, *Metropolia Kioviensis et Eparchia Mukacoviensis*, Romae: Basiliani 1960, p. 53; Lacko Michael, *Unio Uzhorodensis*, Roma: Instit. Orient. 1955, pp. 52—53.

[36] Lacko M., *op. cit.*, pp. 53—55; Baran A., *op. cit.*, pp. 54—55.

[37] Lacko M., *op. cit.*, pp. 58—62.

Михайло Б. Ждан

УКРАЇНА ПІД ПАНУВАННЯМ ЗОЛОТОЇ ОРДИ

I.

Великий напад татар на східню та середущу Европу в 1238—1241 рр. поставив в залежність від Золотої Орди українські й московські князівства. Положення цих останніх було предметом дослідів численних російських істориків та, у зв'язку з тим, знайшло в історичній літературі відповідне насвітлення. До останніх, основних праць з тієї ділянки належить зачислити праці Грекова-Якубовського, Насонова та Вернадського.[1] Тому, що названі праці стоять на ґрунті «древньорусской» або навіть «русской» (як напр. у Вернадського) концепції етнічної спільноти населення княжої Руси, панування татар на Україні входить також у круг їхніх дослідів. Все таки українсько-золотоордська проблематика виходить у них неповно, ми сказали б «периферійно» та має однобічне насвітлення.

Якщо йдеться про українську історичну літературу, то панування Золотої Орди у різних частинах України знайшло деяке насвітлення у авторів реґіональних монографій, як Молчановський, Клепатський, Андріяшев і ін.[2] Усі вони борються з труднощами, що випливають з незвичайно обмеженої кількости історичних джерел до тієї теми. Такими самими труднощами позначений і синтетичний образ тих часів, що його подає Грушевський у третьому томі своєї монументальної *Історії України-Руси*.[3]

У зв'язку з тим убозтвом джерельного матеріялу, автор цієї роз-

---

[1] Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский, *Золотая Орда и ее падение*. Москва 1950. А. Н. Насонов, *Монголы и Русь*. Москва 1940. George Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven: Yale University Press 1953.

[2] Молчановский Н., *Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.* К. 1885. Клепатський П., *Очерки по истории Киевской земли*, 1912. Андрияшев А. М., *Очерки истории Волынской земли до конца 14 ст.* К. 1887. Андріяшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку 18 в. *Записки Історично-філологічного відділу Української Академії наук*. Книга 26. Київ 1931. – На жаль праця нам недоступна.

[3] Про ці справи Грушевський пише так: «Сею незвичайною бідністю відомостей пояснюється повна неясність деяких основних питань в історії Подніпров'я за півтора століття по татарськім погромі, та суперечні погляди, які існують на них в літературі» . . . *Іст. Укр. Руси* т. 3, стор. 144.

відки не задумує дати вичерпного погляду на положення України під пануванням Золотої Орди але спробує зіставити найважливішу проблематику тієї теми і відповідно її насвітлити.

**
*

З поміж найбільш спірних питань з комплексу українсько-татарських справ на перше місце висувається питання форм залежности українських земель від Золотої Орди. Тому, що справі взаємин Галицько-Волинської Руси з татарами присвячена окрема праця,[4] ця розвідка зупиняється тільки над осередніми та східніми українськими землями: над Поділлям, Переяславщиною, Київщиною та Чернігівщиною.

Зачнемо все таки від Галицько-Волинської спадщини князя Романа Мстиславича, самодержця всеї Руси, який об'єднав під своїм пануванням не тільки Галичину, Волинь і Київщину,[5] але розбивши половців прилучив теж Пониззя.[6] Син і наслідник Романа, князь Данило пішов слідами батька і всупереч дуже несприятливих обставин та перешкод не тільки з боку своїх, українських більших і менших противників але також з боку сусідів Угорщини і польських князів, безпосередньо перед другим нападом татар, об'єднав більшість земель, включаючи Київ під своєю рукою.

Галицько-волинський літопис подає нам коротку вістку, з якої довідуємось, що під час другого нападу татар на Україну, громади болохівців, що жили на теренах горішнього бігу Бога і Случі ввійшли в порозуміння з татарами та зобов'язались для них «сіяти пшеницю і просо».[7] Таким чином громади болохівців вийшли з-під влади Данила і піддались татарам. Коли ж до цього всього болохівці прилучились до Ростислава Михайловича, сина чернігівського князя і претендента до галицького княжого стола у його поході на Пониззя, осінню 1241 р., Данило відповідно зареаґував: на чолі своїх військ напав на болохівську землю, здобув та знищив їх городи Деревич, Губин, Кобуд, Кудин, Городець, Божеський і Дяків. Похід Данила на болохівців відбувся ще перед поворотом татар з Угорщини.[8]

Але протикнязівський рух не обмежувався тільки до болохівців; він знайшов також своїх прихильників на Пониззю. З гал.-вол. літопису довідуємось, що в 1250 рр. коли татарські війська прибули до

---

[4] М. Б. Ждан, До питання про залежність Галицько-Волинської Руси від Золотої Орди *«Український Історик»* чч. 13—20. 1967, 1968.

[5] М. Грушевський, цит. праця т. 3, стор. 8—9.

[6] В. Т. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси,* 1950, стор. 193.

[7] *Полное собрание русских летописей.* Том второй. Ипатьевская летопись. Москва 1962, стор. 792. В дальшому цитуємо як *ПСРЛ* т. II. Переклад літописних текстів подаємо за: *Галицько-волинський літопис,* переклав і пояснив Теофіль Коструба. Ч. II, стор. 23. В дальшому цитуємо як: *Гал.-вол. літ.* т. II, стор. 3.

[8] *ПСРЛ.* там-же.

Бакоти, головного міста Пониззя, посадник Бакоти Милій добровільно піддався їм.[9] Татари завели там свою владу віддавши її в руки свого баскака. Приявність баскака в Бакоті говорить ясно одне: вона доказує, що ціла справа була не ділом передових татарських стеж, що кочували на чорноморських степах, а дією заплянованою і переведеною з доручення центральної влади в Сараю. Та це не відстрашило Данила від протидії. Він вислав на Пониззя війська під проводом свого сина Льва, який здобув Бакоту, взяв в полон посадника Милія і баскака та привіз їх до Данила. Діставши від Милія приречення, що він залишиться вірним Данилові, цей випустив його на волю. Все таки Бакота отже й Пониззя не залишились при Данилові. Літописець розказує, що Милій повернувшися до Бакоти зрадив Данила і віддав Бакоту татарам.[10]

Виступи Данила проти болохівців та Пониззя не могли залишитись без відповідної реакції з боку Сараю. Доручення перевести відплату та закріпити згадані землі за Золотою Ордою одержав Куремса, начальник найдальше на захід висунених татарських відділів, якого завданням, як твердить папський леґат Пляно Карпіні «було боронити західних границь Орди перед несподіваним нападом західньоевропейських військ».[11] Перші атаки повів Куремса на Крем'янець, якого посадник Андрій, лявіруючи між Данилом і татарами хотів задержати незалежність (1254 або 1255 р.). Андрій вправді стратив життя але Куремсі не вдалось здобути Крем'янця, який залишився при Данилі. У відплату на те більші військові з'єднання Данила напали на болохівців та мешканців Побожжя, які користаючись виступом Куремси знов піддались татарам. Та війська Данила перевели відповідну пацифікацію, у висліді якої «прийшли до Данила білобережці, чорнятинці й усі болохівці».[12] Военна активність та осяги Данила викликали з черги протиакцію Куремси але відплатні походи Куремси на Данилові посілости не вдались. Ані Володимира Волинського ані Луцька Куремса не здобув. Вони так і залишились при Волині.[13]

На жаль на тому вриваються літописні інформації про українсько-татарський конфлікт з приводу «татарських людей». Дальші наші розважання, з браку конкретних джерельних вісток, будуть оперті тільки на заключеннях, що їх можна витягнути з загальної ситуації та галицько-волинських — татарських відносин, що існували в другій половині тринадцятого віку.

Як відомо після смерти Батия (1256 р.), по короткій перерві, на ханський престіл наступив його брат Берке, який цілком змінив біг

---

[9] *ПСРЛ.* т. II, стор. 829.

[10] *ПСРЛ.* т. II, стор. 828. *ГВЛ.* т. II, 48.

[11] Johann de Plano Carpini, *Geschichte der Mongolen und Reisebericht 1245—1247.* Übersetzt und erläutert von Dr. Friedrich Risch. Leipzig 1930, pag. 222.

[12] *ПСРЛ.* т. II, стор. 838, *ГВЛ.* т. II. 54.

[13] Над ґенезою і перебігом війни Данила з Куремсою зупиняється довше А. Н. Насонов, *Монголы и Русь.* Москва 1940, стор. 24–26.

татарської політики. Передовсім, він відкликав свої війська з Ірану, а зате зміцнив передові татарські військові відділи на західних кордонах Золотої Орди. На чолі скріплених західніх військ поставив досвідченого в боях проти північних московських князівств та на Угорщині воєводу Бурундая. Бурундай змусив Данила дати йому галицько-волинські війська для скріплення татарських відділів у їх нападі на Литву (1258), а на наступний рік несподівано напав на галицько-волинську Русь і, в неприявности Данила розказав братові Данила, Василькові, розкидати укріплення збудовані довкруги тамтешніх городів. Таким чином Бурундай не тільки позбавив Данила його союзника, литовського князя Мендовга, але й змусив його відложити пляни об'єднання усіх українських земель в одну цілість.[14]

Важко припустити, щоб у тих обставинах Данило мав якунебудь змогу задержати при собі ті землі «татарських людей» та болохівців і Пониззя за які він дотепер, назагал успішно, боровся з татарами. Таким чином ми маємо повне право додумуватись, що згадані землі входять під *безпосереднє* панування татар. Підкреслюємо тут безпосередню залежність від татар, бо впродовж останніх десятиліть перед цими подіями не стрічаємо жадних князів, крім Данила і зліквідованого татарами чернігівського Михайла, згл. його сина Ростислава, які були б зацікавлені в посіданні тих земель. Зрештою, як то бачимо з літописів «татарські люди» самі воліли мати татар за своїх безпосередніх зверхників.

Б. Д. Греков розглядаючи панування татар у Східній Европі пише дослівно: «у нас не має жадних даних для твердження. що нібито частина бувшої Київської Держави ввійшовши в склад Золотої Орди, залишилась у сфері її безпосередньої експлуатації. Усі дані, що мали місце після завоювання говорять про щось іншого: усі руські землі стали залежними від татарського хана за посередництвом своїх місцевих представників влади».[15] Важко відгадати яких «представників влади» має Греков на думці — ми тих представників на Поділлі впродовж поверх столітнього панування татар на Поділлі не бачимо. До речі, Українська Радянська Енциклопедія не погоджується з твердженнями Грекова. На карті «Золота Орда з 13 ст.» зазначено, що Галичина, Волинь, Київщина та Чернігівщина це «території на Русі підвладні Золотій Орді» — але Поділля ще «територія Золотої Орди».[16]

II.

Впродовж цілої сотні літ непроглядна тьма закриває долю тих східніх окраїн Галицько-Волинської Руси, за які король Данило так

---

14 М. Б. Ждан, До питання про залежність Галицько-Волинської Руси від Золотої Орди. *Український історик,* 1–2 (13–14) Рік 4, Нью-Йорк 1967, стор. 36.

15 Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовський, *цит. праця,* стор. 231.

16 *Українська Радянська Енциклопедія,* т. 5, стор. 307.

послідовно воював з татарами. Аж врешті в 1350-тих роках вони виходять із татарського горнила на історичну арену під назвою «Подільська земля».[17] Хроніка Биховця під роком 1351 розповідає так: «Великий князь Ольґерд зібрав свої литовські сили, пішов і побив татар на Синіх Водах, трьох братів, Хачибея, Кутлубугу і Дмитра. А ті три брати правили в Орді і були отчичами і дідичами Подільської землі, вони назначали на Поділлі отаманів, які завідували всіма доходами, до них приїжджали татарські баскаки і забираючи у тих отаманів данину, відвозили її в Орду».

Цитована вістка, яка у дещо змінених варіянтах повторяється у кількох тогочасних літописах і хроніках подає нам незвичайно важливі інформації. У зв'язку з тим вона сталась предметом дбайливої аналізи і дала підставу до пристрасної полеміки на тему: хто і коли визволив Поділля з-під татарського панування і під чию владу, польську чи литовську воно після того перейшло.[18] Для нас, наразі, важлива ця частина джерела, що не має у собі полемічних елементів, а саме: в половині чотирнадцятого століття Поділля (отже більша частина тих земель, за які йшли бої короля Данила з татарами Куремси) було ще в *безпосередній* залежности від татар. Ця ж сама вістка відкриває нам образ форм тієї залежности — очевидно в найзагальніших формах: *татари назначували отаманів, які завідували усіма доходами.* Вправді Грушевський твердить, що отаманів вибирало з поміж себе місцеве населення,[19] але, на нашу думку немає підстави відкидати твердження хроніки Биховця, тим більше, що так належить інтерпретувати й твердження інших літописів (як напр., Супрасльського списку), де кажеться, що Поділлям правили три брати Хачибей, Кутлубуга і Дмитро отчичі й дідичі тієї землі, *«а від них завідували (нею) отамани...»* За назначуванням, а не їх вибором свідчило б, на нашу думку уже орієнтальне походження слова отаман[20] імпортоване кочовиками, як також факт, що демократичний принцип виборів не був практикований серед татар. Річ ясна, отамани походили зпоміж місцевого населення, добре визнавались у маєткових можливостях своїх сусідів і тим самим надавались до виконування своїх завдань. Вищою інстанцією влади на Поділлі являються баскаки, які за твердженням хронікарів, приїжджали — напевно в заздалегідь означеному часі — до осель, забирали дань

[17] *Хроника Быховца,* Акад. Наук СССР. Москва, 1966, стор. 56. Про назву «Поділля» гляди: М. Грушевський *Іст. України-Руси,* т. 4, стор. 89. Там же про його безпосередню залежність від Золотої Орди.

[18] Важливіша література до цього питання така: Antoni Prochaska, Podole lennem Korony, *Rozprawy Akademji Umiejętności.* T. 7, str. 256—279. Kraków 1895. Stefan Maria Kuczyński, Sine Wody. *Studia z dxiejów Europy Wschodniej, X—XVII w.,* str. 135—180. Warszawa 1965. М. Грушевський, *Історія України-Руси.* Т. 4, 1955. На стор. 456—457, додаток: Оповідання русько-лит. літописи про окупацію Поділля Ольгердом.

[19] М. Грушевський, *цит. праця,* т. 3, стор. 182.

[20] George Vernadsky, *op. cit.,* pag. 223. St. M. Kuczyński, *op. cit.,* pag. 154. увага під ч. 129.

від отаманів та відвозили її «в Орду» т. є у ханську столицю. Роля та завдання баскаків у татарськім адміністраційнім апараті досить добре (хоч ще не цілком) насвітлена в історичній літературі. Знаємо, що на випадок потреби, вони могли користуватись допомогою татарських військових відділів або, навіть, творити власні поліційні відділи зложені з місцевого населення.[21] Все таки їх діяльність підлягала контролю так центральної влади, як і безпосередніх начальників більших провінцій. Якщо ідеться про цих останніх то в 1350-тих роках ними на Поділлі, згідно з інформаціями тогочасних хронік мали б бути «дідичі й отчичі подільської землії» татарські достойники: Хачибей, Кутлубуга і Дмитро. Правдивість інформацій про тих трьох татарських зверхників Поділля під знак запиту поставив польський історик С. Кучинські автор праці про «Сині Води», де мала відбутись битва литовського війська під проводом Ольґерда зі згаданими татарськими достойниками. Залишаючи, наразі, на боці питання цих трьох «дідичів й отчичів» подільської землі, ми можемо з цілою певністю назвати двох перших начальників згаданої землі: були ними Куремса і Бурундай. Справа в тому, що в татарській дійсності функції цивільної адміністрації були тісно пов'язані з військовими функціями. Третій знаний нам начальник Поділля — або точніше сказавши — володар Поділля — це емір Ногай. Ногай нащадок Джучі, добрий полководець і, як потім показалось, зручний політик. віддав великі прислуги Золотій Орді у війні з перськими Гулагідами в 1264—1265 рр. В нарогоду за це він одержав Причорноморські простори від гирла Дунаю по Дніпро включаючи Крим.[22] За його часів, як то нам відомо, попали галицько-волинські князі під фактичну залежність від Золотої Орди.[23] Як високо стояв авторитет Ногая свідчить факт, що до нього, а не до Телебуги — тодішнього хана Золоті Орди звертався князь Лев Данилович з проханням допомогти проти Польщі в 1279—80 рр.[24] Не від речі тут буде зазначити слабо підкреслюваний в нашій історіографії факт, що також князь Володимир Василькович їздив у ділових справах до столиці Ногая.[25]

---

[21] Першу джерельну інформацію про баскаків подає Пляно Карпіні. Вона звучить: „Wenn die Bewohner einer Stadt oder eines Landes nicht tun, was sie wollen, so werfen ihnen diese Bascaki, Treulosigkeit gegen Tataren vor, und infolgedessen wird die betreffende Stadt verheert und Einwohner getötet. Carpini, *Op. cit.*, pag. 187. B. Spuler, *Die Goldene Horde*, Wiesbaden 1965, pag. 316 пише про них так: „Eine der wichtigsten staatlichen Aufgaben war neben der Auferhaltung der öffentlischen Ordnung die Einhebung der Steuern". Докладніше про баскаків пише також А. Н. Насонов *цит. праця* стор. 17–22.

[22] Греков, Якубовський, *цит. праця*, стор. 84.

[23] М. Б. Ждан, *цит. праця*, Укр. Історик ч. 3–4 (15–16), 1967, стор. 95.

[24] *ПСРЛ*, т. II, стор. 881.

[25] П. Соколов в праці: *Русскій архіерей изъ Византіи и право его назначенія до начала 15 в.* Кіевъ 1913, згадуючи про Номоканон писаний у Володимирі Волинському, подає із нього таку записку: «В лѣто 6794 (1286) списанъ бысть Номоканонъ Боголюбивымъ княземъ Владиміромъ

Ріст політичних впливів Ногая довів до збройного конфлікту між ним і ханами Золотої Орди. У кінцевій фазі того конфлікту впав на полі бою Ногай (1299 р.). У дальших боях згинули всі його нащадки, тільки одному з його внуків вдалось втекти з 3 000 своїх прихильників в 1300—1302 рр.; за свідченнями одного арабського хронікара він поселився на Поділлю;[26] другий арабський пронікар пише, що відділ недобитків втік на північ «съ просьбою о покровительство къ одному изъ тамошних царей . . .»[27] Якщо ці дві вістки зіставити зі собою, то можна прийти до переконання, що підчас упадку значення Золотої Орди з одного боку, і росту поваги та сил Юрія І. Львовича, Галицько-Волинська держава не тільки вийшла з під панування Золотої Орди але й зайняла Поділля.[28] Як довго Поділля могло бути під пануванням Галицько-Волинської держави важко ствердити. На нашу думку це могло тривати до початків 1320-тих рр. коли хан Узбек зайнявши ханський престіл і розчислившись із своїми внутрішніми противниками зачав своїми военними походами відвойовувати втрачені землі. Не є виключене, що перехід Поділля під панування татар належить получити зі смертю князів Андрія і Лева Юрієвичів, що як твердить, Мацяк впали в боротьбі з татарами.[29]

Належить припускати, що воєнні події, які на переломі 13—14 вв. мали місце на Поділлі (війна ханів Золотої Орди з Ногаєм та його нащадками і походом Узбека на Україну), дуже прорідили населення Поділля. Все таки багата природа, зокрема родючий чорнозем та тепле, сонячне підсоння були завжди притягаючою силою для підприємчивих переселенців з густіше населених українських земель. Ярлик Менґлі Ґерая наданий польському королеві Жигмонтові І-му в 1507 р., який підтверджував передачу українських земель ханом Тохтамишем Витовтові, між відступленими землями згадує також: « . . . Подолскую тму, со всими входы и зъ данми, и зъ землями и

сыномъ Василковымъ, внукомъ Романовымъ и благолюбивою княгинею его Олгою Романовною, а мы рекше конецъ Богу нашему слава во вѣки. Аминь. Пишущим же намъ сія книга, поѣха господь нашъ кь Ногаевы, а госпожа наша оста у Владимера, занѣ бяша немощію угонила лѣто зѣло; того ради немощно б ей проводити его».

26 Тизенгавзен В. Т. *Сборникъ материаловъ относящихся к истории Золотой Орды.* Том I, СПб, 1884, стор. 119.

27 Тизенгавзен В. Т. *там же*, стор. 384.

28 М. Б. Ждан, *цит. праця*, Укр. Історик, ч. 1–4, 1968, стор. 69.

За правдивістю наших поглядів про унезалежнення Галицько-Волинської Руси від Золотої Орди промовляє вістка, що її подає арабський хронікар Бейбарс під 1300–1301 рр. Там читаємо, що зять Ногая Таз разом зі своїм намісником Тунгузом «отправился въ грабительскій походъ на земли Валахов і Русских . . . Зіставлення Валахії з Руссю вказує, що йшлось в тому випадку про сусідні землі, отже про Галицько-Волинську Русь. Грабительних походів татари не робили на землі, що до них належали і які вив'язувались з тягарів — данин наложених татарами. Таким чином маємо доказ, що Галицько-Волинська Русь вже тоді не належала до них.

29 В. Мацяк, *Галицько-Волинська Держава 1290—1340 рр. у нових дослідах.* Авґсбурґ, 1948, стор. 18.

водами; Каменецкую тму, со всими входы и данми, и зъ землями и водами; Браславскую тму, со всими входы и зъ данми и зъ землями и водами ...»[30] — Таким чином на Поділлі (у вужчому того слова значенні) було вже тоді досить велике скупчення людей з трьома великими міськими осередками; хто знає чи те скупчення не було більше як на інших теренах України за виїмком Галичини та Волині.

III.

Справа залежности Переяславщини від Золотої Орди знайшла також різне насвітлення серед істориків останніх десятиліть. І так М. Грушевський твердить, що «коли Данило їхав до татар при кінці 1245 р., він з Києва поїхав на Переяслав і тут стріли його татари. Ся обставина, як також і те, що літописець не згадав (як це зробив про Київ), до котрого князя Переяслав належав піддають гадку, що Переяслав і Переяславщина тоді князя не мали і залежали безпосередньо від татар.[31] Тієї самої думки є російський, радянський історик В. В. Мавродин. В його праці читаємо: «В течение 40—50-х годов вся Черниго-Северская земля и Переяславль оказались захваченными татарами, причем Переяславль повидимому потерял самостоятельность и непосредственно зависел от татар...»[32] Протилежне твердження стрічаємо у праці «Золотая Орда и ее падение», якої співавтор Греков, як це ми вже перед тим згадували стоїть на становищі, що всі руські землі (отже і Переяславщина), були залежні від Золотої Орди за посередництвом своїх князів, іншими словами були посередньо залежні від татар.[33]

У наших попередніх розважаннях ми старались доказати, що Поділля — очевидно східне — знайшлось під безпосереднім пануванням Золотої Орди, а тепер спробуємо переглянути ті джерельні вістки, які промовляють за тим, що і Переяславщина попала під таке саме безпосереднє панування від татар. Це очевидно не легка справа, головно з погляду на те, що про Переяславщину після татарської навали наші літописи майже не згадують.[34] Як нам відомо весною 1239 р., приготовляючи головну атаку на Київ, татарські відділи Батия «прочищували» передпілля. Під час тієї акції татари мусіли зай-

---

[30] Акты относящиеся к истории Западной России, т. I, но. 5.

[31] М. Грушевський, *цит. праця,* т. 3, стор. 174–175.

[32] В. В. Мавродин, Левобережная Украина под властью татаро-монголов, *Ученые записки Ленинградского Ун-та 1939*. Серия истор. наук, стор. 39–65.

[33] Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский, *цит. праця,* стор. 231.

[34] Про ці справи М. Грушевський так пише: «За повним браком відомостей про Переяслав дотепер ніхто ані не пробував здати справу з її становища в татарські часи. Монографії про Сіверщину Голубовича і Багалія промовчують Переяславщину від татарських часів зовсім, а новіша книжка Ляскоронського про Переяславщину кінчить татарським погромом. *Цит. праця,* стор. 175 прим. 2.

няти і знищити укріплені городи на річці Сулі, яких завданням було здержувати напади кочовиків на Русь.[35] Не виключене, що деякі з них боролись, а населення й військові залоги інших (як, напр., Воїня) без опору втекли перед татарами.[36] Після сфорсування оборонної лінії на Сулі татарські відділи підступили під Переяслав. Помимо завзятої оборони татари здобули та пограбили місто і вбили єпископа Симеона. У світлі того факту, що татари відносились до духовенства інших релігій з не абиякою толєранцією, убивство єпископа Симеона важко вияснити. Все таки твердження Мавродіна, що ніби то єпископ Симеон був княжим намісником,[37] і це могло причинити його смерть, належить розглядати як одну з гіпотез, які стараються вияснити цю подію. Друге твердження цього ж історика, що мовляв: «В Переяславле стал с большим отрядом татарский военачальник Куремса»,[38] належить розглядати як нічим не обоснований здогад.

Першу вірогідну вістку про татарську залогу в Переяславі подає Галицько-Волинський літопис. У ньому, під роком 1245, читаємо, що Данило на заклик Батия віддати йому Галич вирішив сам поїхати до ханської кватири, щоб виєднати собі ярлик на свої землі. В дорозі на схід спинився кілька днів в Києві, у якому, як виходить із тексту літопису, не було тоді татар, а потім поїхав в дальшу дорогу. «Він приїхав до Переяслава й тут стрінули його татари. Звідси поїхав до Куремси й бачив, що нема в них добра...»[39] З тієї короткої інформації довідуємось, що в Переяславі стояли вже татарські відділи але Куремси, військового начальника південної України в ньому не було; його кватира була десь дальше в ближче неозначеному місці на південний схід від Переяслава.

Другу вістку про розташування татарських відділів в середущій Україні подає нам папський леґат Пляно Карпіні, який у переїзді до монгольської столиці Каракоруму, задержався в Києві і перебував у ньому кілька днів вкінці січня та з початком лютого 1246 р. Їдучи далі на схід він каже: «...ми прибули до села під назвою Канів, що стояло *безпосередньо* під зверхістю татар...»[40] (підкреслення наше — М. Б. Ж.). В поворотній дорозі — у травні 1247 р. Карпіні прибув до кватири Куремси, який дав йому як супровідників двох половців і татарина, що мали товаришити Карпіні в його поворотній дорозі. Татарин залишив їх на останній, пограничній стійці татарських відділів, а половці по шести днях приїхали з Карпіні до Києва.[41]

---

35 Довженок В. Й., Гончаров В. К. Юра Р. О. *Древньоруське місто Воїнь,* Київ 1966, стор. 10.

36 В. В. Каргалов, *Внешние-политические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники.* Москва, 1967, стор. 118.

37 В. В. Мавродин, *цит. праця,* стор. 40.

38 *Там же.*

39 *ПСРЛ.* т. II, стор. 806. *Гал.-Вол. літ.* т. II, стор. 32.

40 Johann de Plano Carpini, *op. cit.,* pag. 220.

41 *op. cit.,* pag. 260.

Підтвердження вісток Карпіні подає також його товариш подорожі польський монах Бенедикт, який каже, що з допомогою польського князя посольство прибуло до Києва, який «тепер стогне під татарською неволею. Урядовці, що стояли на чолі того міста, дали супровід на шість днів до першої стійки татар, що знаходився приблизно на половецькій границі».[42]

За тим, що Переяславщина знайшлась під безпосередньою владою Золотої Орди свідчить ще одна подія: В 1261 р. для християн-православних мешканців Золотої Орди створено окрему епархію з єпископською столицею в Сараю.[43] П'ять літ пізніше в 1269 р. прилучено до тієї епархії Переяславщину. Про цю подію так пише Патріярший літопис: «Того же лѣта преосвященный Кириль митрополитъ Кіевскій и всея Руси постави Теогнаста епископомъ Русскому Переяславлю и Сараю».[44] Те, що в Переяславі не відновлено було тамтешньої епархії або принаймні не прилучено її до близького Києва, а включено в юрисдикцію сарайського епископа мусіло мати свою причину. Такою причиною було переведення Переяславщини під безпосередню політичну залежність від Золотої Орди. Така розв'язка справи йшла по лінії традиції, або точніше кажучи, постанов церкви, у якій згідно з постановами 17-го халкедонського собору кордони епархій повинні були покриватись з політичними чи адміністраційними кордонами.[45]

Усі наведені нами дані доказують, що Переяславщина, подібно як і Поділля позбавлені своїх князів з родини Руриковичів, після татарської навали з 1239—41 рр. попали під безпосереднє панування Орди. Суспільний і політичний лад у Переяславщині мусів бути подібний до такого ж ладу на Поділлі. Маємо дві церковні грамоти, які кидають дещо світла на ці справи. Справа була така: між епархіями в Сараї і сусідною з нею в Рязані виник спір до кого мають належати землі «по Червленому Яру та у місцевостях прилеглих до правого берегу рік Ворони та Хопра», землі, що лежали на правому березі Дону. Справа була церковно-адміністративного порядку і як така не підлягала ханській компетенції, а лежала в руках Київського митрополита. Докладну генезу і перебіг цього спору подає цитована нами праця Федорова, з якої довідуємось, що населення згаданих земель стояло в гострій опозиції до претенсій рязанських владик і воліло держатись Сараю і Переяслава, що, певно, був другим осередком сарайського епископства. Не є виключене, що основною причиною тієї ворожнечі, як виходить з праці Федорова, були етногра-

---

42 *op. cit.*, pag. 265.

43 М. М. Д. Приселков, *Троицкая летопись*. Москва 1950. На стороні 327 читаємо: «Того же лѣта постави митрополитъ епископа Митрофана въ Сараѣ».

44 *ПСРЛ*. Т. 9–10. Патрияршая или Никоновская летопись, Москва 1965 г. стор. 147–148.

45 С. Федоров, Боротьба за межі степової епархії в 13–14 вв. *Записки чина св. Василія В.*, т. 6, випуск 1–2, стор. 10. Львів 1935.

фічні різниці — різниці, що випливали з приналежности до московської народности рязанців і руської народности мешканців сарайсько-переяславської епархії, що простягалась навіть на Правобережну Україну. Справа перебігу спору і його закінчення не важлива для нашої теми; ми хотіли б тільки зацитувати ті місця грамот, які кидають світло на суспільно-адміністративний лад спірних земель, маючи на увазі те, що такий самий лад мусів бути у цілій сарайсько-переяславській епархії. У вступі грамоти митрополита Теогноста грека з походження, який перший переселився з Києва в Московщину і займав митрополичу катедру між 1325 і 1353 рр. читаємо: «Благословеніе Өеогноста, митрополита всея Руси, къ дѣтям моимъ къ баскакомъ и къ сотникомъ, и къ игуменомъ и попомь, и ко всѣмъ крестяномъ Червленого Яру и ко всѣмъ городомъ по Велику Ворону...» далі слідує рішення в справі спору, що признає спірні терени рязанському владиці. Друга грамота, яку біля 1360 р. виставив митрополит Олексій, українець з походження, зачинається так: «Благословенье Алексія митрополита всея Руси къ всѣмъ крестьяномъ обрѣтающимся въ предѣлѣ Червленаго Яру, и по карауломъ возлѣ Хопоръ по Дону, попомъ и диякономъ, и къ баскакомъ и къ сотникомъ и къ бояромъ...», далі слідує підтвердження рішення Теогноста в справі приналежности теренів «Червленого Яру і околиці до рязанської епархії і заклик давати разянському владиці відповідну церковну «пошлину» (податок).[46] Цитований вступ до грамот обох митрополитів хоч як він короткий позволяє нам накреслити загальний, далекий від деталів, образ земель південної України, що попали під безпосереднє панування татар. На підставі обох вступів можемо ствердити, що, ця полоса України, найбільш з усіх інших нищена нападами половців і татар, все ж таки задержала своє корінне населення. Якщо на правому березі Дону залишилось православне селянство, то тим більше мусіло воно зберегтись на більш віддалених від Орди землях, отже в Переяславщині. Мало того, в грамотах згадується не тільки селянство але й городи. Звичайно, в тодішних обставинах вони не могли мати мілітарно-оборонного значення ані не були адміністративними центрами, які звичайно були зв'язані з військовими квартирами татар, але — на нашу думку — були й осередками торгівлі та ремесла, якими татари не тільки користувались, але якими вони, подекуди, опікувались. У зв'язку з тим сарайсько-переяславська епархія була поділена на мережу парохій зі своїми власними попами і дияконами. Автономними одиницями були манастирі з ігуменами на чолі, про яких виразно згадується в грамотах. Адміністраційні функції виконували баскаки і сотники. У світлі митрополичних грамот належить сподіватись, що як одні, так і другі визнавали православну релігію, інакше годі було б вияснити заклики митрополитів на адресу баскаків і сотників. Характерне те, що в грамотах немає згадки про князів, це, очевидно, підтверджує нашу тезу про відсутність князів в Переяславі. Є, натомість, згадка про

---

[46] С. Федоров, *цит. праця*, стор. 2–3.

бояр. Таким чином ця давна і добре знана верства княжих часів знайшла там можливість дальшого існування. Не має натомість згадки про тисячників — імовірно з того приводу, що ця державна функція була доступна тільки для татар, себто для визнавців магометанської релігії. Порівнюючи суспільно-політичний лад Переяславщини і Поділля натрапляємо на одну різницю, що її важко буде вияснити. На Поділлі локальну владу виконували отамани, які підлягали баскакам. У Переяславщині отаманів не має, їх місце займають сотники. Чи обов'язки і рамки діяння тих обох категорій урядовців однакові — важко твердити. На нашу думку сотники і отамани в цьому випадку синоніми; але це тільки здогад який потребує відповідної арґументації.

У безкняжій історії Переяславщини під пануванням татар, з'являються прізвища двох «переяславських» князів. Першого з них «князя Іоана Дмитрієвича переяславського и княгиню его Марію» згадує Зотов у своїй праці «Про чернігівських князів на підставі любецького синодика». Назагал історики, не маючи жадних інших даних для підтвердження існування згаданого князя, не присвячують йому увагу. Грушевський згадуючи про Переяславщину та про цього князя так пише: «Правда був кн. Іван Дмитрович в Переяславі суздальськім (останній князь на сім столі, умер 1302), але, що суздальських князів в сім синодику взагалі не видно, то насувається гадка, що може то був князь Переяслава руського?»[47]

Дещо більше відомостей маємо про другого переяславського князя Олега, якого згадують литовсько-руські літописи; з літопису Биховця виходить, що Олег разом з іншими південно руськими князями воював проти литовського князя Ґедиміна. Війна наших князів мала закінчитись невдачею. У війні загинув Олег, а Переяслав та інші наші землі мав зайняти Ґедимін.[48]

М. Андрусяк у своєму критичному огляді праці Грицака «Галицько-Волинська Русь» цілком правильно зазначує, що літопис Биховця писаний панегіристом і тому у використовуванні його, як історичного джерела, треба бути дуже обережним.[49] Застереження щодо правдивости вісток з літопису Биховця існували вже й перед тим. Погляди різних істориків на вартість оповідання Биховця подає Ст. Кучинський, який хоч сам і не відкидає можливости литовської експанзії Ґедиміна в Київщині бачить в оповіданні Биховця чимало недокладностей.[50]

Дещо пізніше — в наших розважаннях про долю Київщини під пануванням Золотої Орди, ще раз повернемось до оповідання Биховця

---

47 Михайло Грушевський, *цит. праця*, т. 3, стор. 175.

48 *Хроника Быховца*, Москва 1966, стор. 50.

49 Микола Андрусяк, Нова праця про Галицько-Волинську Державу, *Свобода*, Нью Джерсі 27–29 січня 1959 р.

50 S. M. Kuczyński, *Ziemie Czernihowsko-Siewierskie pod rządami Litwy*. Warszawa 1936, pag. 106—108.

ця. Наразі спробуємо у формі гіпотези сформулювати наш погляд на долю Переяславщини початків 14 століття: Хоч поза іменем князя Олега в русько-литовських літописах, назв жадних інших князів Переяслава ніде інде не стрічаємо, не можемо з цілою певністю відкинути його існування. Під час тогочасної політичної ситуації в Золотій Орді, зокрема під час війни хана Тохту з Ногаєм, та упадком сил і престижу Золотої Орди (про що буде мова пізніше), настала можливість, що Переяславщина могла вийти з під безпосередньої залежности Золотої Орди, а навіть знайти свого українського князя. Думаємо однак, що можливість тієї еманципації тривала тільки до відновлення сил Золотої Орди за хана Узбека (отже в двадцятих роках 14 стол.), який, якщо не повернув Переяславщину знов в безпосередню залежність від татар, то принаймні погодився на існування місцевих князів — Руриковичів — переводячи їх у посередню від себе залежність.

(Продовження слідує)

Омелян Пріцак

ПЕЧЕНІГИ

Печеніги — це ім'я племінного союзу, що очолював кочову державу на півдні української території від кінця 9 стол. до половини 11.

Назва печеніги вперше засвідчена в тибетанському перекладі звіту п'яти уйгурських дипломатів-дослідників про «західні краї» з половини 8 стол. у формі *be-ča-nag*. В науці в основному прийнята етимологія О. Пріцака з 1952 р. (Ural-Altaische Jahrbücher, т. 24, ч. 1—2, 52, 79), що пояснює *pečeneg* < *bačanag* як варіянти загальнотюркського слова *bačanag* «шваґер», титул начальника племінного союзу, що належав до кола «шваґрів», з якими еґзоґамна східньотюркська (Türküt) династія (головна лінія, 552—744) входила у шлюбні зв'язки.

Ім'я Канґар. Властивим іменем правлячої верстви печенігів, з якою були зв'язані їхні три провідні племінні конфедерації, було, як подає Константин Порфірородний (біля 948—52) — *Канґар.* Старотюркські рунічні написи (напис Kül Tigin'a з 732 р., рядки 39—41) мають форму *Кенґерес.* Назва пояснюється як складена з двох частин: перша, це тохарське слово **kaňk-* «камінь», а друга племінна назва — *es* < **ās* < **āvrs Aorsoi* тобто «камінні яси» (староруське ім'я *Яси* — також походить від **āvrs*—).

Батьківщина Печенігів. (Канґар) лежала поміж Аральським морем та середною течією ріки Сир-Дарії з центром поблизу нинішнього Ташкенту. В основному вони були посередниками в транзитній міжконтинентальній торгівлі, мавши близькі зв'язки з тодішніми гегемонами степу — тюрками — Türküt- (з центром над рікою Орхон у Монголії).

Перше переселення печенігів. У 744 р. впала держава Türküt-ів; гегемонія перейшла в руки Уйґурів. Співробітники останніх, Карлуки, насильно переселили (за непослух) племінний союз Оґузів (пізніші торки наших літописів) з північно-західньої Монголії, і вони зайняли степи над Аральським озером та нижньою Сир-Дарією. Відтоді печеніги дістали сусідів, що вирішили хід їх історії.

Новоприбулі оґузи, зацікавлені контролем торгових шляхів з Середньої Азії до Булґару на Волзі, Хазарії та Середньої Европи, почали з печенігами боротьбу. У першій половині 9 стол. зібрана ними

коаліція (крім оґузів туди входили карлуки і кімеки) розгромила печенігів та їх союзників (чепні, башкурди та навкарда) біля Аральського моря (це знаємо з даних арабського полігістора Мас'уді, біля 930 р.). Печеніги мусіли залишити свою батьківщину і переселитися на нові землі. Це була територія поміж ріками Урал-Ембою та Волгою (так цю другу печенізьку територію окреслює Константин Порфірородний.

Але як це звичайно буває в степу: частина печенігів залишилася на своїй батьківщині і увійшла до складу переможної конфедерації оґузів/торків. У часи діяльности тюрколога Магмуда Кашґарського (60-і рр. 11 в.), коли гегемонія над оґузами була у руках клану киників (сельджуків), оґузькі печеніги займали (з усіх можливих 22 місць) 19 місце. Оґузькі печеніги незабаром потурчилися і їх дослідники неправильно змішали з властивими, нетюркськими печенігами.

Перехід у властивий степ примусив печенігів перейти до кочового способу життя, де, крім торгівлі, основною базою стало скотарство та військова вправність, що, з одного боку, забезпечувала торговельні шляхи, але, з другого, давала можливість для наїздів по здобич.

Друге і третє переселення печенігів. Тепер — на своїй новій батьківщині — печеніги стали сусідами хозарів, які за свідченням ісламської традиції 9 стол., що їх там застала («Каспійський ізвод» за термінологією Б. Заходера), кожного року воювали з печенігами. Врешті десь у 80-их рр. 9 в. хозари й оґузи вирішили ліквідувати печенігів. Наступ відбувся з двох боків: печеніги були розбиті й мусіли знову втікати. Їх другу батьківщину знову захопили оґузи (дивись свідчення Константина Порфірородного). Але печеніги прорвалися через хозарську територію і несподівано у 889 р. зробили наступ на територію майбутніх угрів, що на чолі з своєю династією із тюркського клану кабарів були тоді на хозарській службі. Ця територія («Лебедія») складалася з двох частин: доріччя верхнього Дінця («тюркські печеніги» анонімної перської географії з 982 р., дивись нижче про село Печеніги на Харківщині з останками стоянок з 9 в.) та нинішньої Кубанщини («хазарські печеніги» того ж джерела).

Розбиті угри (з новою оноґуро-болгарською династією Арпадів на чолі) втекли спершу до Atelküzü «Мезопотамії», тобто південної Правобічної України, але за три роки, у 892 р. печеніги знов взяли ініціятиву у свої руки і примусили угрів до втечі на захід. Тепер печеніги оселилися на теперішній українській території і залишилися її володарями приблизно 150 років. Кордонними кінцями тієї території були Дон на Сході та Дунай на Заході.

Адміністративний поділ. Держава печенігів на Україні поділялася на два крила: ранґом вище праве крило та ранґом нижче — ліве крило; кордоном поміж ними був Дніпро. У кожному крилі було по чотири провінції, які в свою чергу поділялися кожна на 5 округ. Кожна провінція була ранґою нижча від попередньої. Населення трьох перших провінцій: першої правобічної, першої лівобічної та другої лівобічної, становило правлячу верству (канґар).

Базою для поділу на округи була спроможність даної території доставляти відділ кіннотного війська у десять тисяч вояків.

Державний устрій. Устрій держави печенігів на Україні можна окреслити як военну демократію. Усі важливіші справи вирішала загальна рада (в стилі пізніших українських козацьких чорних рад; візантійці окреслюють її латинським терміном conventus — tò kómenton). Вона скликалася ad hoc післанцями. З листа місіонера Брунова з Кверфурту (бл. 1007) виходить, що на скликання загальної ради вистачало одного тижня. Це доказ великої мобільности печенігів.

Як і у інших кочових імперіях у печенігів засвідчене двокоролів'я. Обома крилами правили два найвищі начальники. Західне крило було ранґом вище, і його начальник мав імператорський титул каґан (свідчення араб. автора Ібн Са'іда, † 1286).

Анонімний автор (маґістер P.) «Gesta Hungarorum» (сп. 1200) знайшов у своїх джерелах як ім'я Печенізької династії Thonuzoba[1]; це тюркський переклад імени відомого іранського харизматичного кляну «рід Кабана» (**parsa-* /**varāz-*).

Економічні відносини. Базою економіки печенізької держави на Україні була торгівля та скотарство. Іслямські джерела підкреслюють, з одного боку, чисельність їх скоту, в'ючних тварин та овець, з другого, — багатство їх золотого та срібного посуду. Їх головними партнерами у 10 стол. були: Русь (купували у печенігів рогату худобу, овець та коней) та візантійський Корсунь (Херсонес в Криму; купував у печенігів шкури та віск). Крім того, печеніги славилися як посередники у торгівлі з Азією, і ґарантами велико-просторного «Pax» (безпеки шляхів).

За службу вони діставали (напр., від Херсонітів-Корсунців) дорогі матеріяли (пурпуру та парчу) перець та ін. товари (дані Константина Порфірородного).

У пізніші часи (після 1036 р.), коли печеніги були прогнані торками (оґузами) з Лівобережжя, база їхньої економіки змінилася. Тепер перше місце зайняли доходи з викупу полонених та нагорода за військову службу (головно в інтересах Візантії).

Населення. Ми вже бачили, що населення печенігів ділилося на правлячу верству канґар та звичайне населення. Інституту невільництва не існувало у них (свідчення іслямських авторів). Число печенігів (до 1036 р.) можна приблизно вирахувати. Тому, що їх військо нараховувало 400 000 (40 округ по 10 000 населення, а це знаємо на підставі даних візантійського історика Кедрина з 11 віку) вояки становили 1/4 усього населення — можна прийняти число 2 800 000—3 000 000 осіб.

У 1048 р., коли держава печенігів займала тільки 11 правобережних округ, їх населення становило 800 000.

Мова і письмо. Як усі кочові імперії — держава печенігів не була етнічно однородною. Правлячі верстви розмовляли іранською мовою; це виявилося недавно, коли у 1958 р. Н. Мещерський видав старорусь-

[1] Потюркськи: *тонґуз,* «кабан», а *оба* «рід».

кий переклад «Історії Іюдейської війни» Йосифа Флявія. Там є м. ін. староруська ґлоса «языкъ же Ясескып вѣдомо есть, яко от Печениженьска рода родися, живуще подлѣ Тана [= Донець-Дін] и Меотскаго [= Озівського] моря» (М. Л. 1958, 454).

Іранцями були також союзники печенігів (канґарів): «верхні Аси» (хваліси) та волзькі «річні Аси» (Фурдаси/Буртаси). Зате мовно тюрками були Ічґілі (пізніші секлери в Угорщині). Крім них, визначну ролю грали ще гуно-болгарські мовні елементи. Це видно, хоч би з того, що печенізька верхівка вживала протоболгарської мови та абетку (на грецькій основі), як це свідчить відомий напис печенізького вельможі Боїлі Жупана з кін. 9 — поч. 10 в. (т. зв. скарб з Nagy-Szent-Miklós). Тому Кашґарі (11 в.) та арабські географи 10 стол. пов'язують печенізьку мову з болгарською.

На всій території, де коли-небудь жили печеніги, отже від сер. Азії по Балкани, знайдено багато написів рунічним письмом, яке вчені, мабуть, слушно — приписують печенігам. Але проби його розшифрування з тюркською (останньо А. Щербака з 1959 р.) не дали задовільних результатів, головно тому, що написи за короткі.

Релігійні відносини. Торговельне населення Середної Азії цікавилося світовими релігіями. Усі вони: несторіянське християнство, буддизм і манiхейство, знаходили там своїх прихильників, що жили у згоді один поряд одного. Безсумнівно, печеніги прийшовши на українські землі були обізнані з названими релігіями. Але є дані прийняти, що маніхейство користалося їх особливою симпатією. Християнська місія Брунона з Кверфурту (1007), якому допомагав Володимир Великий, не принесла великого успіху. Зате, як виходить з даних арабського автора ал-Бакрі († 1094), бл. 400 р. Гіджри (= 1009/10 іслямські місіонери незабаром спричинилися до іслямізації великої частини печенігів, що до того часу мали віру «магів». Печенізькі могили мають зах. орієнтацію, що сходиться з даними, писаних джерел про ранґову вищість правого (західнього) крила.

Військо. Вище було подано, що печеніги диспонували великою армією кіннотчиків — 40 відділів по 10 000, тобто 400 000. Тому нам зрозумілі слова Константина Порфірородного (948—952), що радив своєму синові мати добрі стосунки з печенігами бо «як імператор Ромеїв живе у згоді з печенігами, то ані Русь, ані турки (= угри) не можуть нападати на державу ромеїв, ані за спокій свій не можуть вимагати від ромеїв великих грошей і подарунків, бо бояться сили імператора, яку він має проти них, завдяки тому народові (печенігів)».

Печеніги володіли степовою тактикою швидких маневрів кіннотників; вони ще спеціяльно славилися мистецтвом боротися з таборів, тобто укріплень з возів.

Політичний центр. Археологічні дані вказують на велике скупчення печенігів у Пороссі: 21 з усіх досі відомих 48 комплексів поховань. Правдоподібно там (дивись нижче дані про ліс Печеніжець біля ріки Росави) була головна ставка печенізького каґана та місце зборів загальної ради. Це мусіло бути «місто із шатер», яке осягнув Бруно з Кверфуту (1007) на четвертий день (ідучи пішки) від кордо-

нів держави Володимира, отже яких 100—120 км. на південь від ріки Стугни.

Печеніги і Русь. Щоб затримати за собою ролю арбітра серед своїх сусідів печеніги входили в союз, то з Візантією (914, 968, 972), то з Руссю (944), то з іншими державами, але завжди проти одного з колишніх партнерів. Уперше вони перейшли Дунай у 914 р., йдучи на підмогу Візантії проти Болгарії. На Русі вони вперше появилися у 968 р. в часи болгарської кампанії Святослава, якого Візантія найняла проти Болгарії. Святослав вирішив задомовитися в Болгарії (з уваги на її вигідне торговельне положення) і тоді Візантія найняла печенігів проти Русі. У 972 р., при поверненні з походу Русі на Візантію, печенізький каґан Куря розбив військо Святослава на дніпрових порогах, вбив самого князя і старим степовим звичаєм «взяша главу его, и во лбѣ его сдѣлаша чашю, оковавше лобъ его, и пьяху из него».

Опис боротьби між Ярополком та Володимиром вказує, що на Русі існувала паченізька орієнтація (дорадник Ярополка Варяжко). Наступ печенігів на Руську землю почався властиво за Володимира В.: 988, 992 (на Переяслав), 996 (на Васильків), 994 (на Білгород). Печеніги переходили на Правобережжі Стугну, а на Лівобережжі Трубеж, Остер і Сейм.

Проти печенігів Володимир наймав їх одвічних ворогів торків/оґузів. Очевидно, боротьба йшла за торговельні шляхи, як це доводить спільний похід Володимира і торків (з над Аральського моря) проти волзьких болгар, союзників печенігів (985 р.).

У 988 р. почалася фортифікаційна діяльність Володимира по Стугні та на Лівобережжі по Десні, Острі, Трубежі та Сулі. Тоді вже почалося вербування торків як військових осадників (пізніші «Чорні клобуки»).

Небезпека з боку печенігів минула для Руси у 1036 р., коли Ярослав розбив їх дощенту під Києвом: на місці побоєвища він збудував катедру св. Софії — в подяку за ту велику перемогу.

Упадок печенігів. На початку 40-их років на печенігів почали натискати торки/оґузи — примушені до міґрації натиском половців — і у 50-их рр. 11 в. вони втратили спершу все Лівобережжя, а пізніше і Правобережжя. Вони почали тепер пересуватися через Дунай на територію Візантійської держави, головним чином до Болгарії (наприклад, у 1048 р.). У 1050 р. вони дійшли аж до Адріянополя.

Тоді (1048 р.) печенігам залишилося тільки 13 правобережних округ з числом населення 800 000; каган Тірах мусів незабаром зі всіма своїми підданими перейти Дунай на Візантійські землі.

Печеніги, що тепер увійшли у зв'язок з оґузами-сельджуками, які встигли відібрати від Візантії майже всю Малу Азію, стали смертельною небезпекою для імперії ромеїв. Останню врятував несподіваний прихід половців, ворогів оґузів-сельджуків, що у 1091 р. помогли Олексієві Комненові цілковито розбити печенігів. Після чергової поразки у 1122 р. печеніги цілком зникають як самостійний елемент, розпорошившися у половецькому та болгарському елементі.

Руські джерела згадують ім'я печенігів востаннє у 1169 р. Після занепаду їхньої держави велика частина печенігів прийняла зверхність торків/оґузів, а пізніше (починаючи з 1055 р.) половців-куманів, та розплилася в них, щоб потім у великій мірі стати частиною української мовної спільноти.

Інша частина перейшла на службу до руських князів (відділи служилих печенігів засвідчені у 1097—1169 рр.), а головне на Угорщину, де вони на великій частині державної території зберегли свою автономію аж до половини 14 стол., поки не злилися з угорцями-мадярами.

Сліди печенігів в топоніміці України. Як спомин по печенігах залишилися топографічні назви на Україні. Хоч вони ще ніколи не були предметом спеціяльних дослідів (як, наприклад, в Угорщині), все таки можна вказати принаймні на сім назв.

У литовсько-руських грамотах 15 в. називається ліс Печеніжець коло річки Росави (притока Росі); там знайдено археологами поховання печенізького типу. Правдоподібно в тих околицях був центр Печенізької держави на території України 10—11 в. (дивись вище).

Попередній центр, а саме печенізької держави з 9 в. (в «Лебедії») був розташований імовірно у теперішньому селищі Печеніги Харківської області, де археологи знайшли рештки печенізької стоянки, датованої 9 стол. Це селище було колонізоване у 1622 р., а від 50-их рр. 17 в. по 1765 р. було центром сотні Ізюмського слобідського полку.

З донецькими печенігами зв'язані, мабуть, ще два села: Печенюги в околиці Новгород-Сіверська та село Печеники в Стародубському повіті.

Одним з центрів правобічних печенігів було теперішнє с. Печеніжин на Пруті біля Коломиї у Галицькім Пониззі (перша джерельна згадка з 1440 р.). Зате могила печеніги у повіті Бібрка та село Печенія в пов. Перемишляни, пов'язані, мабуть, з військовими поселеннями Рюриковичів для охорони стільного городу Звенигороду.

Література: *Загальна бібліографія:* Gyula Moravcsik, Byzantinoturcica, т. 1, Берлін 1958, 87—90 — *Загальні огляди:* A. N. Kurat, Peçenek tarihi, Істамбул 1937, 286 стор. (тур. мовою) — П. Голубовский, Печенеги, Торки и Половцы. К. 1884, 254 стор. (перестаріла). – *Огляди джерел:* (ісламські) Б. Н. Заходер, Каспийский свод сведений о Восточной Европе, т. 2, М. 1967, 70–76; (старотюркські) С. Г. Кляшторный, Древнетюркские рунические памятники. М. 1964, стор. 161–177. *Печеніги, Русь, Візантія, Угорщина:* В. Пархоменко, Печенеги и Русь, Slavia, т. 8, 1929/30, 134–144; – Д. А. Расовский, Печенеги, Торки и Берендеи на Руси і в Угрии. Seminarium Kondakovianum, т. 6, 1933, 1–66; – він же: Русь и кочевники в эпоху святого Владимира. Владимирский Сборник, Белград 1938, 149–154; – В. Г. Васильевский, Византия и Печенеги, Труды, т. I, СПБ, 1908, 1–175; – Gy. Győrffy, Besenyők és magyarok, Kőrösi—Csoma Archivum, Ergänzungsband I, 1939, 397–500. *Письмо:* А. М. Щербак, Знаки на керамике и кирпичах из Саркела–Белой Вежи. Материалы и исследования по археологии СССР, Nr. 75, М.–Л., 1959, 362–389; – K. H. Menges, Etymological Notes on some Päcänäg

Names, Byzantion, т. 17 (1944—1945), 256—280; — Gy. Németh, Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent Miklós, Будапешт—Лайпціґ 1932; — O. Pritsak, Die bulgarische Fürstenliste. Wiesbaden 1955, 85—90. *Археологічні пам'ятки:* С. А. Плетнева, Печенеги, Торки и Половцы в южнорусских степях. Материалы и исследования по археологии СССР, ч. 62, М.–Л. 1958, 151–226; — Г. А. Федоров-Давидов, Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М. 1966, стор. 134—141.

О. Ір. Назарко, ЧСВВ

КНЯЗІ ТАК ЗВАНІ «ІЗГОЇ»

Про князів так званих «ізгоїв» часто згадується в княжій добі історії Русі-України, але не зважаючи на те, що від середини минулого століття самому терміну і явищу присвячувано немало уваги, окремих розвідок на цю тему не так уже й багато, та й матеріялу не гурт.

У 1850-х роках Н. Качалов опублікував розвідку «О значении изгоев и состоянии изгойства в древней Руси», Архив историко-юридических сведений относящихся до России, кн. I і 2, 2. Є й інші розвідки на цю тему, але учені здебільшого обмежувалися короткими розділами в загальних очерках. Крім цитованих у статті, що її оце публікуємо, праць, можна додати ще М. Ф. Владимирский-Буданов, Обзор истории русского права (шосте видання) Київ 1909, стор. 399—401; Р. Лащенко, Лекції по історії українського права, Прага 1923, стор. 80—81; М. Дьяконов, Очерки общественного и государственного строя древней Руси, Москва-Ленинград 1928, стор. 92—93 та інші.

Найновіша спроба о. Ір. Назарка, ЧСВВ є цінним зведенням різних матеріялів на цю тему, а тому читач з вдячністю ознайомиться з цією розвідкою.

Редакція

Назва «ізгой»

Назва ізгой походить від староруського слова «гоити» — жити, дати притулок. *Українська Загальна Енциклопедія* подає таку дефініцію «ізгоя». «Ізгой» — людина викинена зі свого дотеперішнього життя. Термін старо-українського права для катеґорії неповноправних людей, без суспільного становища, відданих під опіку церкви, але свобідних; не маючи власного господарства, ізгої осідали на чужих землях».[1] Дещо повнішу дефініцію ізгоїв подає *Українська Радянська Енциклопедія.* В ній пишеться: «Ізгої — у древній Русі 11—12 стол. люди, які вийшли з свого звичайного суспільного становища у зв'язку з всілякими обставинами й перебували під покровительством церкви. Церковний устав кн. Всеволода Мстиславича

---

1 I. Раковський, *Українська Загальна Енциклопедія,* Львів–Станиславів–Коломия, т. II, стор. 90.

(12 стол., за деякими припущеннями 14 стол.) називає 4 категорії ізгоїв: не тямущий грамоти попів син; холоп, що викупився з холопства; купець, що заборгував; князь, позбавлений волості. Більшість ізгоїв походила, можливо, з холопів, що викупилися або яких відпустили на волю».[2]

Найбільший наш історик Михайло Грушевський каже про ізгоїв: «Так називалися люди без суспільного становища, люди неприкаянні, наслідком того віддані під опіку церкви. Вони уважалися свобідними: вина за них повна, як і за всіх свобідних. Не маючи власного господарства, вони осідали на чужих землях. Це бачимо в фундаційній грамоті смоленської катедри; ця катедра між іншим дістає від князя, очевидно — його власне або двірське село Ясенське «сь бортнікомъ, и сь землею и сь изгои». Митрополит Климент у своїм посланні вичисляючи різні предмети тодішнього землеволодіння згадує «ізгоїв і сябрів» ... Ця одинока згадка про сябрів показує, що становище їх було аналогічне з ізгоями.[3] Врештою наші старо-українські правні джерела й пам'ятки зараховують ізгоїв до категорії закупів. Знаємо, що т. зв. «церковні люди» підлягали у всіх справах єпископському судові. До тих церковних людей належали: поп, попадя, попович, який не навчився грамоти, холоп, що викупився на волю і не мав засобів на життя; збанкрутований купець; осиротілий князь без права спадщини ... В XIV стол. ізгої, як окрема категорія перестали існувати, а ізгойством ще в XV стол. називався викуп, що його платив холоп панові за звільнення. В литовсько-руську добу ізгоям відповідали так зв. «лезні люди».[4] Всі вони були вільними людьми, але під опікою церкви, себто так зв. «церковніи людіє». Крім вище згаданих до церковних людей належали теж: проскурниця, игумень, игуменя, странникь, больници, а Устав Всеволода Київського з XII стол. додає до них ще ізгоїв.[5]

Одначе з усіх категорій ізгоїв, нашу увагу привертає тут передовсім одна категорія, себто категорія князів-ізгоїв.

Князі — ізгої

Доля князів-ізгоїв є результатом політичного устрою та історичних умов «Руської Землі» в X і в половині XI століття. В. Ключевський каже, що доволі трудно сказати, який порядок княжого володіння існував на Русі за попередників Ярослава Мудрого і чи взагалі існував якийнебудь означений порядок.[6] Інколи всією руською землею володів один князь. Це було в першу чергу тоді, коли між кня-

---

2 (М. Бажан) *Українська Радянська Енциклопедія,* т. 5, Київ 1962, стор. 371.

3 М. Грушевський, *Історія України-Руси,* Львів 1905, т. III, стор. 319.

4 *Енциклопедія Українознавства* (В. Кубійович). Словникова частина, том III, 1959, стор. 858.

5 М. Грушевський, *op. cit.,* стор. 288.

6 В. Ключевскій, *Курс русской истории,* Москва 1937, часть I, стор. 167.

зями не було дорослих осіб. Деколи влада переходила від одного князя до другого майже випадково. І так: наслідником Рюрика (якого Таубе й Коструба вважають легендарною особою), став не його нелітній син Ігор, але — як каже Літопис — його шваґро Олег.[7] Правдоподібно єдиновластя до половини XI стол. було радше політичною припадковістю, аніж політичним порядком. Як тільки в князя підросло кількох синів, кожний з них, звичайно ще за життя батька діставав якусь волость (область) в управу. Св'ятослав ще за життя свого батька Ігоря княжив у Новгороді.[8] Цей же Святослав вибираючись у другий похід на дунайських болгарів поставив свого сина Ярополка княжити в Києві, Олега в Овручі, а Володимира в Новгороді Вел.[9] Таксамо поступив і син Святослава — Володимир даючи найстаршому синові Вишеславові — Новгород, а після його смерти Ярославові, Ростів — Борисові, Муромську волость Глібові і т. д.[10] При батькові сини володіли окремими волостями, як його намісники, чи посадники й платили князеві — батькові щороку належну данину. Літописець згадує, що Ярослав з Новгорода платив батькові щороку дві тисячі гривень і «тако даяху вси посадници новгородьстии».[11]

З цієї причини виникали конфлікти між батьком і синами. Року 1015 проти Володимира збунтувався його син з Новгорода — Ярослав і відмовився платити данину Київському князеві, тобто своєму батькові Володимирові. Володимир хотів приборкати збунтованого сина, але несподівано помер (15. VII. 1015 р.).[12] Після смерти батька розірвалися всі політичні зв'язки між його синами; молодші сини не хотіли признавати своєї політичної залежности від найстаршого брата. Тому, що Володимир мав численне потомство (літопис згадує 12 синів), то після його смерти не всі сини були наділені окремими волостями і, мабуть, уже тоді (після 1015 року появилися перші князі ізгої.

Справді Ярославові Мудрому пощастило ще сконцентрувати єдиновластя в своїх руках, але вже тільки на короткий час (1019—1054). Після його смерти 1054 року скінчилося єдиновластя на Русі.[13] Ярослав перед смертю розділив державу між п'ятьох синів, давши їм окремі землі, а найстарший — Ізяслав мав заступати їм місце батька. Це, як слушно каже І. Холмський — не був консеквентно проведений сеньйорат, себто принцип влади найстаршого в роді.[14] Ярослав

---

[7] *Повесть временныхъ лет*, Москва–Ленінгр., 1950, ч. I, стор. 19.

[8] Const. Porphyrogennetos, *De caeremoniis aulae Byzantinae* (Migne P. Gr.), c. XII, p. 78.

[9] Д. С. Лихачев, *Повесть временныхъ лет*, Москва–Ленінгр., 1950, ч. I, стор. 49.

[10] *Там же*, стор. 83.

[11] *Там же*, стор. 88, 89.

[12] Ір. Назарко, Св. Володимир Великий, Рим 1954, стор. 114, 115.

[13] С. Томашівський, *Вступ до історії Церкви на Україні*, Записки ЧСВВ, Жовква 1932, т. IV, 1–2, стор. 88–121.

[14] І. Холмський, *Історія України*, Нью Йорк – Мюнхен 1949, стор. 52.

не вказав, хто після Ізяслава має пізніше перейняти владу і який взагалі має бути устрій держави. Провід найстаршого брата мав радше ідеальний характер. Ярослав наказував синам братню любов і уявляв собі, що династія залишається солідарна і тим утримає єдність та неподільність держави. Це рішення Ярослава було фатальне для дальшого розвитку держави. Справді сини Ярослава були здисципліновані і ні один з них не відважився виступати проти волі батька. Але вже сам поділ території на частини підривав ідею єдности, а ідеальна влада сеньйора не мала потрібної екзекутиви, щоб утримати неподільність держави. Тоді почали проявлятися відосередні стремління різних земель, в яких відживали давні племінні традиції і проявлялися нові економічно-політичні аспірації. Так Київська держава вступила в період небезпечних потрясень «великої смути». При синах і внуках Ярослава, держава перемінилася в низку віддільних волостей, об'єднаних тільки тим, що в них була одна Церква і один княжий рід. Як члени княжого роду жили в безнастанній ворожнечі й міжусобицях, так теж і волості керовані ними не тільки не зберігали миру між собою, але щораз то більше взаємно відчужувалися.

Конкретним наслідком такої загальної настанови був факт, що та Русь, яка недавно перемогла печенігів, не могла зібрати достатніх сил до боротьби з новими кочовиками — половцями, які в половині XI століття з'явилися в південних степах Русі.[15] Використовуючи незгоду між руськими князями, половці — як пише літописець — «несли розно» в Рускую землю, грабили її, унеможливлювали торгівлю з сусідними країнами, бо контролювали шлях «из варяг вь грекы». Під 1061-им роком літописець записує перший напад половців такими словами: «Придоша половци первое на Русскую землю воевать; Всеволодь же изиде противу имь, мьсяца февраля вь 2 день. И бившимься имь, побьдиша Всеволода, и воеваши отьидоша. Се бысть первое зло от поганых и безбожных врагь».[16] Чотири роки пізніше літописець занотовує, що на небі появилася якась дивна, червона зоря і заключає так: «се же пронляше не на добро, посемь бо быша усобиць многи и нашествие поганыхь на Русьскую землю, си бо звьзда бь акы кровава, проявляющи крови пролитье».[17] Під роком 1068 літопис подає, що «придоша иноплеменьници на Русьскую землю, половци мнози» проти них вийшли наші князі Ізяслав, Святослав і Всеволод, боротьба тривала цілу ніч, але половці побідили наших князів. Літописець доходить до такого висновку: «Грѣхъ же ради нашихь, пусти Богь на ны поганыя и побѣгоша русьскія князи и побѣдиша половьци».[18] Остаточним вислідом княжих міжусобиць і частих половецьких нападів була загальна руїна, а згодом повний занепад Київської Русі — політичний та економічний. Вищезгаданий академік С. Платонов каже,

---

[15] С. Платонов, *Учебник русской истории для средней школы,* Прага 1924, ч. I, стор. 44.

[16] *П. Вр. Лет,* I, стор. 109.

[17] *op. cit.,* стор. 110.

[18] *op. cit.,* стор. 112.

що вже в XII столітті, себто 150 років після смерти Ярослава Мудрого, Київську державу можна назвати розчленованою на кілька частей, а сам Київ можна назвати городом запустілим і розбитим.[19]

Одною з причин цієї руїни був устрій княжого володіння після смерти Ярослава Мудрого. Найстарший син Ярослава і брат інших князів уважався т. зв. «великим князем», але він не володів цілою державою, бо в інших городах самостійно володіли молодші брати, які були тієї думки, що «Руська земля» належить усьому княжому роду. Найстарший князь, як родоначальник панував у найстаршому городі — Києві, а другі брати за родовим старшинством розміщувалися в других городах, менше значних і небагатих. Кожний з молодших братів леліяв думку в душі, що він, як син великого князя, сам колись стане великим князем, коли помруть його старші брати, а він сам буде найстарший у княжому роді. За родовою спадщиною, після смерти найстаршого брата, великим князем ставав не його син, але його найстарший брат. А, коли не було найстаршого брата, то великим князем ставав його старший племінник, себто син його старшого брата. Тому, коли в Києві вмирав великий князь, то його місце займав брат, що досі княжив у Чернігові. А на його місце в Чернігів переходив третій брат з Переяслава і т. д. Із смертю великого князя, всі князі посувалися на одне місце вище до Києва, або — як каже літописець «восходили лѣствицею кь великому княженью»,[20] аж вкінці його досягнули.[21] Якщо якийсь князь умирав не досягнувши великого князівства в Києві, то його діти тратили свої права на наслідство в княжому роді і ставали князями — ізгоями. Ось так представляється генеза князів ізгоїв.

Доля князів-ізгоїв.

Немає ніякого сумніву, що доля князів-ізгоїв була незавидна. Мабуть ласкавіша була ця доля для синів померлого великого князя з Києва, бо вони діставали від нового великого князя окремі волості. Але часто бувало так, що померлий великий князь мав кількох синів, а необсаджених волостей було мало. Тоді тільки один, чи два найстарші сини померлого великого князя діставали волості, а інші сини ставали ізгоями. Лев Діякон скаржиться, що князі-ізгої сини померлого великого князя — (на жаль не подає його імені) прибувають аж у Византію, шукаючи допомоги й справедливості.[22]

Отже на практиці дуже трудно було зберігати правила родового володіння признані всіма членами княжого роду Ярослава М. Уже найстаршого Ярославового сина Ізяслава (1054—1077) кияни прогнали

---

[19] С. Платонов, *op. cit.*, стор. 44.

[20] *П. Вр. Лет*, I, стор. 112.

[21] Є це теорія т. зв. родового побуту, що її розвинув і обґрунтував знаменитий історик С. Соловйов. Див. Д. Дорошенко, *Нарис історії України*, Варшава 1932, т. I, стор. 50.

[22] Leo Diaconus, *Historiae*, Migne P. Gr., vol. XVII, p. 277.

з Києва,[23] бо він не мав здібностей, щоб кермувати великою державою, був малоталановитий, або, як каже літописець «простий умом».[24] Коли ж Ізяславові пощастило вернутися знов до Києва — то його звідси прогнали удруге його власні брати: Святослав і Всеволод. Тоді Із'яслав утік до Німеччини й шукав там допомоги в імператора Генриха IV, а згодом у всесильного тоді Папи Римського Григорія VII.[25] Одначе ті всі заходи Ізяслава залишилися без конкретних успіхів. У Києві закріпився Святослав і княжив там до своєї смерти (1076 р.).

Після смерти Святослава, Всеволод добровільно відступив Київ знов Ізяславові. Так Ізяслав уже втретє став великим князем Київським і залишився ним аж до своєї смерти. Загинув у війні з князями 1077 року.[26] Після Ізяслава «матір руських городів — Київ» перейшов до Всеволода. Таким чином сини Ярослава Мудрого княжили в Києві за такою чергою: Ізяслав, Святослав, Ізяслав, Всеволод. Якщо Святослав не був би захопив Києва силою, а зберігав би звичаї родової черги — то він ніколи не був би великим князем, бо помер скоріше від свого старшого брата великого князя Ізяслава. Саме тому після смерти Святослава, Ізяслав і Всеволод понизили Святославових синів до рівня ізгоїв і не допустили їх до їхньої «отчини» — Чернігова. Почалися тяжкі і довгі міжусобиці і «коромоли» між князями, які тривали продовж багатьох років за князювання Ізяслава, Всеволода та Ізяславового сина Святополка ІІ-ого. В тих усобицях брали участь не тільки сини великих князів, але й чисельні князі-ізгої — внуки і правнуки Ярослава М., яких батьки повмирали не діждавшись «великого княжого стола» в Києві. Платонов каже, що таких князів-ізгоїв було декілька «несколько».[27] Перелистовуючи тільки поверховно Бавмґартена «Генеалогії Рюриковичів» і не запускаючись у гущу галузей цього генеалогічного дерева, нараховуємо понад двадцять князів-ізгоїв.[28]

Великі князі тих нещасних князів-ізгоїв або цілковито позбавляли всякого наслідства, або давали їм такі вбогі волості, в яких не було навіть більшого города і, з яких ізгої не тільки не могли вдержати дружинників, але не раз не могли утримати себе та своєї сім'ї. Вслід за тим князі-ізгої були найчастіше спричинниками різних крамол, міжусобиць і нападів. Діючи нападами, насильствами й розбоями князі-ізгої шукали змоги поліпшити своє положення й здобути якусь відповідну частину в Руській землі. Тільки за три роки літописець нараховує п'ять таких нападів: 1064 р. внук Яростава — Ростислав напав на Тьмуторокань «и пришедь выгна Глѣба изь Тмуторокана а самь

---

[23] Д. Дорошенко, *op. cit.*, стор. 56.

[24] *П. Вр. Лет*, I, стор. 114.

[25] Із. Нагаєвський, *Київський князь Дмитро Із'яслав і Петрів Престол в Римі*, Логос, Йорктон 1960.

[26] І. Холмський, *цит, твір*, стор. 54.

[27] С. Платонов, *там же*, стор. 46.

[28] N. de Baumgarten, *Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes dú X au XIII siécle.* Roma 1927, „Orientalia Christiana“, vol. IX — 1.

сѣде в него мѣсто». 1065 р. Святослав пішов походом до Тьмутороканя проти інтруза Ростислава, а цей вийшов з города, бо боявся виступати проти свого дядька і Святослав знов посадив у Тьмуторокані свого сина Гліба. Але, як тільки Святослав відійшов, Ростислав знов прогнав Гліба і сам засів у Тьмуторокані. Багато подібних нападів зустрічаємо в наших літописах.[29]

Можемо пригадати тут бій між князями на т. зв. «нежатій ниві» (під Черніговом), де великий князь Ізяслав наложив головою. Його спричинили два князі-ізгої: Олег — син Святослава і Борис з Тьмуторокані, хоч Борис не був справжній ізгой. Таким його зробили дядьки «сеніори», бо не дали йому спадщини по батькові. У цьому бою Борис загинув, а Олег утік до Тьмуторокані і не переставав конспірувати проти дядька. Після смерти Ізяслава «единовладцем» у Руській Землі став Всеволод. Але, як каже Д. Дорошенко: «Всеволод не мав спокою: усі 15 років його князювання (1078—1093) пішли тільки на те, щоб одбиватися від ізгоїв, серед яких перед вів завзятий Олег Святославич, прозваний Гориславичем за те, що багато горя приносив рідній землі своєю боротьбою».[30]

Але князі-ізгої приносили ще більше горе рідній землі, бо часто вони єдналися з половцями і вказували тим кочовикам найдогідніші шляхи до нападів. Тому пекучою справою стало поладнання спорів між самими руськими князями. Князі рішили покінчити свої порахунки і в тій цілі зібралися на з'їзді у Любечі 1097 року і там сказали: Почто губим Руськую землю, сами на ся котору дѣюще? А половци землю нашу несуть розно, и ради суть, оже межю нами рати. Да нонѣ отселѣ имемся вь едино сердце и блюдем Рускыи земли; кождо да держить отчину свою».[31] І тут князі порішили, яка земля кому належить. Як засаду прийнято, що кожний князь має затримати землі свого батька. Так само дістали свої уділи деякі князі-ізгої, між ними і Олег Святославич. Але для всіх князів-ізгоїв уділів не стало, тому деякі князі залишилися надалі ізгоями, але їх було вже мало й самі молоденькі.

Отже, як вірно підкреслює С. Томашівський: «Тому, що дотеперішня система старшинства виявила вже продовж чотирьох десятків літ, за синів її творця Ярослава, всі свої лихі сторони, — не було іншого виходу, як прийняти засаду голошену досі князями-ізгоями, себто засада вітчинности. В ім'я тої самої ідеї, яка присвічувала системі Ярослава («блюсти руськую землю») проголошено, що відтепер кожна княжа галузь має держати свою батьківщину, чи там землю, яка тоді була в їх руках».[32] Ось так любецький з'їзд дав свою згоду на поділ Київської держави на окремі князівства. Ідею єдности держави зруй-

---

[29] *Полное собраніе русскихъ Лѣтописей,* Санкт Петербургъ 1863, т. I–XVII (за роки після смерти Ярослава Мудрого).

[30] Д. Дорошенко, *цит. твір,* I, стор. 56.

[31] *П. Вр. Лет,* т. I, стор. 170.

[32] С. Томашівський, *Історія України.* Старинні і середні віки, Мюнхен 1948. УВУ (циклостилем).

нував княжий партикуляризм, а ганебну ролю в тій руїні відіграли князі-ізгої.

Одначе й після любецького з'їзду смута не скінчилася, а й рішення пізніших аналогічних з'їздів (у Городку 1097 р., на Золотчі 1101 р., у Долобську 1102 р.) знехтовано. Коли в Києві помер великий князь Святополк, київляни не схотіли Святославичів з Чернігова, але запросили до себе Володимира Мономаха з Переславя. Хоч Володимир Мономах не хотів спершу йти на неналежне йому велике князівство в Києві, то для добра справи мусів на це погодитися. Таким чином крім княжих з'їздів ще й «народне віче» нарушило правильність родового переємства великокняжого престола.[33]

Хоч Володимир Мономах (1113—1125) всіма способами старався утримати єдність і могутність Київської держави, то одначе він був уже останній з тих об'єднюючих князів. Після нього вже не можна говорити про Київську державу, як одну цілість, бо вона була вже роздріблена на частини, не раз такі мінімальні, як н. пр., Гродненьська волость і т. п.

І за Володимира Мономаха ще були князі-ізгої. Деякі з них служили як дружинники в сильніших князів, другі втікали на Запоріжжя,[34] інші вступали до манастирів, як н. пр. Судислав, що просидівши 24 роки у в'язниці «бысть чернцемь»[35] — пише літописець, але не згадує: чи він добровільно став ченцем, чи його примушено. Найбільше князів-ізгоїв жили під опікою Церкви.

У XIII столітті число ізгоїв дуже змаліло, а в XIV стол. зникли з горизонту історії, полишивши за собою погану славу руїнників княжої Русі-України.

POST SCRIPTUM: Коли ми розглядаємо історію роздріблення староруської держави, ми зустрічаємося з двома різними концепціями. Одна побудована на думці, що після смерти Ярослава Мудрого Київ, нібито, перестав бути центром держави. Ця концепція вигідна зокрема шовіністичним російським ученим, м. і. і Платонову, на якого покликається автор розвідки. Ці учені уважають, що тоді почало творитися незалежне життя на півночі, яке пізніше довело до створення Московського царства.

Однак М. Ю. Брайчевський і В. Й. Довженок довели, що Київ був економічним, політичним і культурним центром Русі аж до татарської навали 1240 р. Зокрема переконливі арґументи подав В. Й. Довженок у статті «Київ – центр Русі в період феодальної роздрібнености», Український Історичний Журнал, 1959, ч. 6, стор. 89–98. Довженок вказує на те, що навіть Пляно Карпіні, який відвідав Київ уже після татарсько-монгольського розгрому, називав Київ «столицею Русі» (op. cit., стор. 94).

Треба надіятися, що арґументи Довженка знайдуть з часом загальне схвалення серед істориків.

Редакція

[33] С. Платонов, *op. cit.*, стор. 46.
[34] С. Томашівський, *op. cit.*, стор. 51.
[35] *П. Вр. Лет,* I, стор. 109.

Теодор Мацьків

АНГЛІЙСЬКИЙ ТЕКСТ ЗБОРІВСЬКОГО ДОГОВОРУ З 1649

На початку сімнадцятого століття, Польща реалізуючи свою імперіялістично-експанзивну політику в Україні, поставила український нарід в становище безправ'я, де польська шляхта була собі і законом, і владою. Соціяльний, політичний та національний гніт широких українських мас, понижування та поборювання української православної церкви, насильне впроваджування католицизму — все це не тільки збільшувало, але й приспішувало спонтанне повстання проти польсько-шляхетського панування в Україні.

Деякі польські історики намагаються цей стан виправдати говорячи, що польський селянин терпів панщину і шляхетську сваволю не менше від українського, а польські протестанти були переслідувані так само як і православні. Одначе тут є основна різниця. Те, що польська шляхта погано обходилася зі своїми селянами, чи уряд примушував польських протестантів до католицької церкви — то це була внутрішна справа поляків.

В Україні введення кріпацтва уважалося поневоленням українського селянства панами-поляками та їх прислужниками. Понижування української православної церкви та насильне впроваджування католицизму тільки підтверджувало національне поневолення широких українських мас. Коли в Польщі на перший плян виступала соціяльно-економічна проблема, то в Україні домінує національно-релігійне життя, що яскраво виявляється в обороні української православної церкви. Релігійне питання було популярне не тільки в Україні, але загалом в тодішній Европі, згадати хоч би боротьбу протестантів у Чехії за свої права проти католиків, що врешті довели до відомої 30-літньої війни (1618—1648). У цій війні брали теж участь козаки, яких польський король вислав на поміч цісареві. Козаки билися під Верхніми Лужицями в 1620 р. з англійськими частинами, що їх вислав англійський король на поміч своєму зятеві, князеві Фридерихові, якого чехи вибрали собі на чеського короля в 1619 р. До речі, в 1621 р. появилася в Лондоні брошура, в якій чи не вперше подано інформації про козаків та їх боротьбу з турками.[1]

В Англії громадська війна мала також свій початок на релігійному тлі. Безпосередньою причиною цієї війни треба вважати закон, що йо-

---

[1] *Newes from Poland. Wherein is Truly Inlarged the Occasion, Progression, and Interception of the Turks Formidable Threatning of Europe,* London 1621, pp. 7—24.

го видав англійський парлямент в 1629 р., на основі якого заборонено поширювати науку Армінія,[2] та проголошено «кожного, хто буде визнавати кальвінізм ворогом королівства на рівні з католиками». Насправді велася завзята боротьба між королем і парляментом, яка остаточно закінчилася перемогою парляменту (1646) та страченням короля (30 січня 1649).

У Франції після закінчення 30-літньої війни теж не обійшлося без внутрішньої революції (1648—1653). Почалося з того, що під час неповнолітности Людовика XIV, його мама, Анна, з дому Габсбурґів, довірила владу італійському кардиналові Мазаренові. Коли ж цей іменував свого земляка Д'Емері міністром фінансів, французькі маґнати (Noblesse de la robe); і французький парлямент зажадав податкової реформи. І хоч уряд звільнив зненавидженого Д'Емері, його звільнення не поліпшило положення. Коли ж уряд, хотячи зломити опозицію, арештував двох членів парляменту (Blacmenil і Broussel), населення Парижа підняло повстання (26 серпня 1648). У суті речі йшлося не так про податкову реформу як про обмеження королівської влади.

Подібні процеси проходили теж і в Польщі. В Україні, що від 1569 р. (Люблинська Унія), входила в рамки польської адміністрації, де як уже згадано, шляхта була собі законом і владою, українські широкі маси почали стихійно боронитися перед шляхетським безправ'ям.

Про жалісне й безнадійне положення селянства в Україні напередодні повстання Хмельницького писали не тільки українські, але й чужинці-очевидці; згадати хоч би відомого французького інженера на польській службі, капітана Ґульяма де Бопляна, який писав: «Положення селян в Україні дуже мізерне. Коротко говорячи, селяни зобов'язані давати своїм панам все, що їм тільки забажається. Та це ще не все, бо шляхтичі мають не тільки абсолютну владу над їх добром, але є панами їхнього життя. Такі великі права має польська шляхта, що живе неначе в раю, а селяне як в чистилищі, а коли їм трапиться попасти в неволю до поганого пана, то тоді їх становище гірше від невільників на ґалерах, так що неволя змушує їх багатьох втікати, а найбільш відважні втікають до Запорожців».[3]

Відомий польський єзуїт та проповідник на королівському дворі, о. Петро Скарґа, остерігаючи польську шляхту перед повстанням, казав, що «нема другої країни в цілому світі, де шляхта так погано поводиться зі своїми селянами як це є в нашій країні».[4]

Інший польський священик, львівський крилошанин (канонік) о. Юзефович так писав у своїй хроніці міста Львова: «Чув я навіть від

---

[2] Яків Армініюс, 1560–1609, протестантський теолог, професор університету в Ляйдені, завзятий оборонець науки Кальвіна.

[3] G. de Beauplan, *Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne*, Rouen 1650. Я користувався англійським перекладом: *A Description of Ukraine, Containing Several Provinces of the Kingdom of Poland, Lying between the Confines of Muscovy, and the Border of Transylvania*, in *A Collection of Voyages and Travels*, London 1774, Vol. I, p. 449.

[4] George Vernadsky, *Bohdan: Hetman of Ukraine*, New Haven 1941, p. 11.

наших же поляків, старших, таких, що знали сю справу, що панування поляків у тих сторонах дійшло до такої нездержливости, що навіть над церквами давали вони власть сьому родові (жидівському). Священик козацький, попросту званий „піп" не міг у своїй церкві уділити своїм парохіянам таїнства хрещення, шлюбу й інших, коли наперед не заплатив жидові за ключі установленої паном плати, бо мусів кожного разу від дверей церковних відносити їх і віддавати до рук жидові. З якими се надужиттями діялося і зневагою таїнств віри християнської, нехай судить потомство. По заслугам потерпіла ти біди свої, Польщо».[5]

Чи не найглибше до проблеми поневолення українського народу польською шляхтою підійшов жидівський рабін зі Заслав'я на Волині, Натан Ганновер у своїй хроніці. Згадавши коротко, якими методами користувався польський король (Жиґмонт III) у польщені та католиченні української аристократії, Ганновер подав розвиток та організацію козацького війська, що «подібно як шляхта користується окремими привілеями та є звільнена від податків. Решта українського (в ориґіналі руського) народу була поневолена, будучи слугами маґнатів та шляхти. Життя українських селян було гірке, вони мусіли виконувати важку панщину, вони мусіли виробляти цеглу і взагалі всяку працю так у домі як і на полі. Шляхта накладала на них великі тягарі, а деякі шляхтичі страшними способами змушували їх переходити на католицьку віру. І були вони до того ступня понижені, що всі над ними панували, і навіть і той нарід з усіх найбідніший (тобто жидівський) панував над ними».[6]

Вище наведені свідчення чужинців наглядно характеризують тодішне незавидне соціяльне, національне та релігійне положення в Україні, яке можна порівняти з бочкою пороху, що могла кожної хвилини вибухнути. Такою іскрою, що спричинила вибух — була справа козацького сотника Богдана Хмельницького, яка викликала спонтанне всенародне повстання, що таким голосним відгомоном відбилося в Европі.[7]

---

[5] Михайло Грушевський, *Історія України-Руси,* Нью Йорк 1956, т. VIII, ч. 2, с. 122.

[6] Nathan Hanover, *Yeven Metzulah,* (перше видання — Венеція 1653), я користувався англійським перекладом: Rabbi Abraham J. Mesch, *Abyss of Despair,* New York 1950, pp. 27—28.

[7] Guillaume le Vasseur Sieur de Beauplan, *Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne,* (Rouen, 1650); Pierre Chevalier, *Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne,* (Paris, 1663); англійський переклад, London, 1672; P. Linage de Veauciennes, *L'origine veritable du soulevement des Cosaques contre la Pologne,* (Paris, 1674);Joachim Pastorius ab Hirtenberg, *Bellum scythico-cosacicum seu de coniuratione Tartarrum, Cosacorum et plebis russicae contra regnum Polonia ab Ioanne Casimiro profligata,* (Danzig, 1652); *Gründliche und denckwürdige Relation der newlichen Cosaken-Unruhwider Cron Polen unter commando gen. Chmielnicki als gen. Hauptman . . .,* (1649); Alberto Vimina, *Historia della guerre civili di Polonia,* (Venice, 1672), and *Relazione dell'origine e del costumi dei Cosacchi fata l'anno 1656,* (Venice, 1890);

Докладніше див. Грушевський, т. VIII, ч. 2, с. 196–224.

Про повстання Хмельницького в Україні писала також тодішня англійська преса, якої досі не узгляднено в українській історіографії. Хоч тодішньої англійської преси не можна уважати за перводжерело, одначе вона скрупулятно нотувала хід подій в Україні та кидала цікаве світло на події того часу, і без сумніву заслуговує на увагу. Такі лондонські часописи як: *The Public Intelligencer, communicating the Chief Occurences and Proceedings within the Dominios of England, Scotland, and Ireland: Together with an Account of Affairs from Several Parts of Europe; Mercurius Politicus, comprising the Sum of Forraign Intelligence, with the Affairs now in Agitation in England, Scotland, and Ireland; The Moderate Intelligencer: Impartially communicating Martiall Affaires to the Kingdome of England; A Briefe Relation of Some Affaires and Transactions Civil and Military, both Forraigne and Domestique* (у дальшому „*Briefe Relation*") та інші доволі докладно подають перебіг повстання Хмельницького.[8] *Briefe Relation* з 16 жовтня 1649 подає не тільки доволі докладний опис облоги Збаража, битви під Зборовом, але також і повний текст Зборівського договору з 18 серпня 1649 року, що є цінним джерелом, бо як пише Грушевський у своїй історії України-Руси, «дивним дивом (характеристичним для археографії сеї доби) сей важний акт після видання одної досить непоправної копії в «Собрании государственных грамот и договоров» (т. III, стор. 450) не увійшов ні до одної збірки документів».[9]

Briefe Relation покликаючись на інформації з Гамбурґу про «велику битву» ось так пише про тодішні події в Україні: Козаки — це пограничне, військо, що бореться з татарами, але вже півтора року тому, тобто від смерти Володислава Четвертого, підняло повстання проти шляхти, щоб виборoти собі державну незалежність. При допомозі татар, відвічних ворогів Польщі, козаки під час безкоролів'я здобули чотири провінції, які сильно спустошили. У листопаді минулого року польський парлямент у Варшаві вибрав королем брата Володислава, Яна Казимира, колишнього кардинала, що зложив свою гідність, на що йому дозволено тільки з уваги на його королівське походження. Насправді польський король не має королівської влади. Новий король вислав до Хмельницького листа з домаганням відіслати татар, а самому повернути на призначені місця, що він учинив[10] і через чотири

---

8 *The Moderate Intelligencer,* ч. 163, з 4 травня 1648, опираючись на вістки з Ґданська з 1 квітня 1648 писав, що "a great number of the Cosaques of Saporoski being assembled together, after the beating of certaine Polonian Troops, were withdrawen into a place between two Rivers..."

9 Грушевський, т. VIII, ч. 3, с. 217.

10 Опираючись на інформаціях з Варшави, про це інформував своїх читачів *The Moderate Intelligencer,* ч. 199, з 11 січня 1649: "...From Warsovia certified that Shmyelinski (Khmelnytsky) Generall of the Cosaques having understood that a new King is chosen, retyred with his Army back, and send an extraordinary Ambassadour to his majesty, which had audience offering his service, with his Army to be for the Crown, as formerly they were, upon pardon, their Churches and goods restored, and that they have liberty of Conscience, and not be put under any *Waywods* or *Staroster* jurisdiction, but might merely depend on the Crown, or be under the King onely."

місяці у Польщі був спокій. Але несподівано[11] козаки знову вхопилися за зброю і попросили на допомогу татарського хана, який не вирушає в похід не менше як з 80.000-тисячним військом. Нове повстання дуже затрівожило короля, який організував 10.000-тисячне військо, що складалося з поляків та німців, яке вирушило козакам на зустріч.

Хмельницький зумів організувати армію з 200.000 воків.[12] Польське військо не могло нічого вчинити проти переваги козацької армії і вирішило окопатися в таборі під Збаражем, де добре приготовилися до оборони і могли витримати шести-тижневу облогу переважаючого ворога, де хан особисто командував 280.000 армією.[13]

Тим часом по деяких труднощах королеві вдалося зібрати 30.000-ну армію, з якою спішив на поміч обложеним. Хмельницький довідавшись про плян короля, вирішив не допустити до з'єднання польських військ. Хан з 80.000 татарами та Хмельницький з 150.000 козаками непомітно відступили від Збаража, щоб заступити королеві дорогу. Король нічого не підозріваючи, переправився через ріку (Стрипу) і став табором у долині, а за ним почав переправлятися табір. Тоді несподівано вдарили татари і козаки на королівське військо, яке не витримало несподіваного наступу і кинулося втікати і тільки завдяки холоднокровності короля, який своєю поставою привернув порядок в часі битви. Битва трівала три дні. Супроти переважаючих сил ворога вирішено на воєнній нараді пробитися через вороже військо, ввійти в контакт з ханом та пробувати перетягнути його на польську сторону.

Полякам пощастило, бо як раз до хана прибув гінець з вісткою, що великий московський князь напав на татарські землі. Хан з радістю прийняв польську пропозицію та запропонував, щоб король вислав свого канцлера для переговорів з його візиром. Наслідком тих переговорів було підписання договору, якого текст лондонський часопис подає в цілости.[14]

---

11 Для лондонського часопису нова війна з Польщею виринула «несподівано.» Насправді, Хмельницький під впливом київських кругів, а передовсім під впливом єрусалимського патріярха Паїсія, не хотів обмежуватися домаганнями, що їх вислав королеві 15 листопада 1648 р. з під Замостя, про що знав навіть *The Moderate Intelligencer,* ч. 202, з 1 лютого 1649, (повний текст див. додаток ч. 1). У переговорах з королівськими комісарами (Кисіль, Мясковскі та Олдаковскі), Хмельницький домагався повної незалежности України, на що вони не могли погодитися, так що переговори закінчилися підписанням перемир'я дня 24 лютого 1649 р., про яке писав *The Moderate Intelligencer,* ч. 216, з 10 травня 1649. Повний текст див. додаток ч. 2.

12 Лондонський часопис значно перебільшує чисельність Козацької армії, що було тоді звичайним явищем. Згідно з тодішніми обчисленнями, Хмельницький міг мати 70.000 війська, докладніше про це див. Грушевський, VIII, ч. 3, стор. 188.

13 Число татарської орди теж дуже перебільшено. Хан міг мати около 100.000 війська, докданіше див. Грушевський, т. VIII, ч. 3, стор. 187.

14 *Briefe Relation,* No. 3, of October 16, 1649, pp. 24—29. Повний текст опису облоги, битви під Зборовом та текст Зборівського договору див. додаток ч. 3.

На жаль текст Зборівського договору, як вже згадано, не був вписаний ні до одної збірки документів і Грушевський подав у своїй історії текст цього важливого документу на основі неповної копії з Архіву Російського Міністерства Закордонних Справ.[15] Одначе між текстами Зборівського договору надрукованими в *Briefe Relation* та в історії Грушевського нема суттєвих різниць за винятком трьох статтів.

У II-ій статті Лондонський часопис подає, що Хмельницький має на колінах просити прощення у короля, про що нема згадки у тексті Грушевського. Грушевський одначе подає, що свідок цієї церемонії, хорунжий королівської хоругви, Міхалковскі, описав цю сцену у своїх споминах.[16] Може бути, що польський уряд не хотів дражнити козаків і формально не ввів цього пониження гетьмана як окрему статтю (подібно як це було з домовленням відносно ясиру в Україні, який татари могли брати вертаючись з під Збаража). Одначе щоб понизити Хмельницького закордоном, польський уряд зазначив це пониження в тексті в статті II, що був призначений для чужоземних урядів („relatio altera quae ad extros missa est“).

У VII-ій та X-ій статті у тексті Грушевського є подано, що на терені Київського, Брацлавського та Чернігівського воєвідств єзуїтам та жидам не вільно ані перебувати, ані винаймати посілостей, чи утримувати школи, чого не згадується в *Briefe Relation.*

Хоч Лондонський часопис не згадує у цьому тексті про жидів та єзуїтів, одначе про заборону їм жити на терені вище згаданих воєвідств згадує рабін Натан Ганновер[17] та *The Moderate Intelligencer* з 4 жовтня 1649 р.[18]

Хоч положення поляків під Зборовом було розпачливе — пише Грушевський, але фактична зрада хана примусила Хмельницького покищо зрезигнувати з остаточного порахунку з Польщею, щоб остаточно визволити Україну та прийняти мир, що насправді хан подиктував так польському королеві, як і українському гетьманові. Зборівський договір був важким ударом для великих плянів Хмельницького, а все ж таки Зборівський договір був правним актом, на основі якого польський уряд визнав автономну Українську Козацьку Державу

На закінчення треба сказати, що англійська преса присвячувала доволі багато уваги подіям в Україні. З уваги на це, що не зберігся оригінальний текст Зборівського договору,[19] текст, що його надрукував *Briefe Relation* з 16 жовтня 1649 нема причини не уважати за автентичний.

---

[15] Пор. Грушевський, т. VIII, ч. 217. Повний текст Зборівського договору, що його подав Грушевський, див. додаток ч. 4.

[16] Грушевський, т. VIII, ч. 3, стор. 218.

[17] N. Hanover, *op. cit.,* pp. 100—101.

[18] *The Moderate Intelligencer,* No. 237, October 4, 1649. Повний текст див. додаток ч. 5.

[19] Автор цих рядків не міг знайти тексту Зборівського договору в Англійському Державному Архіві (Public Record Office).

ДОДАТКИ

Додаток ч. 1

The Moderate Intelligencer, February 1, 1649, No. 202:

"*The Recessor Eletionis*, and the *Pacta Conventa*, were perused and brought into order, afterward written by the head Officer, and committed to the Presse. The new chosen King hath held Councell twice with the Senate (sitting under a Beldechino) at which the Deputy of Chimelnizky and the Cossack who was a Jesuite and Chimelnizky Tutor in Philosophie at Cracovia, but now *Clericus Regularis*, by name Kundshel or Moyarsky (Mokrski), had audience, who hath expressed their unfained desire and inclination to a wished for and perpetuall peace: After that the eldest brother John Casimir (to whom Chimelnizky wrote a part) and offereth himselfsfe and Army, that in case the Crown should not be continued to his Majesty, but a controversie arise, they were in a posture to uphold his Majesties right, and defend the same to their utmost, and hazard their lives and fortunes in it but if continued, they offered:

1. A generall *amnystia*, all thing past, all things taken, and the like, should be forgotten and disanul'd.

2. A restitution of all the Churches, and a free exercise of their Religion, and all their privileges and liberties to be preserved.

3. A totall abolition and removing of the confederacie or union.

4. That their *corpo*, which formerely was limited to 6,000 may be 12,000, and that none but Chimelnizky who should remain so *ad dies vitae*, and afterward, one of that rank should be set over them, to be their Generall, neither will they be under any mans jurisdiction or command, no, not under the Field-Marshals, but merely and solely in subjection to the King, as their sole and proper Lord and Sovereign: Thereupon were foure Deputies nominated and elected, the *waywood*, the *Castellan*, the Chiefe Marshall of Breslau, and the Governour of the *Lembergiesh* Borders; who are sent to treat with the Cossacks."

Додаток ч. 2

The Moderate Intelligencer, May 10, 1649, No. 216.

"The Commissioners which the King of Poland sent to treat Chmielnisky Generall of the Cossaques, be returned to Warsovia; where they report, that this Generall shews but little inclination unto peace; and yet that they accord unto a Cessation of Arms untill Whiteson- tide; during which no Polonian may advance beyond the Town of Bar, nor Cossaque further then only on this side thereof. They have brought also their Demands from that Generall: 1. That at the Assembly of the Realme, a Russian (Ukrainian) Archbishop may sit among th' other Prelates; 2. That the Re-union of the Russians (Ukrainians) with the Church of Rome shall be revoked; 3. That Craplinsky (Czaplinski), who carried away the wife of Chmielnisky, may be delivered into the hands of the Cossaques; 4. That no Charge, of Command, be given unto the Prince of Wieseinizm (Wiszniowiecki) beyond the River of Borystenes (Dnieper); 5. That the Generall of the Cossaques may be permitted to raise as many Troops as he will, without depending on any other, but his Majesty of Poland immediately; 6. And that none but a Gentleman of Russia (Ukraine) be from henceforth, *Voyvode*, or Castle-keeper

of Kiow. But these Conditions being found too unjust, great Preparation is made all Poland over to bring those Rebels unto reason, His said Majesty being resolved to go in Person against them with an Army of 40,000 men."

Додаток ч. 3

Опис облоги під Збаражем, битви під Зборовом та текст Зборівського договору в: *Briefe Relation*, No. 3, October 16, 1649, pp. 24—29:

"The Particulars of that great Battell between the Poles and Cosaques, wherein above 30,000 of the latter and of the former, were slaine upon the place; with the Articles of agreement after made betweene them.

"Having formerlie given notice of what we had heard from Hambourgh of this great Battaile, and haveing now received the particulars at large I thought it fit to add it to this weeks Relation as thing very worthy to be knowne. Upon the death of Vladislaus the Fourth which hapned about a yeare and a halfe since. The Cosaques (which are people seated upon the Frontiers of Poland toward Tartaria and are bound by the Lawes of that Kingdome to defent the same against the irruptions of the Tartars) revolted and made an insurrection against the Gentry of their Countrey with a resolution to set themselves into a State of liberty. And to bring it to passe leagued themselves with the Tartars the ancient enemies of Poland and together with them made an irruption into that Kingdome to the number of 300,000 men, and in lesse than three moneths ruined fouer Provinces, and this was done during the interregnum. In November last their Parliament was held at Warsovia for the Election of a King, where was chosen John Casimie half Brother to the former King, who had once been a Cardinal, but had layd downe that dignity out of indignation for that in the Consistory no other ranke was allowed him but onely that of his Creation, without any respect to his blood Royall, these terrene glories bearing, it seemes no proportion in that seraphicall Hierarchy, and so having no value he left them, and chose rather his portion in this World, being Elected at Warsovia according to custome, another Parliament was chosen at Craconia, where he was Crowned; before the addition of which, the Kings of Poland have no power to Act as Kings. Mean time the Tartars having repassed Boristhenes, were retired home, and the Cosaques upon the Kings onely Letter continued upon the Frontiers and moved not, but had in a manner layd down Arms for four moneths and Poland continued as peaceable to all appearance as before those disorders had disturbed it.

"But the Cosaques againe unexpectedly take up their Armes, and call in againe the Tartars under the conduct of their grand Cham, who never goes to the Feild with fewer than 80,000. Men, those, and the Cosaques being upon their march, put all to Fire, and Sword, where they found resistance.

"This sudden storme awakens Casimie in all diligence to raise what Forces he could with all expedtion, to put a stop to this torrent, which was like to make so great an inundation, it being like to prove a Game, for all he got together ten thousand Men, Poles and Germans, who having seized upon some Passages which yet were free, they something stopped that impetuous progresse, which made all Poland to tremble, they foreseeing the difficulty they should have to defend themselves against such an unexpected surprize, wherein, their owne Frontier Guards were joyned with their Enemies, especially they having no fortifications in Poland, but lye open to their neighbours, holding it as a Maxim, that Fortifications lengthen a Warre, and help an Enemy as uften to keep what he hath gotten as preserve from his acquisitions. They find wastes and solitudes upon the Frontiers. the best defence where the Enemy cannot long stay

without destroying himselfe: Besides, knowing they have no other Walls but their resolution and valour, it keeps their warlike spirit alive, and renders them considerable to those three great Princes who are their Neighbours.

"Those ten thousand Men incouraged with the promises of Casimie that he would speedily come to the Field in person, did very great things against their Enemies and had the advantage of them in many encounters; and it is remarkable that of all the parties that they sent out in this Warre, there was not one returned without considerable progresse and successe.

"Which so much irritated Chimelnisky the Generall of Cosaques, that he resolved to engage them in plaine Feild, which he did with 200,000 Men, of which he Army was composed. This small number of the Poles not being able to hinder his engagement, having no strong place, nor there being not so much as a River, where they might dispute their passage. All that they were able to doe in this extremity, was to intrench themselves, which they did with an incredible diligence, so as having victuels for neere six weeks they maintained themselves against the Seige above a moneth, where the grand Cham commanded in person 280,000, whose industry, was there exercised during al that time without gaining ought upon them, notwithstanding that in one day they gave foure assaults, which were not onely bravely resisted, by the valour of the beseiged and rendered fruitlesse, but they also destroyed great numbers of their Enemies.

"Hereupon the Cosaques resolved to gaine by their owne patience and the others famine what they could not carry by force, and to expect a few dayes, beyond which, they knew they had not food. And the grand Cham entred into treaty with Chimelnisky the Generall of the Cosaques, about the partition of the prey, resolving he would seize the Principall Officers of the beseiged and the Gentry and Noblemen that were among them as Volunteers, and by putting them to a good Ransome to reimburse himselfe of the charge of the Warre. Meane time Casimie makes march with onely 30,000 men for relief of those men, who had behaved themselves so gallantly for the honour and service of that Kingdome, the defence and safetie of whome would not suffer him to attend the raising of the Gentlemen of that Kingdome, as it had been decreed in their last Parliament which would have been at least 100,000 Gentlemen on Horseback, which will not seeme strange to those who know what numbers of Gentlemen there are in that Nation.

"Being come within three Leagues of the Camp he sent out parties to endeavour to take some Prisoners to learne by them the estate of both parties, and thereupon calling his Councell of Warre he determined to give Battell. The Tartars and Cosaques having also taken some prisoners judged what his designe was, believing that he was not come within three Leagues off them for any other end but to attaque them. And thereupon the grand Cham resolved to put himselfe in the head of his 80,000 Tartars, and to goe and fall on upon the reare of the Poles, which they did with hideous cryings and houlings, and the reare Guard of the Poles was shaken with it, Casimie gave Order for his baggage to march to a little Valley about halfe a League thence, went in person to confirme the reare which thereupon standing firme they came to blowes, all times whereby the Tartar not gaineing what proposed, Chemelnisky went with 150,000 Cosaques from the siege of Sharak leaveing his Trenches Guarded with few Troops, and removed not so much as one Wagon, and marched right to the vaunt Guard of Casamie, the beseiged at Sbarak not being able to imagine that he was marched in this manner; Casimie was invested on all sides, and the weaker partie was likely to be wholly borne downe and ruined: Casamie having shewed himselfe to all parts of his Army and endeavoured to raise their courage which the feare of a feeing meluctable danger had cast them into, he put himselfe in the head of them, and with 9,000 Germanes, and 18 or 20,000 Poles which were his whole number did all that could be expected, that was extraordinary in a Battell of that nature, between the two numerous and powerfull Armies of the Enemy: The battaile continued three dayes by severall ataques with great resolution of the Poles whom their Enemies went

against, as against lost men, and when they being rallied returned to fight, they tooke them to be new Troops.

"In the end above thirty thousand Tartars and Cosaques remained dead upon the place, and about 8,000 of the Armie of Casimie night and wearinesse parted them, and during that septration Casimie called his secret Councell, and considering that he had not above 20,000 men left, and that there remained 200,000 with which he was to fight, and that by fighting there was no appearance he should be able to releive those 10,000 beseiged at Sbarak, he resolved not to hazzard further, the advantage he had already gotten upon the Enemies, whose dead bodies covered all the feild of the Battell but to treat with the Cham and end this bloody Battell with a peace.

"Twas happy for the Pole that the Cham had alway beleeved his forces more numerous and strong indeed, and that two dayes before he had been advertised by a Courier that the great Duke of Moscovia was entred into his Countrey in Armes, he thereupon receives the Proposition with joy and gives his Parole for the Treaty. And it was agreed that the Pole should send his great Chancellour with eleven others, and the Cham his Vizier with as many, and they being met in the view of the two Armies standing in Battalia it was agreed between them.

I.

"That the King should give a generall pardon to all the Cosaques, and that all things past should be as if they had not been.

II.

"That Chimelnisky their Generall should demand pardon of the King upon his knees, and his head bowed downe to the ground.

III.

"That he should neverthelesse continue Generall of the said Cosaques, to the number of 40,000, in which quality he should depend onely upon the King when he had made an Act of acknowledgement for the Republique as a Gentleman of Poland.

IV.

"That the King of Poland should keepe a Register of the names and dwellings of the above said 40,000 men, who in case of the death of their Generall Chimelnisky, should be commanded by one of their own Chiefs of the Greek Church.

V.

"That the Army beseiged should be set at liberty the same day.

VI.

"That the Greek Religion may be exercised throughout the Kingdome, even at Cracovia, and that there shall be no more Greekes united to the Roman Church.

VII.

"That the Palatinate of Kion shall be alwayes given to a Greek Lord.

VIII.

"That the Metropolitan of the Greekes shall have his seat in the Senate among the Bishops, and shall have the ninth place.

IX.

"That the Cham of Tartars shall retire with his Army: That he shall receive 100,000. Crownes, whereof one third shall be paid in hand, and hostage sufficient and solvent shall be given for the other two thirds.

X.

"That Poland shall continue to pay the Tartars the 12,000. accustomed for each yeare, as it hath been payd since the raigne of Sigismond Augustas, upon condition that they shall be obliged to come to the helpe of the Poles when they shall be thereunto required, with the number of 40,000.

XI.

"That the Cosaques shall have permission to make aquavitae for themselves, but not to sell."

Додаток ч. 4

Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*, Нью-Йорк 1956, т. VIII, ч. 3, стор. 215—217:

«Деклярація ласки короля й. мил. дана на пункти прошення війська Запорозького:

1. Військо своє Запорозьке заховує король й. мил. при всїх давнїх вільностях, згідно з давнїми привилеями, і на те привилей свій видає разом із сим.

2. Що до числа війська, бажаючи вдоволити прошеннє своїх підданих і заохотити їх до служби собі і річи-посполитій, позволяє король й. мил. мати війська Запорозького сорок тисяч, а спорядженнє реєстру повіряє гетьманови війська свого Запорозького, а тим щоб до реєстру вписувано козаків вважаючи на достойність, — хтоб був до того здатний, в маєтностях шляхетських як і в маєтностях кололївських, з таким означіннєм міст: почавши від Днїпра з сеї сторони в Димері, Горностайполї, Коростишові, Паволочи, Погребищах, Прилуцї, Винницї, Браславі, а з Браслава до Ямполя к Днїстрови, і від Днїстра до Днїпра розуміеть ся, мають приймати ся до реєстру козацького, а з другої сторони Днїстра в Острі, Чернигові, Ромнї, Ніжинї — аж до московської границї й Днїпра. А що до дальших міст й. король. мил. і шляхетських, по-за означеним в сих пунктах виміром, — то в них не мають бути козаки, одначе тому, хто схоче бути в козацтві, і буде прийнятий до реєстру, вільно звідти вийти з усїм майном на Україну без усякого панського гамовання. А се спорядженнє реєстру гетьманом війська Запорозького має бути відправлене що найдальше до нового року свята руського, таким порядком: гетьман війська Запорозького має зладити поіменний реєстр всїх вписаних в козацтво за підписом руки своєї й печатю військовою, а то для того, щоб ті що в козацтві — зіставали ся при вільностях козацьких, а всї иньші аби підлягали замкам й. кор. милости, а в маєтностях шляхетських — панам своїм.

3. Чигрин місто, так як єсть в своїх границях, при булаві війська Запорозького має бути завсїди, і теперішьному старшому війська Запорозького уродженому Богданови Хмельницькому надає король й. мил., роблячи його вірним слугою своїм і річи-посполитої.

4. Що діяло ся підчас теперішнього замішання за допустом Божим, все то має бути в забутю, і жаден пан не має чинити пімсти й карання.

5. Шляхті релїґії грецької як і римської, хто яким будь способом пробував при війську Запорозькім, король й. мил. вибачає те все й проступок їх покриває, і коли під ким небудь випрошено що небудь з маєтностей дідичних або ленних котрого інфамовано, — з огляду що все те діяло ся в нинїшнім замішанню, має бути скасоване соймовою конституцією.

6. Коронне військо в тих містах, де будуть козаки з реєстрового спорядження, становищ своїх не має мати.

7. Жиди державцями, арендарями анї мешканцями не мають бути в містах україннних, де козаки мають полки свої.

8. Що до знесення унії в короні Польській і в. кн. Литовськім, також що до цїлости дібр церковних і приналежних до них фундацій, які здавна були, і всїх прав церковних, — так як на найблизшім соймі буде з отцем митрополитом київським і з духовенством обговорене і ухвалене, щоб на жаданнє отця митрополита і всього духовенства все було позволене, й. корол. милость готов дотримати, аби кождій тїшив ся з прав і вільностей своїх, і місце в сенатї митрополитови київському й. кор. мил. позволяє мати.

9. Дїґнїтарства, уряди всякі в воєводстві Київськім, Браславськім, Чернигівськім й. кор. мил. обіцює роздавати обивателям стану шляхетського грецької релїґії згідно з давнїми правами.

10. В містї Київі, тому що там єсть упривилейовані школи руські, отцї єзуїти не мають бути фундовані там і по иньших містах україннних, але де инде перенесені. Школи ж всї иньші, що там істнують від давнїх часів, мають бути цїло заховані.

11. Ґорілкою козаки не мають шинкувати, крім того що зроблять над свою потребу — се вільно їм буде продавати гуртом. Шинкованнє ж меду, пива й иньше має бути по звичаю.

Пункти сї мають бути затверджені на соймі, а тепер всїм непамять, — згода й любов мають бути заховані між обивателями україннними й військом короля й. мил. річи-посполитої Запорозьким».

Додаток ч. 5

The Moderate Intelligencer, No. 237, October 4, 1649:

"It is confirmed, that the King of Poland's Army fought with, the Cossaques and Tartars two dayes together; on both sides a numerous multitude was slain, the King of Poland had the greatest losse, not being so numerous as his enemy, the most of his Gentry not yet come unto him, and those present did not fight so couragiously, insomuch, that the King after the fight was ended was surrounded by his numerous Enemy, and so in a manner forced to make peace in the open field to his enemies great content, and his own disparagement, and prejudice to the Crown, the Cossaques have obtained not only their ancient priviledges, honours and offices in temporall and spirituals, but brought to passe that the Jesuits, and Jews, be banished out of the Cossaques Quarters: The Articles agreed upon (amongst which an act oblivion, and no party to seeke any revenge in the future in the least degree) are to be confirmed and performed and the next Dyet to be held for that purpose, after the Armies are totally with drawn: Five Starosteys or Counties pawned to the Cossaques till the Articles agreed on are performed, and Generall Chimelnisky is the Kings Camp for the cleering of some intricate points and the waywode of Crakaw is in the Cossaques Campe. The Tartars for their dispatch have 300,000 Gilders, which money, for the most part, is paid already, the Cossaques are to receive all their Arrears which the Crown of Poland is owing unto them."

Олександер Домбровський

КРИТИЧНІ ЗАВВАГИ І. ФРАНКА ДО «ІСТОРІЇ» М. ГРУШЕВСЬКОГО

Кінець XIX і початок XX століття являються добою великих досягнень на відтинку української історичної науки. Під самий кінець XIX ст. виходить перше видання першого тому славної «Історії України-Руси» М. С. Грушевського (1898) як початок монументальної історичної синтези, опрацьованої в мериторично-методологічних рямцях нової схеми історії України. Та вже за кілька років те перше видання першого тому «Історії» стало перестарілим в аспекті нових досягнень на полі історичної науки та головно таких допоміжних наук історії як археологія, лінґвістика, етнографія, етнологія, фолкльор, соціологія, тощо.

Внеслідок того виходить друге, доповнене видання першого тому «Історії» (1904) з повнішим узглядненням пра — й ранньо історичного процесу української етноґенези. Зараз після появи першого видання першого тому «Історії» почали виходити дальші томи та їхні другі видання. Поряд з тим Грушевський видає у Петербурзі 1904 р. «Очеркъ исторіи украинскаго народа», друге видання 1907 і трете вид. 1911, а в тому самому часі виходить у Києві його «Ілюстрована Історія України», не рахуючи різних наукових розвідок і публіцистичних статтей. Такий велитенський науково-дослідний розмах титана української історіографії на протязі нецілих десятьох років був без прецеденту не лиш на українському ґрунті, але й у цілому слов'янському світі. Багатство зібраного, впорядкованого й опрацьованого історичного матеріялу як у монументальному курсі «Історії», так і в інших згаданих виданнях далеко переростало наукові можливості фахового критика не лише в тодішньому світі української науки, але й серед чужих учених. Тому праці Грушевського не могли діждатися фахової оцінки.

В тому самому часі, коли на історіографічному відтинку української науки добивався велитенських досягнень М. С. Грушевський, на полі української літератури, а також етнографії й фолкльору діяв велетень нашої літератури й науки — І. Франко. Енциклопедичне знання І. Франка дозволяло йому забирати авторитетний голос у багатьох ділянках науки, не згадуючи публіцистики. Такі визначні події в тодішньому світі української науки, як поява поодиноких томів

великого курсу «Історії» Грушевського й інших його історичних видань не могли не викликати відгомону зі сторони великого ученого, поета й письменника европейського формату, надзвичайно активного на полі літературно-наукової й громадської праці — І. Франка.

У 1912 р. виходить у Львові окремою книжкою збірка статтей[1] (друкованих перед тим в «Ділі»), в яких Франко висловлює свої думки відносно деяких питань, з'ясованих у працях Грушевського. У зв'язку з тим, що Франко порушив головно деякі проблеми з ранньої історії України, він долучив до згаданої збірки статтей свої переклади деяких розділів Геродотової Скитії. Вже сам факт забрання голосу І. Франком у зв'язку з появою історичних праць Грушевського конфронтує в уяві пізнішого дослідника, тимбільше сьогодні, уже з певної перспективи часу, ці дві великі, а заразом різні постаті в пантеоні української науки, які співпрацювали на терені Наукового Товариства ім. Шевченка. Перший з них — поет, письменник та учений (літературознавець, етнограф і фолкльорист) західньоевропейського стилю. Другий — титан модерної української історіографії, неперевершений ерудит, що досліджує історію головно в соціологічному, економічному й культурному аспектах, далекий від «наукового» романтизму, що в наслідок недостатньо розвинених ще тоді допоміжних наук історії загрожував дослідам над пра — й ранньою історією України.

Вже на самому початку критичних заввваг І. Франка до «Історії» М. Грушевського даються заввважити деякі різниці поглядів обох наших учених, які мали свої власні критерії оцінки історичних джерел і наявного матеріялу та врешті самого підходу до історичних дослідів та розуміння історії як науки. Голос І. Франка відносно наукової діяльности М. Грушевського та його спроб подання історичної синтези бувальщини українського народу являється позитивною критикою. Франко виразно каже: «Бажаючи причинитися до спопуляризовання великої та патріотичної праці проф. Грушевського, на скільки для сього може служити критичне та об'єктивне обговорення її змісту, я задумав роздивити зміст «Ілюстрованої Історії України» в її поодиноких частях, порівнюючи його в міру потреби з тим, що подано в «Очерку», або й з тим, що сказано в просторім курсі, а також із іншими, доступними мені працями» (стор. 5). Франко зважився на свій виступ тому, бо «не зважаючи на досить значний протяг часу, в якім поступає наукова праця проф. Грушевського, вона доси ані в нашім, ані в інших письменствах не дочекалася фахової оцінки, хоч у малій мірі відповідної до її об'єму та наукової вартости» (стор. 5). Беручи, як він сам каже, за вихідну точку своїх критичних завваг «Ілюстровану Історію України» та заторкаючи виданий у Петербурзі «Очерк» лише принагідно, Франко зразу завважує, що у вступному розділі «Ілюстрованої Історії України» популярно вияснення автора, що таке історія народу, не згадує у ряді так званих традиціональних джерел пам'яток поетичної творчості (стор. 7).

---

[1] І. Франко, *Причинки до Історії України Руси,* часть перша, Львів, 1912.

Вияснення Грушевського, що таке історія народу, було дійсно надто популярне й далеко неповне навіть для популярного видання як «Ілюстрована Історія України» та пропорційно недопасоване до такої наукової величини, якою був автор великого курсу «Історії». Очевидно, Франко — поет, письменник, етнограф і фолкльорист не міг не заважити в ряді поданих так зв. традиційних джерел браку пам'яток поетичної творчости, «в яких завдяки їх поетичній формі пам'ять про події та життєві відносини прастарих племен могла держатися без писаної традиції навіть сотки літ» (стор. 7). На увагу заслуговує завваження Франка, що «зображені на стор. 25 Ілюстр. Історії, рисунок 24, бронзові мечі з Комарник турецького пов. не галицький виріб і не знайдений у Комарниках, а привезений туди з Угорщини, значить, із них не можна ще вносити, що в галицьких Карпатах була бронзова культура» (стор. 7—8). Нахідку в Комарниках треба дійсно вважати не місцевою, а імпортованою.[2]

Однак тяжко признати Франкові рацію, коли він каже, що «До передісторичних часів нашої території належить також та доба, що характеризується побутом на ній скитів та покревних їм іранських племен» (стор. 8). Передісторією називаємо ту найдавнішу добу якоїсь території й її етнічного елементу, про які немає ніяких писаних джерел. Тим часом скитська доба північного Причорномор'я, або, як ми називаємо популярно, античної України та доба сарматів і інших завойовників-номадів, що, як сам Франко каже, тривала майже тисячу років (від початків грецької колонізації північного Причорномор'я до початку мандрівки народів) найшла свій відгомін в античному письменстві, а в тому й у Геродотовій Скитії (п'яте століття до нашої ери). Це рання історія України, а передісторичні часи кінчаються десь під кінець Гомерової доби, з приходом скитів, які витіснили кіммерійців.

Зазначаючи, що Грушевський у своїм просторім курсі «Історії» значно скоротив реляції античних джерел, а в популярнім виданні — «Ілюстрованій Історії України» подав головно «анекдотичну часть», Франко подав для яснішої картини скитської доби в українському перекладі, як він висловлюється, оповідання Геродота про скитів, тобто деякі розділи Геродотової Скитії, де знаходимо головно етнографічний матеріял. Недостатня кількість найденого тоді археологічного матеріялу й бажання скріпити його науково-дослідну вартість писаними джерелами спрямували науковців — ad fontes.

Цей науково-дослідний напрям — ad fontes спонукав М. Грушевського перекласти на українську мову важливі місця античного письменства, де є згадки про територію України. Тому перед появою першого видання першого тому «Історії» (1898) Грушевський видав свої «Виїмки з жерел» (1895), поміщуючи фраґменти з Геродота, Гіппократа, Страбона, Птолемея, а потім і з середньовічних, тобто візан-

---

[2] *Нариси стародавньої історії Української РСР*, Київ, 1959, стор. 94—5. Я. Пастернак, *Археологія України*, Торонто, 1961, стор. 271—2, 446.

тійських і арабських авторів.[3] Так, отже, постать «Виїмки з жерел» — мініятюра повного московського видання перекладів античних авторів, що писали про Скитію й Кавказ — Scythica et Caucasica.[4] На тому тлі й зродилося зацікавлення Франка проблемами ранньої історії України, а в тому й Геродотовою Скитією, з якої поет переклав деякі розділи. Треба відмітити, що значна частина Геродотової Скитії в українському перекладі І. Франка являлася на той час найбільшим з тодішніх наших перекладів скитського екскурсу Геродота. Щойно перед другою світовою війною вийшов повний переклад Геродотової Скитії на українську мову, зладжений нашим істориком сл. пам. Теофілем Кострубою.[5] З найобширнішого античного джерела до ранньої історії України — Геродотової Скитії, що має 142 розділи, Грушевський узяв лише 18 розділів (!) до своїх «Виїмків з жерел». Зате Франко помістив у перекладі в своїх «Причинках» 104, 105, 106 розділи першої Книги Геродотової «Історії», де говориться про напад скитів на Малу Азію, та 52 розділи з четвертої Книги, тобто великого скитського екскурсу.

Характеристичною рисою Франкового перекладу являється саме те, що великий письменник і етнограф вибрав ті розділи Геродотової Скитії, де міститься етнографічний матеріял. Франковий вибір пішов по лінії загально прийнятого погляду в науці, яка вважала й по сьогоднішній день вважає, що етнографічний матеріял Геродотової Скитії є цінніший від історичного й географічного. Бо в протилежности до опису скитських звичаїв та способу життя сусідних племен, вартісних даних для студій над порівняльною етнографією, що веде до певних етнологічних заключень, стоїть заплутана акція в історії походу Дарія проти скитів, представлена так Геродотом у наслідок його неповних відомостей про географічні дані східньої Европи. Тому, що вибрані як Грушевським до його «Виїмків з жерел», так і Франком до його «Причинків» поодинокі розділи Геродотової Скитії, говорять про різні зацікавлення авторів матеріялом скитського екскурсу, подаємо в паралельному зіставленні вибраний матеріял Грушевським і Франком, з чого деякі розділи є поміщені як у «Виїмках з жерел», так і в «Причинках».

«Виїмки з жерел» — М. Грушевського.	**«Причинки» — І. Франка.**
Геродотова Скитія:	
	Розд. 1—12 (походження скитів). Розд. 1—4, скити вертаються з Малої Азії та, подолавши рабів, опановують край. Розд. 5—7, переказ про походження скитів скитської ре-

[3] М. Грушевський, *Виїмки з жерел до історії України-Руси, до половини XI віка*, у Львові, 1895.

[4] *Scythica et Caucasica e veteribus scriptoribus Graecis et Latinis collegit et cum versione Rossica edidit* V. Latyšev (1890—1906).

[5] *Опис Скитії*, з грецької мови переклав і пояснив Т. Коструба, вступ написав О. Домбровський, Львів, 1937.

дакції. Розд. 8—10, переказ про походження скитів грецької редакції. Розд. 11—12, оповідання про кіммерійців.

Розд. 17—21. Розд. 17—21.

Країна скитів і її племена: каліпіди, алідзони, скити-орачі, скити-земледільні, скити-кочовики, царські скити, сусіди скитів.

Розд. 46—49 і 51—58. Розд. 46, народи над Понтом, серед яких вирізняються скити.
Розд. 47—49, Ріки Скитії; Їстер і його допливи. Розд. 51—58, Ріки Скитії: Тирас, Гіпаніс, Борістен, Пантікап, Гіпакир, Ґеррос, Танаїс.

Розд. 59—66. Розд. 59—66.

Релігія скитів і воєнні звичаї: скитські боги, жертви (розд. 59—63) воєнні звичаї скитів (розд. 64—66).

Розд. 67—82. Скитські ворожбити (розд. 67—69). Заключування союзів (розд. 70). Похоронні обряди (розд. 71—73). Очищення, скитська парня (розд. 74—75). Відраза до чужих звичаїв у скитів (розд. 76—80 — історія про Анахарзіса та Скилеса). Кількість скитів (розд. 81). Що є цікаве в країні скитів (розд. 82).

Розд. 70—73. Заключування союзів (розд. 70). Похоронні обряди (розд.71—73).
Розд. 75. Очищення (скитська парня).

Як видно з нашого зіставлення вибраного матеріялу обома авторами — перекладчиками, Грушевський поминув зовсім цікаві в етнографічному аспекті перекази про походження скитів як скитської, так і грецької редакції та третє комбіноване оповідання про етнічні рухи евразійської території й у зв'язку з тим напад скитів на кіммерійців. Автор «Виїмків з жерел» починає щойно з 17 до 21 розд., де находиться опис країни скитів, а опісля, поминаючи гідрографічний опис, переходить до етнографічної частини (релігія скитів, воєнні звичаї й в кінці заключування воєнних союзів та похорони у скитів і очищення — скитська купіль, чи парня). Грушевський далеко не зібрав усього етнографічного матеріялу Геродотової Скитії, не заторкуючи при тому зовсім історичної й географічної частини скитського екскурсу. Мала кількість вибраного матеріялу з Геродотового твору в «Виїмках з жерел» (всього 18 розд.!), поданого без якоїсь пляновости та річевого угрупування свідчить радше про випадковість, чим добре продуманий плян зібрання важливіших відомостей у тематичному впорядкуванні з античних джерел, а в тому й з найобширні-

шого й найбагатшого джерела — Геродотової Скитії. Очевидно, час опрацьовування «Виїмків» належав ще до початкових стадій наукового стажу пізнішого великого історика, що помітно навіть у першому виданні першого тому великого курсу «Історії», який треба було перевидати після кількох років, а те в свою чергу вимагало ще й третього видання (1913). До речі, третє видання першого тому великого курсу «Історії» являється властиво дещо доповненим українським перевиданням праці «Кіевская Русь».[6]

Дещо відмінна справа з І. Франком, який помістив у своїх «Причинках» розділи, де зібраний увесь етнографічний матеріял, що відноситься до скитів, й деякі дані про країну скитів, розселення скитів і їхніх сусідів (неповне) та в кінці гідрографічні дані про Скитію. Перед перекладом поодиноких розділів скитського екскурсу Геродота Франко помістив короткий вступ (передне слово), де признається, що подає «дотичні уступи Геродотового оповідання в перекладі з німецького перекладу бібліотеки Рекляма,[7] порівнюючи в важнійших місцях німецький переклад із грецьким текстом Тойбнерівського видання»[8] (стор. 62). Не від речі буде завважити, що мова й стиль франкового перекладу є без сумніву кращі від перекладу в «Виїмках з жерел». Очевидно, Грушевський не міг конкурувати з Франком на відтинку літературної мови й стилю при перекладах. Зрештою питання згаданих перекладів обох авторів у літературно-технічному аспекті належить до компетенцій мовознавця, а не історика.

Між Грушевським і Франком немає якихось суттєвих різниць відносно проблеми антів. Починаючи свій розділ «Дещо про антів» ствердженням, що «На погляд Проф. Гр. (тобто Грушевського, О. Д.) антів треба вважати безпосередніми предками українського племени» (стор. 9), Франко ставить Грушевському закид методологічного характеру, а саме, що, виступаючи з новою теорією етнологічного характеру, наш історик не подав історії дослідів даного питання. Тому, мовляв, читач праць Грушевського не може зорієнтуватися як слід, що нового подає Грушевський від себе, а що перейняв від інших дослідників відносно антського питання. Тому Франко згадав про досліди над антським питанням у чеській науці та присвятив трохи уваги джерелам до історії антів, роблячи закид Грушевському, що він за мало опирається на джерелах. У своєму заключенні автор «Причинків» висказує погляд подібно як і Грушевський: «Що анти були слав'янами, се, здається мені, не підлягає сумнівови» (стр. 21).

Виходячи з заложення, що на основі реляцій Прокопія їхню територію в половині VI віку можна означити між устями Дністра й Дунаю, та приймаючи майже напевно погляд, що перед тим анти могли перебувати дальше на північ, отже десь на верхів'ях Дніпра, Франко

[6] М. Грушевський, *Кіевская Русь*, томъ первый, С.—Петербургъ, 1911.

[7] N. 2201—2203. *Die Geschichte des Herodotos übersetzt von Friedrich Lange*, neuherausgegeben von Dr. Otto Güthling, Erster Teil, Leipzig

[8] *Herodotos für den Schulgebrauch*, erklärt von Dr. K. Abicht, Zweiter Band, Buch III und IV, Leipzig, 1862.

ставить собі питання, куди вони ділися у VIII—X вв. та висуває гіпотезу, оперту на опінії деяких московських дослідників (Гільфердінґ, Первольф, Іловайский), а за ними й нашого галицького ученого А. Петрушевича, що вятичів треба мабуть утотожнювати з якоюсь частиною антів (стр. 21—22). Грушевському відома гіпотеза виводжування імени вятичів від антського імени, але наш історик ставиться до неї скептично, кажучи, що «Взагалі слов'янство антського імени лишається сумнівним і всі проби зв'язати його з пізнішими слов'янськими іменами лишилися без результату. Виводили з нього ім'я вятичів (Гільфердінґ, Первольф, Іловайский)».[9] Так отже в питанні анти — вятичі погляди Грушевського й Франка не сходяться. Також, згадуючи про Германаріха, Франко не квестіонує Германаріхової леґенди, до якої Грушевський поставився з повною неґацією. В даному випадку критичний змисл Грушевського як історика-ерудита бере рішучо верх над Франком на відтинку історичних дослідів.

В одному з розділів своїх «Причинків» під наголовком «Придунайські скити в IV—XII вв.» Франко виявив незрозуміння скитського питання, приймаючи пізніші джерельні вістки про «скитів» дослівно. Тим часом, як знаємо, назва «Скитія», «скити» аналогічно до назв «Сарматія», «сармати» задержалася аж до середньовіччя (назва «Сарматія», «сармати» задержалася до пізного середньовіччя) радше в географічному аспекті та культивуванні ранньоісторичної традиції, а також і привички до вживання старих традиційних назв. При кінці XIX століття дехто з наших дослідників, як напр. Партицький,[10] старалися розв'язувати скитське питання зі «слов'янського становища», вияснюючи етимологічно саму назву «скити» від слова «скитатися» та тим самим виказуючи певну спорідненість між скитами й слов'янами. То було в часі, коли мовознавство було ще майже в пеленках і різні чужі й свої дослідники спекулювали на ньому, висуваючи різні дивовижні «теорії».

Наприкінці «Причинків» находиться як додаток — коротка стаття п. н. «Сліди скитської традиції в історії та побуті українського народа», яка являється немов завершенням вище згаданих скитологічних «теорій», що від них не міг звільнитися цілковито навіть такий учений і енциклопедист, як Франко — дитина своєї доби. І. Франко вважав, що в нашому народі залишилися деякі сліди скитської традиції, напр. спосіб ведення воєн таборами, практикований нашими козаками в війнах XVII ст., та варення кулеші на Гуцульщині в той спосіб, що до посуди наливали воду, окремо на ватрі розгрівали камінці, які відтак вкидали в посудину з водою. Вода скоро закипала від вкинених туди розпалених камінців, а на той кипяток засипувано тоді кулешу (тобто подібно, як Геродот описує скитську парню — IV, 73 і 75). По-

---

[9] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* том І, Нью-Йорк, 1954 (3 вид.), стор. 173—4, примітка 6.

[10] О. Партицький, *Велика славянська держава,* Львів, 1889. О. Партицький, *Старинна історія Галичини від VII віку пер. Хр. до року 110 по Хр.*, Львів, 1894.

дібно мали люди варити при пранні білизну в Нагуєвичах та інших місцях. Звичайну випадковість Франко взяв за «сліди скитської традиції». Грушевський не підпав під впливи тої «школи», яка підходила до скитського питання «зі слов'янського становища», й це між іншим також характеризує його як талановитого історика з вродженим критичним змислом дослідника-аналітика, що зумів піднестися понад пересічний рівень історичних дослідів своєї доби.

Не від речі буде згадати ще про різниці в поглядах на ґенезу Київської Держави (норманська й антинорманська теорія) Грушевського й Франка. Вправді це питання не належить уже до античної тематики та виходить поза рямці ранньої історії України, але посередньо воно є до певної міри пов'язане з нею, як це я виказую у своїй праці.[11] В окремому, невеликому розділі «Норманська теорія» Франко закинув Грушевському, що він передчасно вважає норманську теорію спростованою і похованою. Франко став у обороні норманізму, повторюючи старі, промовляючі за норманською теорією арґументи, отже назви Дніпрових порогів у Константина Порфірородного, що мали б бути норманського походження, назви намісників і купців, підписані під договором Ігоря з року 941, норманське походження династії Південної Руси, як висловлюється він, та врешті характер династичної заґи норманського походження початкової частини найстарішого літопису аж до оповідання про хрещення Володимира. Вже в своєму «Очерку» з 1904[12] року Грушевський квестіонує концепцію норманського походження назви Русь, а згодом забирає рішуче становище й досить вичерпно спростовує як саму концепцію норманського походження тої назви, так і цілу теорію у третьому виданні першого тому свого обширного курсу «Історії», отже вже після виходу в світ «Причинків» Франка.

Можна припускати, що модна тоді на Заході, головно в німецькій науці, норманська теорія переконувала більше Франка, який був під переможними впливами течій західньої Европи, а в тому й західньоевропейської науки. Грушевський показався у даному випадку далеко більш самостійно думаючим дослідником (очевидно, на історичному відтинку), який, базуючися на концепції нової схеми історії України (у Грушевського називається «звичайна схема») з узглядненням пра- й ранньоісторичних коренів етноґенетичного процесу українського народу та його суспільно-політичного досвіду з ранньоісторичного життя. Він видвигнув і захистив концепцію антинорманізму, тобто тезу, що ґенеза державної організації Київської Держави не була ділом чужим, імпортованим на русько-український ґрунт, а власного, локального походження. Тодішнє русько-українське суспільство, чи його більш громадсько-політично вироблена й свідома частина з досвідом

---

11 О. Домбровський, «Антинорманська теорія з перспективи ранньої історії України в М. Грушевського», *Український Історик,* 1966, ч. 1—2, стор. 52—61.

12 М. Грушевскій, *Очеркъ исторіи украинскаго народа,* С.—Петербургъ, 1904, стор. 15.

ранньоісторичного життя та доби антів, спромоглося власними силами на вищі форми державної організації — без якихнебудь зовнішніх, отже норманських чинників. Бо, йдучи по лінії концепції Грушевського, видається менш правдоподібним, щоб суспільство з ранньоісторичною традицією давно-осілого, хліборобського життя, з певним досвідом вищого економічного й культурного та племінно-громадсько-політичного життя, основаного на основах нехай і примітивнішого демократизму тодішньої доби — щоб таке суспільство запрошувало до себе авантюрницькі ватаги норман з автократичною настановою. Не можна не зацитувати слів Франка відносно методологічної сторінки праць Грушевського. Автор «Причинків» каже: «Автор кладе головну вагу на аналізування історичних явищ, але не має дару ґруповання історичних фактів, от-тим то при всій глубокій обдуманости його пляну важні історичні події, а ще більше визначні історичні діячі тонуть у масі подробиць та розумовань. Звертаючи більшу увагу на відносини, ніж на живі особи, автор мусить скрізь заповняти прогалини історичних відомостей своїми розумованнями та комбінаціями, іноді не зовсім щасливими» (стр. 56). В даному випадку не можна не признати Франкові рації.

Методологічна сторінка праць Грушевського включаючи його обширний курс «Історії України-Руси» залишає багато до побажань. Його «Історія» — це, хоч як воно може на перший погляд парадоксально звучить, історична синтеза . . . аналітичного характеру. Зовсім інша справа підходу нашого історика до історичних постатей. Це вже питання світоглядового порядку, випливаюче в даному випадку з його ідеологічних позицій народництва.

Як бачимо з вище наведеного, Франко поробив у своїх «Причинках» деякі слушні завваги відносно праць Грушевського і виказав свою безсумнівну вартість як перекладчика деяких розділів Геродотової Скитії в аспекті мови й стилю, але з другої сторони, як критик станув віч-на-віч з істориком такої мірки, що автор «Історії України-Руси». Витончений змисл історичної критики, феноменальне вміння аналізувати історичний процес у цілости й його поодиноких фазах, подіях і фактах у подробицях, багатство й ясність історичної думки, реальна база дослідів у економічно-соціологічно-культурному аспекті й випливаючі з того вдалі концепції та незрівняний ґеній уміння охоплення величезного джерельного матеріялу й літератури предмету, впорядкування того матеріялу й дослідження — це прикмети автора «Історії України-Руси».

Отже, Франко тут і там у подробицях має нераз рацію, але при конфронтації з більшими проблемами й концепціями історичної науки далеко не додержує кроку Грушевському.[13] Бо один був поет, письменник, літературознавець, а другий — історик величезного формату. Обидві ті великі постаті доповнювали одна одну на полі української науки під кінець XIX і на самому початку XX століття. Один — син

---

[13] О. Домбровський, «Відношення Івана Франка до проблеми античної історії, *Записки НТШ*, том 166 (Збірник на пошану І. Франка, 1957).

східньої України, а другий — галицької України. В символічній картині тих двох великих постатей обидві згадані частини української землі доповнювали себе в спільних змаганнях за Шевченкову «Сім'ю Вольну, Нову» й тому за словами Володимира Дорошенка «Іван Франко і Михайло Грушевський тісно зв'язані між собою у праці для України, і їх імена завжди стоятимуть поруч у пантеоні великих мужів нашої землі».[14]

[14] В. Дорошенко, *Іван Франко і Михайло Грушевський*, Мюнхен, 1962 (Відбитка з журналу «Сучасність», ч. 1—2, 1962), 35 стор.

Тут хочемо також згадти, що обширну працю про історичні праці Івана Франка та його критичні погляди на історичні праці М. Грушевського опрацював Любомир Винар в статті «Історичні праці Івана Франка», *Збірник Української Літературної Газети за 1956»*, Мюнхен, 1957, стор. 48—63.

Українські вчені

Т. Іванівська

Л. Є. ЧИКАЛЕНКО ЯК АРХЕОЛОГ

Наукові інтереси Левка Євгенійовича Чикаленка виявилися рано, ще за студентських часів, і він залишався вірним їм на протязі всього життя, — його інтереси концентрувалися на ранніх культурах: неоліту та енеоліту.

За своєю освітою Л. Є. — природник. Вищу освіту почав р. 1907 в Швайцарії, в Лозанському університеті, де спеціяльно вивчав геологію у проф. Люжеона, але через два роки перебування там він одержав від відомого українського вченого, антрополога, археолога та етнографа, Хведора Кондратійовича Вовка, який в той час був завідувачем відділом слов'янської археології та етнографії Російського Музею ім. Олександра III в Петербурзі та професором Петербурзького університету, запрошення до Петербурґу на посаду свого асистента по передісторії, і р. 1909 Левко Чикаленко переїхав до Петербурґу. Там він вступив на природничий же факультет університету, де за головний предмет взяв географію. Але вже скоро у нього з'явився інтерес до археології, і він спеціялізується у проф. Хв. Вовка в галузі передісторичної антропології та археології, проявляючи особливу зацікавленність до культур палеоліту та неоліту.

З першого ж року перебування в Петербурзі він брав участь у наукових подорожах проф. Вовка, що провадилися з метою антропометричного досліду українського місцевого населення, дослідження пам'яток археології й етнографії та збирання археологічного та етнографічного матеріялу для поповнення українського відділу Російського музею. Подорожі провадилися переважно по Україні та суміжних з нею районах. Ці подорожі Л. Є. цікаво описав в низці нарисів.[1]

За студентських років Левко Чикаленко почав провадити й археологічні розкопки, серед яких треба відмітити розкопи палеолітичного селища коло села Городок на Волині; почавши ці розкопи під керівництвом проф. Хв. Вовка, він далі продовжував їх цілком самостійно.

---

1 «Подорож з проф. Х. Вовком по Волині. (Уривок спогадів з 1909-го року)». *Літопис Волині,* 1955, ч. 2, стор. 34—51. — Серія нарисів під загальним підзаголовком «З мізинських спогадів 1912—1916»: «Ярино». *Нові Дні,* 1955, ч. 67, стор. 7—8; *«Наші пращури»,* «Псарівське замчище», «Мазепина церква». Прометей, 1959, чч. 6, 7, 12, 17.

Найбільше значення для його дальшої наукової роботи була участь у великих розкопках палеолітичного селища коло села Мізина на Чернігівщині, що провадилися під керівництвом проф. Вовка протягом п'ятьох років — 1912 — 1916 — і були перервані революцією. Ці розкопки дали величезний матеріял першорядного, унікального значення, що ввійшов у всесвітню археологічну літературу. Серед знайдених речей велику групу складали кістяні вироби з своєрідним ґравірованим орнаментом. Проф. Вовк, як оповідав Левко Євгенійович, пропонував йому, молодому студентові, зайнятися опрацьовуванням матеріялів з розкопок. Молодий дослідник був дуже потішений такою принадною пропозицією та довір'м професора, але почував себе зовсім непідготовленим для самостійної обробки цього матеріялу, особливо не знав як підійти до вивчення прикрас на кістяних виробах. Він щиро признався в цьому проф. Вовкові, але виявилося, що й сам проф. Вовк, природник за освітою, не був знайомий з методами досліду мистецтва й порадив своєму учневі звернутися до проф. М. Ростовцева, єдиного росіянина — представника гуманітарних наук, якого він поважав, як вченого; до всіх інших учених-гуманістів, «філологів», як він висловлювався, ставився з презирством, як непрацюючих точними методами природознавства. Л. Чикаленко, з листом від проф. Вовка, звернувся до проф. М. Ростовцева; професор уважно поставився до молодого вченого; дізнавшись, що знахідки з мізинських розкопів відносяться до мадленської епохи палеоліту, дав таку цікаву пораду: «На мою думку, — казав він, — вам треба підійти до цієї справи вашими природознавчими методами й від того ждати з'ясування справи. Із свого боку я вам упевнено раджу не читати нічого з «измышлений господ кунстисториков», бо то тільки вас заплутає й зможе вам зашкодити». (цитую зі слів Л. Є.). На молодого Левка Євгенійовича ці слова зробили велике враження, він відчув, що на ньому лежить обов'язок бути піонером у новій галузі — досліджування мистецтва точними методами природознавчих наук... І він почав проробляти ці нові методи та пристосовувати їх для вивчення мистецтва, і цій роботі він присвятив усе своє життя.

Революційні події 1917 р. тимчасово перервали дослідчу роботу Л. Є., і р. 1920 він виїхав на еміґрацію. За ввесь час перебування в еміґрації він не припиняв своєї наукової роботи й використовував кожну країну, куди його заносила доля, для ознайомлення з новими для нього археологічними матеріялами по музеях. Його науковий крутозір поширюється, нові матеріяли дають нові можливості для дослідів, і европейський період життя Л. Є., не дивлячись на важкі еміґраційні умови, був продуктивним для творчої праці, — за цей час Л. Чикаленко друкує низку своїх праць.

По виїзді з України, він опинився в Варшаві, де опрацьовував в Музеї ім. Еразма Маєвського археологічні матеріяли, зібрані на Україні. Р. 1922 він переїхав до Чехословаччини, де опрацьовує свою дисертацію; з метою ознайомитись з потрібними для дисертації палеолітичними збірками музеїв Австрії та Моравії, він робить подорожі до Відня Брна, і р. 1923 він захистив при Українському Вільному Уні-

верситеті в Празі дисертацію на тему: «Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби».[2] Ця робота в основі базувалася на дослідах матеріялів, добутих з розкопок мізинського палеолітичного селища й доповнених матеріялами з европейських музеїв. У Чехословаччині він жив до 1926 р. і ввесь чес продуктивно працював за своїм фахом. У роках 1923—1925 викладав передісторію України в Празькому Високому Педагогічному Університеті; одночасно займав посаду лябоpанта в Передісторичному Відділі Чеського Національного Музею. Ця робота в музеї дала йому можливість добре ознайомитися з археологічними колекціями; особливо зацікавила його так звана культура «спираль-меандрової кераміки» та близька до неї культура моравської мальованої кераміки»; для кращого ознайомлення з останньою Л. Є. відбув дві подорожі на Мораву, де опрацював численні колекції орнаментованої кераміки по музеях і у приватних осіб. Вивчення цих культур встановило їх зв'язок з трипільською культурою України, і на підставі цього матеріялу Л. Є. висунув цікаву теорію про походження та еволюцію орнаменту.

Р. 1926 він покинув Чехословаччину й переїхав до Франції. У Франції, в Паризькому Інституті Палеонтології Людини й в Сан Жерменському Музеї, він ознайомився з знаменитими колекціями палеолітичних селищ Франції та північної Африки.

Р. 1928 знов переїхав до Польщі, де й перебував до 1939 р., до початку війни. Тут він працює над українськими матеріялами: у Варшаві упорядкував та обробив матеріяли з розкопів п. Гімнера на Київщині, у Кракові, в Музеї Польської Академії Наук, студіював матеріяли з розкопів селища трипільської культури в «Більчому Золотому» в Галичині. Наслідки опрацювання цього матеріялу надруковані в його роботі «Нарис розвитку української неолітичної мальованої кераміки».[3]

З р. 1942 працював у Львові, у Львівському Археологічному Комітеті; вивчав кераміку трипільської культури із збірки Музею Наукового Т-ва ім. Т. Шевченка. 1943 р. евакуювався з Галичини до Німеччини; при евакуації не міг вивезти й мусив залишити зібрані ним на Волині та в Польщі археологічні колекції. В Німеччині брав активну участь в організації та в роботі Української Вільної Академії Наук.

Опинившись в Америці, не дивлячись на несприятливі умови життя — важке матеріяльне становище, хорування, недостатнє знання англійської мови — він енергійно продовжував свої дослідчі роботи, використовуючи багаті речові та книжкові матеріяли з археології по музеях та бібліотеках Америки та налагоджуючи наукові зв'язки

---

[2] Левко Чикаленко. *Нарис розвитку ґеометричного орнаменту палеолітичної доби.* Прага, наклад Українського Університету в Празі, 1923.

[3] Левко Чикаленко. «Нарис розвитку української неолітичної мальованої кераміки. Більче Золоте. *Трипільська Культура на Україні.* Київ, 1926, т. І, стор. 113—202.

з американськими вченими. В наслідок цих досліджень він написав декілька праць, цілком готових до друку.

Левко Чикаленко археолог, але з таким же правом, може, навіть і з більшим, його можна вважати мистецтвознавцем: він — добрий знавець археологічних пам'яток, але досліджував їх, як базу для вивчення мистецтва цих речей. Вивчаючи мистецтво, він підходив до нього з зовсім іншими методами досліду, ніж звичайно підходять «чисті» мистецтвознавці, які, оцінюючи художній твір, часто базуються на своєму враженні від нього, на своєму естетичному почутті, що може бути суб'єктивне; у Л. Є. немає слів про «чудову композицію», «гармонічні гами кольорів» та інших подібних виразів, якими мистецтвознавці часто характеризують мистецькі твори, але по суті нічого не доказують. Л. Чикаленко — природник, представник точних наук і за освітою, і за своїм внутрішнім науковим складом; він, залишаючись вірним завіту професорів Хв. Вовка та М. Ростовцева, користується при вивченні мистецтва точними даними, що дають всебічну об'єктивну характеристику. Але ж він у своїх дослідах не обмежується схарактеризуванням речі, він використовує фактичні дані для виявлення суті художнього процесу, — чому саме й для чого з'явилися ті чи інші художні форми, його цікавлять основи мистецтва, — його походження, хід розвитку.

Розробляючи ці питання, він висунув низку інтересних теорій. Головними проблемами, які він опрацьовував на протязі всієї своєї наукової діяльности були проблеми, за його термінологією, «ритмографіки» та «вівіфікаціонізму». Що ж означають ці терміни?

По-перше, розглянемо термін «ритмографіка». Походження й хід розвитку первісного мистецтва Л. Чикаленко пояснює, — під впливом теорії Bücher'а, висунутої в його книзі „Arbeit und Rythmus"[4]; — робітничими процесами людини. Людина більше стомлюється від фізичних зусиль, якщо рухи провадяться чи без перерви, чи хаотично, неупорядковано. Робота ж проваджена через певні однакові проміжки часу, ритмічними рухами, стає значно легшою через те, що тоді чергуються періоди напруження та ослаблення м'язів. При колективній роботі працюючі для координації ритмічних рухів додержують ритм голосом; поступово ритмічні рухи та голосовий ритм ускладнюються, ритмічна праця викликає почуття приємности вже естетичного порядку, ритмічні рухи вже не диктуються роботою, а провадяться не зв'язано з нею, стають якби «грою», — ритмічні рухи породжують танець, голосові ритми — співи та музику.

Л. Є. цю теорію застосував і до графічного мистецтва. Деякі кістяні вироби палеолітичної доби з Мізинських розкопок покриті карбованою штриховкою; лінії поставлені похило, але приблизно на рівній віддалі одна від одної. Л. Є. зайнявся питанням — навіщо зроблена ця штриховка: лише для прикраси чи вона має практичне значення? І прийшов до висновку про її практичне призначення — по-

[4] Bücher. *Arbeit und Rhythmus.* 4 Aufl. Leipzig, 1909.

верхня кістки гладка, і якщо кістку тримати в руці чи вставити в дерев'яний держак, вона не буде міцно триматися, а буде ковзатися, — штриховка ж усуває гладкість поверхні, завдяки чому кістка укріплюється в держаку; за те, що це не є прикраса говорить і те, що іноді штриховка знаходиться в місцях, де її й не видно. Але якщо це не є мистецтво, навіщо лінії розміщені в певному порядку? Це Левко Євгенійович і пояснює ритмікою. Різання лінії на кістці крем'інцем, знаряддям палеолітичної людини, вимагає відповідного напруження, для полегшення роботи майстер і провадить її ритмічними ударами. Поступово при обробці кістки майстер ускладнює «ритм», з'являється вже елемент «гри», естетичного почуття, — 4 удари — інтервал, 4 удари — інтервал, відповідно ускладнюється й штриховка, — 4 риски — інтервал, 4 риски — інтервал, — народжується вже мистецтво. Хід розвитку мистецтва поступово йде далі — поруч одного ряду похилих рисок уміщується паралельно йому другий, але з рисок похилих в протилежний бік, дальший розвиток — похилі риски одного ряду з'єднуються кінцями з рисками другого ряду — утворюється ряд з нових мотивів, т. зв. «дашок», далі паралельно з'являються нові ряди «дашок», з'єднані кінцями з сусідніми «дашками», — народжується мотив — зиґзаґу; при різному комбінуванні цих мотивів постають нові орнаментальні форми, і закінчується ця еволюція мистецтва палеолітичної людини появою вже складного мотиву — меандра, це останнє досягнення палеолітичного майстра.

Народження та хід розвитку орнаменту в палеолітичну добу є тема як би першого розділу загальної роботи Л. Чикаленка про «ритмографіку», їй він присвячує дві свої друковані праці: свою дисертацію «Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби»[5] та „The Origin of the Paleolithic Meander".[6] В другому розділі розглядається дальший розвиток — в неолітичну та енеолітичну добу — в мальваній кераміці трипільської культури та споріднених з нею культурах Заходу.

Мотив меандра — завершення мистецтва в палеоліті — продовжує свій розвиток в неолітичному й енеолітичному мистецтві. Мотиву меандра Л. Чикаленко придає велике значення як прародичеві, з якого постають багато інших орнаментальних форм: свастики, з їх криволінійними варіантами — спиралею, у всіх її ускладнених виявах, та інші. Вивчаючи орнаменти мальованої кераміки, Л. Є. прийшов до висновку, що і тут меандровий орнамент та його варіянти постали в наслідку ритмічних рухів людини, — орнамент властиво це — танець людської руки, озброєної в палеоліті різцем, а в пізніших добах пензелем по гладкій поверхні предметів різного призначення, зроблених з прерізного матеріялу. Цьому розділу присвячені роботи: „Studie o vývoji ukrajinské neolithické malované keramiky"[7]; та «Нарис розвитку

---

[5] Op. cit.

[6] Levko Chikalenko. "The Origin of the Paleolithic Meander." *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US.* 1953, ч. 1 (7), ст. 518—534.

[7] L. Čikalenko. „Studie o vývoji ukrajinské neolithické malované keramiky". *Obzor Praehistorický,* t. V, VI, 1926, 1927. Praha 1927.

української неолітичної мальованої кераміки — Більче Золоте,[8] „Die Bedeutung der Schypenitzer Ansiedlung für das Verständnis der Entwicklung der ukrainischen bemalten Keramik.[9]

Я вже казала, що Л. Є. в своїх роботах висував дві головні проблеми: перша — «ритмографіка», себто походження графічного мистецтва від ритмічних рухів, друга — «вівіфікаціонізм», себто оживлення, породження тваринних та рослинних мотивів з геометричного орнаменту. Проблема вівіфікаціонізму є власне продовження проблеми постання й розвитку орнаменту, розглянутої в розділі ритмографіки, вона також розбирає питання еволюції орнаменту мальованої кераміки неоліту-енеоліту, але на дальшій його фазі, фазі розпаду цього орнаменту. Орнамент цієї кераміки, в своїй масі, геометричний, себто необразотворчий, але іноді в ньому зустрічаються геометризовані зображення звірят. Відкіля ж походять ці тваринні мотиви? Це питання й розбирає Л. Чикаленко. — Основний мотив орнаменту мальованої кераміки, спіраля, в ході дальшої еволюції орнаменту, поступово деформується, повільно зникає й перетворюється в інші більш примітивні узори. Майстер, розписуючи новий посуд, не розуміє вже геометричних мотивів зразкового посуду, вбачає в них силуети різних звірят, і взорам на своєму посуді вже свідомо надає риси тваринних форм — постає своєрідний тваринний орнамент, хоч зображення тварин так дуже спрощенно й ненатуралістично, так, напр., рогата тварина має пазурі чи тварина з пташиним тулубом має чотири ноги. — відбувається оживлення геометричних мотивів — вівіфікаціонізм. Як доказ вірности ходу еволюції цього процесу Л. Є. приводить приклад з критського мистецтва, де цей процес особливо наочно спостерігається: орнаментальні форми поступово перетворюються в звіринні — переважно морських тварин, осьминогів, сепій, чи в рослинні; там правильність ходу цієї еволюції точно доказана, тому що матеріял датується стратиграфічними даними: речі з тваринно-рослинним орнаментом з'являються пізніше речей з геометричним орнаментом. Ці питання Л. Чикаленко розглядає в своїх роботах «Вівіфікаціонізм»[10] і в згаданих вже роботах „Die Bedeutung der Schypenitzer Ansiedlung fur das Verständnis der Entwicklung der ukrainischen bemalten Keramik[11] та „Studie o vývojí ukrajinské neolithické malované keramiky".[12]

В Америці, ознайомившись з мальованою керамікою старовинного населення Америки, він виявив багато спільних рис у цьому мистецтві з мистецтвом мальованої кераміки Европи й прийшов до висновку про однаковість шляхів їхніх еволюцій. Ці свої погляди він висловив

---

[8] Op. cit.

[9] „Die Bedeutung der Schypenitzer Ansiedlung für das Verständnis der Entwicklung der ukrainischen bemalten Keramik" *Księga pamiątkowa ku czci. Prof. Dr. Włodzimierza Demetrykiewicza.* Poznań, 1930.

[10] **Левко Чикаленко. Вівіфікаціонізм. Прага, Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, 1938.**

[11] Op. cit.

[12] Op. cit.

у роботі «Европейсько-американські аналогії в області примітивного мистецтва». На жаль, ця праця залишилася в рукописі, — Л. Є. не встиг її надрукувати. Друга, також написана, але ненадрукована його праця, присвячена американському примітивному мистецтву, — «Індіянська ритмографіка». Це — капітальні роботи, в яких він розбирає ті самі проблеми, що й у своїх попередніх роботах — ритмографіка, походження та розвиток меандру, еволюція спіраль-меандрового орнаменту — вівіфікаціонізм, але в своїх нових працях він додає американські матеріяли й взагалі розробляє ці проблеми значно ширше, синтезує всю попередню працю, дає немов би підсумок роботи всього свого життя.

Я вже казала, — Левко Євгенович підходив до вивчення археологічних матеріялів методами точних наук. Перший раз я ознайомилась з роботами Л. Чикаленка 1925—26 р. в Харкові, будучи аспірантом, коли одного дня до кімнати, де працювали аспіранти, ввійшов проф. археології О. С. Федоровський, потрясаючи книжкою: «Ось це робота, це справжні методи вивчення!» Це була книжка Л. Є. «Техніка орнаментування керамічних виробів Мізинських неолітичних селищь»,[13] в якій особливо наочно застосовується точні методи, і проф. О. Федоровський, геолог, представник точних наук, зразу ж оцінив її. Тепер до вивчення археології все більш і більш підходять з точними методами, але ж тоді це було цінним новаторством. У цій роботі Л. Є. досліджує керамічні матеріяли — уламки посуду неолітичної доби, зібрані ним в околицях Мізина. При клясифікації їх він користується формальними даними — склад глини, характер випалу й, головне, їхню шитому вагу. Особливий інтерес уявляє метод дослідження орнаменту. Черепки були покриті штампованими орнаментальними мотивами, іноді так глибоко вдавленими в глину, що на внутрішньому боці вони утворюють невеличкі горбики. Л. Є., досліджуючи ці орнаменти, зупинився переважно на двох питаннях: які штампи вживав неолітичний майстер для вироблювання орнаменту й чому ці узори глибоко вдавлені — лише для прикраси, чи це мало якесь практичне значення. Для з'ясування першого питання Л. Є. вжив дотепний спосіб — з воску чи з пластеліну робив відтиск поглибленого орнаменту й одержував позитивний відтиск, що точно відповідав приладдям, яким майстер штампував узор; виявилося, що штамп робився з комбінацій різно заструганих паличок, грубої трави, іноді обвитої нитками, тощо. Щодо другого питання — він приходить до висновку, що глибоко вдавлений орнамент мав не тільки на меті прикрасу посуду, а й технічне удосконалення, посуд робиться з окремих, накладених одна на одну глиняних «ковбасок», потім згладжених; глибоко вдавлений штамп змішував ці окремі шари глини, скріплював їх, крім того ці глибокі ямки сприяли кращому випалу, — горяче повітря проходило всередину глини.

---

13 Л. Чикаленко. Техніка орнаментування керамічних виробів Мізинських неолітичних селищ. Прага, Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, 1925.

Доказом важливости праць Л. Чикаленка є те, що на них звернули увагу вчені світового маштабу й цитують їх в своїх роботах, а також і те, що він був обраний в низку вчених товариств: з року 1911 — член-співробітник Російського Антропологічного Т-ва при Петербурзькому Університеті, з р. 1917 — дійсним членом Київського Українського Наукового Т-ва, з р. 1923 — дійсний плен Українського Історично-Філологічного Т-ва у Празі та дійсний член Т-ва Передісториків Чехословацької Республіки, з р. 1932 — дійсний член Наукового Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові, з р. 1939 — надзвичайний член Українського Наукового Інституту у Варшаві, з р. 1949 — дійсний член УВАН.

Геральдика і генеалогія

Роман О. Климкевич

ГЕРБИ МІСТ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

Поняття Правобережжя покривається в нашій статті приблизно з поняттям Київщини, одначе воно всетаки вимагає короткого пояснення з огляду на те, що границі цієї землі (Київського удільного великокнязівства, Київської землі в Русько-Литовському великокнязівстві, Київського воєвідства, гетьманського Правобережжя, Київського намісництва, Київської губернії й Київської области) постійно й значно змінялися на протязі тисячоліття. Під землепростірним оглядом ми обмежуємось у нашій праці на сході Дніпром, на півдні історичним кордоном Запоріжжя, на заході східними кордонами волинської й подільської племінно-говіркових земель, а на півночі українсько-білоруською мовною межею, отже для нас Правобережжя це простір, який в Енциклопедії Українознавства[1] так влучно визначений, як історично-економічна одиниця, себто вислід найприроднішого розподілу України.

Гербів міста Києва (Св. Михаїла, «Куші» й інших) не заторкаємо і це не тому, що столиця розположена обабіч Дніпра, але передусім тому, що вони з огляду на свою історичну важливість, давність і багатство пом'яток і документарних джерел вимагають окремого й навіть куди ширшого гербознавчого розгляду. Зацікавлених цією справою відсилаємо до дослідів, які вправді не вичерпні, але під цю пору легко доступні.[2]

Міські герби Правобережжя стали творитися розмірно пізно, а саме в XVI-ому й XVII-ому століттях (галицько-волинське герботворення почалося вже в XIII-ому столітті!), додержуючи кроку припізненому поширенню на цій землі німецького самоврядного міського права, що мало свої історичні причини. Державно-суспільний лад Русько-Литовського великокнязівства ніяк не сприяв розвиткові міст, прилучення Правобережжя до Корони поліпшило вправді цей стан (чимало місцевостей, приналежних знатним родам, як теж т. зв. «коро-

---

[1] Енциклопедія Українознавства, т. I, стор. 123 (Кубійович В.: «Україна як географічне ціле і її частини»). Мюнхен—Нью-Йорк, 1949.

[2] гл. Битинський, М.: Герб — Св. Архистратиг Михаїл Київський. «Віра й Культура», чч. 12 (36) і 2 (38) з 1956 р. і чч. 7 (43), 10—11 (46—47) і 12 (48) з 1957 р. Вінніпеґ, (теж: Климкевич, Р. О.: Київський Архистратиг. «Київ», ч. 5. Філядельфія, 1956).

лівських міст», одержало міські права, а з ними свої печаті й герби), але всетаки ця окраїнна й постійно загрожена земля лежала в великій мірі поза обсягом спеціяльного зацікавлення польської влади, а українсько-козацька державність не лише тривала на цих землях коротко, але теж — з причини противенств між козацьким і міщанським станами — не була творчим чинником у цьому ж напрямку. Не краще розвивалося міське гербівництво й під російською владою. Затверджування давніх і творення нових гербів поступало дуже повільно й поверховно і так навіть на переломі XIX-го на XX-е століття ряд важливіших (навіть і повітових!) міст Київської й сумежних губерній не мав ще своїх урядових гербів. 4 червня 1782 р. (ця дата, як теж три наступні, подана за старим стилем) затверджено герб Городища, 22 січня 1796 р. герби П'ятигір, Радомишля й Сквири, 6 квітня 1845 р. Умані, а 26 грудня 1852 р. Василькова, Звенигородки, Канева, Таращі, Черкас і Чигирина (Городище належало тоді до Київського, П'ятигори й Сквира до Брацлавського, а Радомишль до Волинського намісництв, Умань до Военного Відомства, а Васильків, Звенигородка, Канів, Тараща, Черкаси й Чигирин належали вже до Київської губернії). Тут слід ще згадати, що герби повітових міст, якими були всі вище згадані крім Городища й П'ятигір, були — згідно з тогочасними урядово-геральдичними розпорядками — двохпільні: в горішньому полі містилися герби губернії чи намісництва, а в випадку Умані Російської Імперії, а в долішньому властиві міські герби. Розглядаючи в нашій статті поодинокі міські герби, не беремо цих горішніх піль до уваги, вважаючи їх не лише анахронізмом, але теж і тогочасним (на щастя короткотривалим) спотворенням українського міського гербівництва. Не беремо теж до уваги тогочасного гербового оточення (корон і т. д.).

Гербознавчі досліди правобережних міст щойно в початках. В роки, коли відносні речеві пам'ятки й документарні джерела були легко доступні, ця справа з різних причин занедбалася. Сьогодні — головно на чужині — ці досліди із самозрозумілих причин незвичайно утруднені. Тому ця наша стаття, як лише початковий крок у цьому напрямку, зосереджується лише на дванадцятьох правобережних міських гербах, що їх розглядаємо в поабетковому порядку. Обговорені гербові зображення не складні і тому не подаємо відносних ілюстрацій, що торкається теж згаданої нижче давньої печатки Канева.

1. *Васильків.* Колишній город Василів був заснований 988 р. Володимиром I. Великим і його назва пішла від християнського імени основника, який збудував у ньому церкву Преображення і в цьому ж городі — за переказом — правдоподібно христився. За Польщі був Васильків т. зв. королівським містом, за Росії повітовим, а тепер це районний центр Київської области. Герб міста представляє в червоному полі золоту трибанну дерев'яну українську церкву.[3] Це вдале

---

[3] Винклеръ, П. П. фон-: Гербы городовъ, губерній, областей и посадовъ Россійской Имперіи. С.—Петербургъ, 1900, стр. 25.

й гарне виображення сягає правдоподібно своїми початками перелому XVI-го і XVII-го століття та дуже можливо, що герботворці старалися нав'язати до історичних даних і переказів про заснування міста.

2. *Городище.* Ця місцевість над річкою Вільшанкою, колишнє місто, була під Росією обнижена до гідности містечка, а сьогодні є знову містом, а саме районним центром Черкаської области. Припускаємо, що міський герб постав у XVII-ому столітті, беручи до уваги те, що він є зразковим витвором козацької геральники:[4] на блакитному полі скісно схрещені золота шабля із срібною рукояттю й вістрям вгору та золотий ключ, рукояттю вниз, супроводжені вгорі срібною шостираменною зіркою. Своїм змістом він дуже споріднений з міськими гербами Лівобережжя — творами Гетьманату XVII-го й XVIII-го століть.

3. *Звенигородка.* Город цієї ж назви згаданий уже в XII-ому столітті. За Річипосполитої була Звенигородка королівським містом і знаємо, що в XVII-ому столітті користувалася вона німецьким міським самоврядним правом.[5] В 1796—1920 рр. була вона повітовим містом, а тепер є районним центром Черкаської области. В своїй минувшині користувалася Звенигородка двома гербами. Давніший — припускаємо, що він був наданий під кінець XVI-го століть — представляв на оточеній частоколом горі стоячого й зверненого в свою праву сторону лицаря з піднятим мечем у правиці та зо щитом з виображенням двораменного хреста на лівому рамені. З доступного нам однобарвного виображення цього ж герба не знаємо точно його барв, одначе їх можна з найбільшою правдоподібністю відтворити. Лицар з піднятим мечем у правиці та зо щитом з виображенням двораменного хреста на лівому рамені це безсумнівно русько-литовський воїн, який виступає, як вершник, у великокняжій русько-литовській «Погоні», як теж в інших видах у похідних від неї родових і територіяльних гербах колишнього Великокнязівства. Томе це щитове поле може бути тільки червоним, лицарське озброєння (шолом, броня, меч тощо) срібне, а нараменний щит — родова емблема Гедиміновичів — блакитний з золотим подвійним хрестом. Гора виображається в геральдиці завжди зеленою, а частокіл — як і всі дерев'яні споруди — золотою барвами. Зміст герба вказує виразно на те, що його початки сягають радше литовських, а не польських часів Правобережжя. За російських часів затверджено інший герб Звенигородки:[6] в червоному полі (правдоподібно задержано барву щитового поля з давнішого герба) срібний зубчатий мур з трьома такими ж баштами (виходило б із цього, що колишнє дерев'яне городище перетворилося на кам'яний замок!). Пригляньмося ще раз давнішому гербові. В поближжі Звенигородки знаходиться гора, звана Звенигорою, яка була з трьох сторін окопана ровами, а на її вершку знайдено сліди руїн, людські кости, давню посуду тощо. Місцеве передання каже, що на

---

[4] Там же, стор. 207.
[5] Арх. Юго-Зап. Россіи, ном. 5, т. I.
[6] Винклеръ, стр. 55.

цій, людськими руками висипаній горі, знаходився замок, а на одній із башт був завішений дзвін, що в випадках потреби взивав довколичне населення до згромадження. Від цієї ж гори мала піти первісна назва міста — Звенигород, себто пізніша Звенигородка (за Яном Ілґовським). В давнішому гербі виображена отже Звенигора. Для вжитку сучасної української геральдики найкраще користуватися сполукою обидвох гербів міста: в горішньому щитовому полі давнішим, а в долішньому новішим, як це звичайно водиться в міському гербівництві.

4. *Канів.* Заснований у XI-ому столітті город був опісля декілька разів княжим столом, а за Русько-Литовського великокнязівства осідком старости. Німецьке міське самоврядне право одержав Канів 1569 р.,[7] був королівським містом Річипосполитої, полковим у державі Богдана Хмельницького, повітовим під Росією, а сьогодні є він районним центром Черкаської области. Первісне гербове зображення з XVI-го століття на жаль невідоме. На маґістратських документах з 1787 і 1790 рр. збереглася гербова печать з іншим виображенням. Вона округла, 41 мм. у промірі, в печатному полі округлий щит з виображенням бика, стоячого на землі, оточений княжим плащем і увінчаний такою ж митрою. Довкільний надпис, що починається п'ятилистою розетою, звучить:[8] PIECZEC • GUBERNI: KANIOWSKIEI .Цей другий герб не міг постати перед 1775 р., бо тоді ж Канів був подарований Річпосполитою королеві Станиславові Авґустові, який з свого боку подарував ті добра своєму братанкові — теж Станиславові Понятовському. В печаті виображений герб власників міста, а саме «Цьолек» роду Понятовських (в срібному полі на зеленій землі червоний бичок). Третє, затверджене російською владою, гербове виображення це в чорному полі срібний староруський воїн з високим топором у лівиці.[9] Герботворці старалися тут безсумнівно вказати на середньовічне значення Канева (чи поблизької до нього Родні), як погранично-оборонного города. Вибрана для щитового поля барва могла б бути признакою поготівля й чуйности (одне із геральдично-символічних значень чорної барви), а могла б вона теж представляти український чорнозем Подніпров'я. Це останнє виображення вважаємо покищо властивим гербом Канева з огляду на те, що місто користувалося ним значно довше, ніж гербом Понятовських, і що воно останнє урядово затверджене. Якщо б з часом удалося відшукати первісний герб XVI-го століття, то найкращим був би для Канева двохпільний гербовий щит з давнішим гербом у горішньому й новішим у долішньому півполях.

5. *П'ятигори.* Місто належало за Річипосполитої до роду князів Санґушків і з найбільшою правдоподібністю користувалося їхнім гер-

---

7 А. Ю.-З. Р., ном. 27, т. I.

8 Wittyg W.: Pieczęcie miast dawnej Polski. Kraków — Warszawa, 1905. Pag. 106. Збірник багатий українськими пам'ятками, допроваджений лише до букви «К».

9 Винклеръ, стор. 62.

бом, а саме «Погонею». За російських часів були П'ятигори обнизені до ступеня містечка, а тепер є вони тільки селом Тетіївського району Київської области. Гербопис і виображення затвердженого російською владою герба, подані Вінклером,[10] суперечні. Гербопис звучить: в блакитному полі видна зорана нива, на яку з лівої сторони, із золотої хмари, ріг обильности сипле хлібне зерно. Зате на поданій ілюстрації щитове поле блакитно-срібно розділене, а виображення зораного поля немає. Під цю пору годі встановити, чи історично правильний гербопис чи рисунок, але в ім'я доброго гербового мистецтва слід занехати негеральдичне виображення зораної землі й беззмістовного срібного долішнього півполя та залишити гарне упрощене виображення: в бракитному полі в горішньо-лівому куті золота хмара, з якої срібний ріг обильности сипле золоте зерно. Герб, як теж зазначує Вінклер, зображає врожайність цієї волости.

6. *Радомишль*. За Річипосполитої був він власністю римо-католицького єпископства й належав правдоподібно до гербованих міст. Під Росією був повітовим містом, а сьогодні є районним центром Житомирської области. Первісний герб нам невідомий. Створений російською владою під кінець XVIII-го століття новий герб представляє в блакитному полі трьох (двох над одним) срібних голубів з дрібними смолоскипами в дзюбах у леті в правий діл. Вінклер подає дивовижне пояснення цього герба,[11] що саме по собі є не менше дивовижним від задуму герботворців. Недалеко від Радомишля — твердить він — знаходиться містечко «Коростишево», яке в давнину було городом Коростенем, спаленим великокнягинею Ольгою, яка покористувалася при цьому голубами ... Не входимо в такі подробиці даного переказу про Ольгу, яка відплачуючи деревлянам за убивство свого мужа, князя Ігоря I, пустила на їхній город Іскоростень не лише голубів, але й горобців, і не зі смолоскипами, але з жаром у ганчірках, одначе хочемо вказати на один з прикладів поверховности й ненауковости російського герботворення в Україні, яке помішало недалекий від Радомишля Коростишів (не Коростишево) з далеким, як не як, від нього Коростенем, отже колишнім Іскоростенем. Покищо, не зважаючи на історично-географічну неточність, як теж не маючи даних про давніший міський герб, мусимо вважати це виображення гербом Радомишля.

7. *Сквира*. Міські права й становище королівського міста мала Сквира вже в XVI-ому столітті. За Росії була повітовим містом, а тепер є районним центром Київської области. Герб був наданий містові королем Жиґмонтом III (1587—1632) в такому виді: в чорному полі посеред золотої зубчатої стіни така ж брама з вежею завершеною двораменним хрестом. Поданий Вінклером рисунок цього герба, затвердженого вдруге російською владою, суперечить частинно гербописові (щитове поле золоте).[12] Наявність двораменного хреста — по-

[10] Там же, стор. 211.
[11] Там же, стор. 125.
[12] Там же, стор. 138.

бічної емблеми Русько-Литовського великокнязівства й одного з родових знаків Гедиміновичів — у цьому гербі нелегко пояснити, якщо взяти до уваги те, що герб був наданий по прилученні Київщини до Корони і що Жиґмонт III був нащадком шведської династії Ваза. Не виключено, що це побічне гербове титло, а може навіть і ціле гербове зображення, взороване на якійсь давнішій емблемі, що походить з часів приналежности Сквири до Великокнязівства.

8. *Суботів*. Не зважаючи на те, що ця місцевість втратила своє колишнє значення і що сьогодні є вона лише селом Чигиринського району Черкаської області, для української геральдики важливо з огляду на пошану до історичної величі Богдана Хмельницького відтворити найбільше правдоподібний колишній герб Суботова, або — в крайньому випадку — запроєктувати новий і під геральдичним і історичним оглядами найбільше підхожий. Суботів належав родові Хмельницьких, отже можемо сміло припускати, що він користувався їхнім гербом, хоч не збереглися, на жаль, будь-які речеві пам'ятки чи дотичні документарні дані. Переважаюча скількість менших місцевостей колишньої Річпосполитої, які були власністю поодиноких княжих чи шляхетських родів, користувалася родовими гербами своїх власників, а окремі власні герби звичайно творили тільки для визначніших міст, як теж для тих, що належали до т. зв. королівських. Суботів не був ні т. зв. «королівщиною», ні важливішою місцевістю, а факт, що від 1648 р. належав він гетьманському родові, тим більше промовляє за тим, що або на бажання Суботівської громади, або з волі самого гетьмана, або теж на основі місцевої традиції, користувався він таки гербом Хмельницьких. Нечисленні (правдоподібно два) покоління предків гетьмана печаталися гербом «Масальський» (були на службі в князів Масальських), одначе Богдан Хмельницький користувався, по старшій традиції, прадавнім гербом свого роду в ось якому вигляді: на червоному полі срібний знак, подібний до подвійної крокви або латинської букви «W», завершений золотим хрестиком.[13] Цей же герб уважаємо найкращою — байдуже, чи обновленою, чи лише запроєктованою — емблемою Суботова.

8. *Тараща*. Цей сучасний районний центр Київської області був королівським містом за Річипосполитої і повітовим під Росією. Припускаємо, що в XVI-ому або в XVII-ому століттях постав герб Таращі: на срібному полі чорний орел у взлеті з зеленої землі. Колишня польська стилізація герба — орел звернений у свою ліву сторону — залишалася й на затвердженому зображенні в XIX-ому столітті російською владою;[14] очевидно, для вжитку української геральдики герб повинен бути оформлений згідно з її (як теж з загально-европейським) стилем, отже орел мусить бути звернений у свою праву сторону. Генези й символіки цього герба нам не пощастило ще вияснити.

---

[13] гл. Сенютович-Бережний, В.: Походження Богдана Хмельницького. «Віра й Культура», ч. 6 (18). Вінніпеґ, 1955.

[14] Винклеръ, стр. 149.

9. *Умань (Гумань).* У державі Богдана Хмельницького був він полковим містом, за Росії повітовим, а тепер є він районним центром Черкаської області. За своїх польських часів належав він родам Калиновських і Потоцьких, отже на протязі якогось часу користувався правдоподібно їхніми гербами. Затверджений у XIX-ому столітті герб двохпільний:[15] у першому блакитному півполі козак зі списом у лівиці, спертим скісно на плече; у другому (лівому) півполі розколеного щита, червоному, скісно схрещені коса й уланська піка з коруговкою, супроводжені вгорі уланською шапкою, а внизу серпом, лезом вправо й вістрям вгору. Козачий однострій найкраще виобразити в цьому випадку срібною барвою, чоботи й спис золотом, леза коси й серпа, як теж піку сріблом, держаки коси й серпа, як теж коруговку золотом, а уланську шапку обидвома металами. Праве півполе герба представляє козацьку добу міста (дуже можливо, що воно й походить ще з тих часів!), а ліве перехід цієї околиці до мирного хліборобства по закінченні російсько-турецьких воєн.

10. Черкаси. Місто зачислялося за Річипосполитої до королівських, у державі Богдана Хмельницького було полковим, під Росією повітовим, а сьогодні є обласним і районним центром. Уже в XVI-ому столітті користувалися Черкаси міським правом, як теж розлогими земельними добрами, на яких постали опісля дві нові — підчинені Черкаському маґістратові — місцевості: Білозір'я й Ломовате.[16] З того ж століття походить з найбільшою правдоподібністю міський герб: у червоному полі срібний кінь у бігу.[17] На затвердженому в XIX-ому столітті російською владою виображенні він звернений у свою ліву сторону, що вказує на колишні впливи польського геральдичного стилю (очевидно, що в українській геральдиці його слід звернути в праву сторону). Цей герб безсумнівно дуже відповідає місту з такою буйною минувшиною.

11. Чигирин. Місто було правдоподібно засноване батьком Богдана Хмельницького — Михайлом. За гетьмана Богдана було полковим містом і гетьманською столицею його й деяких його наслідників булави. За Річипосполитої належало до королівських, а за Росії до повітових міст, а тепер є районним центром Черкаської области. Німецьке самоуправне міське право одержав Чигирин 1592 р.,[18] а 1792 р. наступило потвердження затраченого привілею.[19] Можемо сміло припускати, що з кінця XVI-го століття походить його гарний і виразний герб: на срібному полі три блакитні схрещені стріли вістрями вгору.[20] Вплив козацької герельдики тут безсумнівний.

---

15 Там же, стор. 157.
16 А. Ю.-З. Р., 5, I.
17 Винклеръ, стр. 166.
18 А. Ю.-З. Р., там же.
19 Там же.
20 Винклеръ, стр. 167.

З вищого, хоч і неповного, зіставлення гербів бачимо, що правобережне міське гербівництво є своєрідним витвором перехрестя різних емблематичних впливів під оглядом змісту й стилю виображень. Крім притаманних для західньо-европейської геральдики брам і веж, які так часто виступають у галицьких міських гербах, бачимо сліди польської ґеральдики (напр. родові герби й звороти гербових фіґур уліво), російські новотвори (уланська шапка тощо), як теж, що найцінніше, впливи української козацької геральдики (зброя, небесні світила й т. д.), які, на жаль, не дійшли до такого багатства й такої пишности, як це сталося в міському гербівництві Лівобережжя. Це перетоплення різних емблематичних впливів виступило б куди яркіше, як що б у нас була спроможність узяти під увагу й інші колись гербові міста цієї ж землі, а їх було чимало. Знаємо, що в XVI-ому столітті одержали німецьке самоврядне право Брусилів (1574; належав родам Чацьких і Кисілів, отже правдоподібно користувався одним із їхніх гербів), Корсунь (1585; королівське місто), Мошни (1592) й інші. В XVII-ому столітті одержали свої привілеї Біла Церква (1615; королівське місто, належала одначе свого часу родові Браницьких герба Корчак), Богуслав (1620; належав теж короні та Браницьким), Гостомель (1614; власність Харленських герба Боньча), Лисянка (1622; Яблоновських), Овруч (1641, королівське місто), Хвастів (1601; належав римо-католицькому епископству) та численні інші міста, як напр., Бориспіль (теж Бариспіль чи Баришпіль), якого «ратуша» згадана під 1660 р. До королівських міст належали Білогородка, Вишгород, Димер, Нехвороща, Сталки, Трехтемирів, Трипілля, Триліси й інші, які теж мусіли мати свої герби.

Продовження дослідів правобережної міської геральдики конечне, одначе воно нелегке, бо збережені відносні речеві пам'ятки, документарні джерела та інші матеріяли незвичайно скупі (що не відноситься, очевидно, до міста Києва). Лівобережжя, напр., представляється під цим оглядом куди краще: збереглося чимало цінних міських печатей з XVII-го й XVIII-го століть, лівобережним містам присвячено значно більше місця й уваги в гербовиках, сфраґістичних збірниках і інших споріднених публікаціях, а крім того появився на Лівобережжі ряд поштових марок земської пошти з виображеннями міських і повітових гербів. Це явище може мати різні причини, але найважливішою з них є таки відмінна історична судьба обидвох земель. Лівобережні міста з їхньою подавляючою скількістю українського населення мали всі користі, що випливали з української державности від половини XVII-го до кінця XVIII-го століття, а навіть після упадку гетьманату жили ще довгий час її традиціями. Правобережні міста припали на основі Андрусівського договору й «Вічного миру» поновно Річпосполитій, яка, схиляючися до упадку, не зуміла вже створити на цій землі стійкого державного й суспільного порядку, що відбилося від'ємно на їхньому економічному й культурному розвитку. Гетьманська держава мала вправді свої недоліки в відношенні до міст, але в ній всетаки й краще, ніж на інших українських землях, розвину-

лося українське міщанство, яке могло значно довше, ніж на Правобережжі, плекати свою притаманну культуру включаючи міську геральдику.

Дальше використані матеріяли:

Енциклопедія Українознавства (Словникова частина), тт. 1—4. Париж — Нью-Йорк.

Падох, Я.: Міські суди в Україні після 1648 р. Мюнхен, 1948.

Jakowliw, A.: Das Deutsche Recht in der Ukraine. Leipzig, 1942.

Carte Politique, Statistique et Héraldique de la Wolhynie de la Podolie et de l'Ukraine. Bruxelles, 1863.

Iłgowski, J.: Ostatnia starościna zwinogródzka. Kraków, 1888.

В. Сенютович-Бережний

РІД І РОДИНА ВИГОВСЬКИХ

(Історично родовідна розвідка)

У нас не бракує праць присвячених гетьманові Іванові Виговському та його діяльності, але членів його родини автори, по більшости, мало згадують, а ще менше цікавляться родом цього гетьмана.

Між тим, для яснішого розуміння нашої історії, особливо бурхливої доби Богдана Хмельницького, нам не слід забувати, що в кожній людині, яка її творила, промовляв і голос її предків, та вона психологічно, до великої міри, являлася і витвором того середовища, із якого вийшла та в якому розвивалася. Доки розподіл на стани тримався в силі, кожний із них створював відповідну йому культуру, але сукупність культур усіх станів вже можна назвати культурою цілої нації.

Із праць В. К. Липинського ми знаємо, як багато представників шляхетства, як вищого, так і нижчого, приєдналося до козаків. Всі вони, в тій чи іншій мірі, звикши до своїх станових привілеїв, відчували, що за ними стоять їх маєтки, як джерело, що створює їм можливість для існування в призвичаєних тоді соціяльних формах. Ті шляхтичі, що пішли з козаками, психологічно ними не стали і в душі лишалися шляхтичами.

Виговські були типовими шляхтичами з їх поглядами і бажаннями, яких не був позбавлений і сам гетьман Богдан, що був козацько-шляхетського роду.* Февдальна мораль тоді була ще жива.

Український родознавець Е. П. Архипенко казав:

«При наявності в ній і неґативних рис, вона полишила нам найвищі в історії людства норми відношення громадянина до своєї батьківщини, суспільства, родини і власної особи...»

Отже, говорячи про Виговських, ми всього цього не сміємо забувати.

---

* Провідники черні казали про Богдана: «Він сам, шляхетський син, із шляхтою злигався і знов на народ старе ярмо накладає» В. К. Липинський «*Україна на переломі*», стор. 98.

Під охороною влади гетьманської вона (шляхта) знов у своїх маєтках оселилась, знов «повинності звичайні» від селянства одержувати стала...» (Там же, стор. 136).

Як відомо жалована грамота Малороссійскій шляхті православної віри на їх шляхетські права була вже видана царем 27. III. 1654 р.

Ми не маємо про них джерельних даних старіших від середини 16-го ст. і початків роду не знаємо. Між тим, в Польській Енциклопедії Шляхетській знаходимо цікаву згадку:

«Родина походження руського, згідно Яблоновському походить від князів Глинських ...» (том XII стор. 232 В-ва 1938).

Ми знаємо, що в дійсності Глинський рід татарського походження та їх родоначальником був князь Лексада, який за часів вел. кн. Вітовта оселився на Русі, охрестився та дістав від вел. кн. місто Глинськ.

Чи мали дійсно Виговські якесь відношення до кн. Глинських, та де саме про це писав історик А. Яблоновський, нам перевірити не вдалося.

В середині 16-го стол. Виговські, як видно, вже були досить відомі, бо могли дістати від короля земельні надання. Родовим гніздом цього роду був Овруцький повіт на Волині і там вони ще прозивалися *ЛУЧИЧАМИ*.

В своїй праці, головну увагу я присвячую роду і родині Виговських, мало торкаючись їх діяльности, про яку і так багато писалося, та тому, із усіх відомих мені матеріялів, вибираю, оскільки можливо, те, що цього стосується, отже дані генеалогічні, ті, що вказують на матеріяльний стан роду, служать характеристиці окремих його представників, освітлюють родинні відносини.

ЛУКА, Овруцький боярин, мав жити на початку і в першій чверті 16-го стол., бо його 5 синів *ЛУЧИЧІВ:*

ГРИШКО, СТЕПАН, ІВАН, СЕМЕН та КІРИК

дня 24. 8. 1541 р. одержали від короля Жигимонта Старого земельні простори на Київщині, коло Вигова, якими до того користався Станістав Подолянин та, після його смерти, звільнилися.

Зі свого боку, брати Лучичі зобов'язалися, що за користання цими землями, будуть нести земську службу.

У 1546 році вони дістали королівське підтвердження цього надання «на вічні часи», після чого стали звати себе *ВИГОВСЬКИМИ*.

Про старшого з братів, Гришка, ми знаємо що він, з руки кн. Фридриха Глібовича Пронського, Київського воєводи, став його намісником у Заушу на Виговщині.

У братів Виговських були сини, «шляхетні земяне землі Київської»,[1] а саме:

---

[1] О «земянах» вперше згадується в подільських актах під 1374 роком. До кінця 15-го стол. рядова шляхта й земяне у правному відношенні майже нічим не різнилися від панів, які, звичайно, були міцніші матеріяльно. В актах Підляшшя, земель Волинських, Поділля, Київщини та частини Литовського Полісся, про земян мова мовиться у значенні тому самому, як і про бояр-шляхту. У Литовському Статуті з 1529 р. земяне трактуються як рядова шляхта (I, стор. 11, VI, стор. 10, VIII, стор. 1, 5, 8) хоч Статут з року 1566 вже розглядає кілька «станів шляхетських» не однакових по правам.

ІВАН, чи *ЯН* у Гришка, *ГОРДІЙ* та *ІВАН* у Степана, *ОЛЕКСАНДР* у Івана, *ГНАТ* та *ЯЦКО* у Семена.

На вальнім соймі у 1611 році Виговські дістали від короля Жигимонта III новий привілей на свої землі.

Всі ці родинні акти, разом з листом короля Жигимонта Старого (з 1541 р.) до Київського воєводи Андрія Коширського з наказом увести братів Лучичів у володіння наданими їм землями, майбутній гетьман Іван Виговський дав вписати 7. 5. 1631 р. до судових гродських книг Луцьких та таким чином зберіг їх для потомства й історії.[2]

Про життя і діяльність вищезгаданого молодшого покоління «шляхетних земян землі Київської» не залишилося жодних даних, крім Гната Виговського, що мав сина Остапа (Остафія), який залишив по собі помітний слід.[3] Останні брати мали потомство, бо ми зустрічаємо в актах імення інших Виговських, що доводилися родичами гетьманові Іванові.[4]

Гнат Іванович Виговський мав сина *ОСТАПА*, дідича містечка Го-

---

[2] *Архів Ю. З. Р.*, ч. IV, том I «Акты о казакахъ» стор. 314—325.

[3] *Акты Зап. Россіи*, том IV стор. 106 и 166 та гербовники.

[4] *Хведір Виговський*, людина близька гетьманові Іванові. Був він намісником Київського воєводи та членом Київського братства (1631 р.). Знаємо що у 1656 році їздив у свій маєток на Виговщині. У 1657 р. їздив гетьманським послом до Москви, а, згідно з В. К. Липинським, бував послом і до Польщі. Його підпис стоїть під Гадяцькою угодою 1659 року. Дістав від поляків надання містечка Стеблів у 1659 р. (Vol. Legum IV, стор. 649).

Іван Виговський. Згідно генеалогові В. Модзалевському, його діяльність проходила в Луцьку. Був членом Луцького Братства у 1619—38 роках.

Ян Виговський «Кривий». Згадується під 1658 р.

Самійло Виговський, полковник Биховський. Полонений москалями 4. XII, 1659 р. у Ст. Бихові.

Василь Виговський, полк. Овруцький, якого Липинський помилково називав братом гетьмана. В осени 1659 р. був заарештований чернігівським полковником Аникієм Силичем. У Сибіру, на засланні, він показав, що гетьманові доводиться дядьком, але не рідним, бо є Остапові (батькові гетьмана) брат двоюрідний. Себе назвав наказним отаманом від Данила Виговського за Дніпром на польській границі у Овручу.

Юрій та Ілля Виговські. Обидва служили у коронному війську, а затим у гетьмана Павла Сапіги, доки не приєдналися до козаків. На засланні у Сибіру вони показали, що Юрію гетьман доводиться братом двоюрідним, а Іллі дядьком. У козацькому війську був Юрій полковником (у Виговського), а Ілля рядовим товаришем.

Василь, Юрій та Ілля були заарештовані одночасово й сиділи в кандалах в «опальній тюрмі» в Москві, а затим заслані у Сибір на «великую рѣку Лену въ Якутскій острогъ», куди прибули 24. 5. 1661 р. (див. про них статтю А. А. Востокова «Судьба Выговскихъ и Ивана Нечая» у журналі «Кіевская Старина» за 1890 р. том XXVIII стор. 35—46.

Роман Виговський, офіціял уніятського єпископа в Києві.

Криштоф Виговський, сотник. Був провідником повстання на Поліссі. Одружений з Мариною Ласскою.

голева на Київщині і намісника Київського замку у воєводи Адама Кисіля.

Він також володів своїм власним двором у Києві і був членом Київського братства.

Остап Гнатович був одружений з Оленою Ласко, гербу «Леліва», що походила із старовинного земянського роду Овручського повіту на Волині. Крім сина Остапа, мав Гнат Іванович і доньку, про яку лише знаємо, що вона стала черницею під ім'ям Олександри та була пізніше ігуменею Михайлівського дівочого монастиря.

Остап Гнатович дістав у 1654 р. царську грамоту на свої маєтности.[4a] Він помер у 1663 р., а його дружина, Олена, жила ще кілька років.

Згідно з генеалогами подружжя мало трьох синів:

ІВАНА ОСТАПОВИЧА, майбутнього гетьмана, *ДАНИЛА* й *КОСТЯНТИНА*, яким довелося відіграти значну ролю в історії України, та доньку, ім'я якої не збереглося. Вона вийшла заміж за недоброї пам'яти Павла Івановича Тетерю-Моржковського. Померла у 1657 р. у Києві.

Історик В. К. Липинський у своїй праці *«Україна на переломі»*, стор. 158, пише, що Остап Гнатович мав ще двох синів, а саме Хведора та Василя. Про Хведора (див. прим. 4) ми не маємо жодних даних, щоб вважати його рідним братом Гетьмана Івана, а щодо Василя, то знаємо напевно, що він був гетьманові двоюрідним дядьком (див. прим. 4).

Іван Остапович Виговський, майбутній гетьман, мав вчитися у Київській Колегії (від 1701 р. вона стала іменуватися Академією), а службу почати у Київському Гродському суді. Між тим, В. К. Липинський каже, що він був «юрист при гроді Луцьким» (там же, стор. 158). Затим вважається, що майбутній гетьман займав посаду намісника Луцького старости, був членом Луцького братства, брав участь у Луцькому соймику у 1637 році і т. д.

Генеалог В. Модзалевський вказує що було два Івани Виговських, та діяльність одного із них була пов'язана з Луцьком. Якщо Іван Остапович був при Київському Гродському Суді на початку своєї кар'єри, що цілком імовірно, бо батько його жив у Києві, то, очевидно, юристом при гроді Луцькім був інший Іван Виговський, та чи не він брав участь у Луцькому соймику у 1637 році. (див. прим. 4). Цілком можливо, що і майбутній гетьман мав відношення до Луцька та був членом Луцького братства.

Перед повстанням Богдана Хмельницького, Іван Остапович (сам він себе називав Іваном Остафієвичем), був писарем при одному із польських комісарів на Україні, а на початку повстання знаходився

[4a] Одночасно з Переяславською угодою, почав цар жалувати маєтки гетьманові та старшині, але тоді такі жалування практичного значення не мали, бо Гетьман Богдан своїй старшині ясно вказав, чиї надання зобов'язують на Україні. Лише пізніше старшини повикопували із землі ці царські грамоти та почали доказувати свої права на маєтки.

у коронному війську Стефана Потоцького. Під Жовтими Водами він був ранений та дістався у татарський полон, звідки його визволив гетьман Богдан Хмельницький.

Від червня 1648 року (вперше підпис Івана Остаповича стоїть на акті з 17 червня) аж до смерти гетьмана Богдана, він був незмінним генеральним писарем.[46]

При Виговському уряд генерального військового писаря набув великого значення. Людина розумна, добре школена, культурна й вихована, Іван Виговський став правою рукою гетьмана, його співробітником і довіреною особою. Він брав участь у дипломатичних переговорах, укладанні важливих договорів. Разом з гетьманом він приймав чужих послів, листувався з чужими володарями, обговорюючи деталі біжучих з ними справ. Так само й у внутрішніх справах він листувався з полковниками та іншими старшинами. Його військова канцелярія була дуже добре зорганізована і мала потрібну кількість школених канцеляристів.

Після Переяславської угоди з Москвою, Виговський дістав царську грамоту на велику кількість маєтків, а між ними на міста Остер, Козелець, Бобровиця, Трипілля, Ромен з селами та села Стайки, Лісовичі й Кошевате. Він з них ніколи не користався.

5-го вересня 1657 р., на раді у Чигирині, старшина обрала Виговського гетьманом, доки Юрій Хмельницький не скінчить студії у Київській Могилянській колегії та не дійде до повноліття.

Виговський гетьманував до кінця вересня 1659 р.

Ще в квітні 1657 р., він казав польському послові Станіславу-Казиміру Беневському, що, згідно з волею короля, він буде старатися повернути Україну під Польщу у виді князівства. 16-го вересня 1658 року, після переговорів з поляками, була підписана угода, яка увійшла у історію під назвою Гадяцької. Україна, від того часу вел. князівство Руське, мала увійти у склад Річи Посполитої. Як висловився проф. М. Грушевський, у тому вигляді, в якому ця угода з'явилася на світ, вона не обіцювала нічого доброго. Дійсно, це було ясно від самого початку.

Як відповідь на цей акт, Москва вислала на Україну велике військо під головуванням боярина князя Олексія Трубецького, але під мурами Конотопа його затримав хоробрий ніжинський полковник Григорій Гуляницький. Гуляницький витримав довгу облогу, а 7 липня 1659 р., коли наспіло гетьманське військо, підкріплене поляками й татарами, москалі були розбиті вщент.

---

[46] У листі до Путивльського воєводи Зюзіна Виговський писав про смерть Хмельницького: «Отошелъ съ свѣта дня 27 іюля» (Акты относящіеся къ исторіи Ю. З. Россіи, томъ IV стор. 3). Тому дані «Літопису Самовидця», Київ 1878 стор. 3, що Гетьман помер «о успеніи Пресв. Богородицы» (себто 15 серпня) не можна вважати точними. Кому, як не Виговському, було про це знати.

Всі шляхтичі, що брали участь у козацькому повстанні проти Польщі, автоматично губили свої шляхетські права. Згубив їх і Виговський.

В тому ж 1659 році Іван Виговський одержав на соймі «привернення честі» з шляхетськими правами та надання маєтків: Любомль на Холмщині й Бар на Поділлі (Volume Legum IV, стор. 302).

Одночасно він був зроблений старостою Чигиринським (гетьманом вже не був) і Барським, а у 1660 році сенатором. Через два роки дістав він воєвідство Київське.

Першим шлюбом Іван Остапович був одружений з Яблонською гербу «Ясенчик». Ближче про цей шлюб нічого не відомо.

Під час одного із походів, Іван Остапович познайомився з донькою каштеляна Новгродського Богдана Вільгельмовича Стеткевича Оленою. Очевидно, Іван Остапович та Олена не сподівалися, що батьки дадуть згоду на їх шлюб, бо Виговський впрост Олену викрав і одружився з нею.[5]

Не дивлячись на це, ми бачимо, що пізніше Іван Остапович був у найліпших відносинах з Стеткевичами та родичами матері Олени, з дому кн. Соломерецької. Подружжя вийшло дуже щасливе. Виговський звав дружину дорогою товаришкою свого життя, а Олена платила йому такою ж самою любов'ю. Через це подружжя Іван Остапович набув дуже впливових родичів й друзів.

У 1660 році одержав Виговський від Папського Престолу графську гідність.[6]

Виговські мали сина одинака, названого у честь діда Остафіємъ. Він народився у Києві у 1653 році і там, у домі діда Остапа Гнатовича, підріс та став вчити грамоту.

У березні 1664 р. Іван Виговський, під той час воєвода Київський, став жертвою інтриґ з боку Павла Тетері та канцлера Миколи Пражмовського, які хотіли його позбутися з огляду на тодішній неспокійний стан на Україні, а, крім того, Тетеря мав з ним особисті розрахунки.

По наказу Тетері, що був тоді з польської руки гетьманом Лівобережної України, польський комендант полк. Себастіян Маховський схопив Виговського, та після комедії, яку було названо воєнним судом, його було впрост застрілено 19 березня 1664 р. в Ольхівці недалеко Корсуня.

Про обставини цього злодіяння, з огляду на їх великий історичний інтерес і те, що з ними мало хто знайомий, скажемо докладніше окремо, а нині перейдемо до братів гетьмана.

ДАНИЛО ОСТАПОВИЧ, другий син Остапа Гнатовича, приєднався, як і Іван, до повстання Хмельницького. У 1654 р. їздив до Москви послом гетьмана Богдана. Став Биховським полковником у 1655 р. й наказним гетьманом у 1655—58 роках. У 1655 році відзначився взявши Люблин.

---

[5] Архивъ Ю. З. Р. ч. IV, том I, стор. 108.

[6] *„Polska Encyklopedja szlachecka"*, tom XII, st. 232, W-wa 1939.

Після Переяславської угоди, він дістав царську грамоту на Прилуку, Бориспіль, Баришевку, Воронков, Басань, Білгородець та Рожево. Цар тоді щедро обдаровував визначних старшин українськими землями, прихиляючи їх до себе.

На соймі у 1659 р. він дістав добра Смілу (Тасмин), Константинів, Баклю та Орловець правом дідичним. (*Vol. Legum,* том IV, фоліо 635 та 648).

Данило був одружений з донькою гетьмана Богдана, Оленою Хмельницькою. 26. X. 1659 р. корсунський полковник Яків Петренко заарештував Данила Виговського у Лисянах та передав його москалям. Тодішній гетьман Юрій Хмельницький (був обраний гетьманом на раді у Переяславі у жовтні 1659), який прилучився до Москви, прохав царя, щоб «яко милостивый Государь» Данилові «милость оказать изволилъ», але спізнився. Данила Виговського повезли до Москви і він захворів по дорозі. «Ноября въ 30 числѣ на дорогѣ, отъѣхавъ отъ Калуги 10 верстъ, онъ умер».[7] Поховали його у селі Горнем. Незабаром цар наказав тіло вирити й передати Юрієві Хмельницькому, а сам висловив йому співчуття.

Дружина Данилова, Олена (Хмельницька) була заарештована 14. XI. 1659 р. у Чигирині ніжинським полковником Василем Золотаренком і відіслана у Суботів під догляд.

Польща поставилася до вдови Данила шляхетніше, хоч і була вона донькою її найлютішого ворога Богдана Хмельницького. У 1661 році привілеї і земельні надання, зроблені раніше її чоловікові, були знов «Данилу Виговському і малжонці його Хелені Хмельницькій» стверджені соймом за вдовою (*Vol. Legum,* IV, фоліо 767). Текст ствердження, у якому ім'я Олени повністю згадується, розвіяло думку деяких істориків, а у тому числі і М. Грушевського (том IX стор. 1419, Київ 1931), що дружиною Данила Виговського була Катарина Хмельницька, яку і я, ідучи за опінією цих істориків, вважав його дружиною.[7a]

Після смерти Данила Остаповича, опікуном його синів від подружжя з Оленою Хмельницькою, Юрія та Василя, став їх дядько Іван Виговський. Незабаром вона вийшла заміж вдруге за Павла Тетерю-Моржковського, що першим шлюбом був одружений з сестрою Виговських, яка померла у 1657 році.

---

[7] А. Востоковъ «Судьба Виговскихъ и Ивана Нечая», *Кіевская Старина,* Кіевъ 1890 г. томъ XXVIII стр. 35—46.

[7a] Так само, раніші надання, зроблені полковнику Іванові Нечаєві, були стверджені за його дружиною Степанидою, теж донькою гетьмана Богдана. Іван Нечай, полк. Білоруський, разом з братом Юрієм, сотником того ж полку, були заарештовні 4. XII 1659 р. і заслані у Тобольск, Сибір.

Вони жили у «особой ізбі» під караулом тобольских служивих людей. А. Востоковъ, *там же.*

Про долю цих синів Данилових ми знаємо, що Юрій загинув молодим під Хотиним у 1673 р., а про його брата Василя не залишилося жодних даних.

КОСТЯНТИН ОСТАПОВИЧ ВИГОВСЬКИЙ, третій син Остапа Гнатовича, був, як і його батько, служебником Київського воєводи Адама Кисіля, пізніше полковник Турівсько-Пинський, врешті обозний генеральний. Він був одружений з Реґіною Іванівною, княжною Мещерською,[7б] гербу «Погоня», чесниковою смоленською, та залишив 7 синів і одну доньку.

У рік Переяславської угоди (1654) Костянтин Остапович дістав від царя грамоту на м. Козари та м. Кобижу. Від поляків дідичним правом одержав Лисянку у воєвідстві Київськім *(Vol. Legum,* IV фоліо 648—9. 1659 р.).

Костянтин Остапович був також і каштеляном Київським. У 1658 році він підписав Гадяцьку угоду з поляками. Був хоробрим воякою і особливо відзначився під Чудновим влітку 1660 р., коли, в цій битві проти москалів, одержав 7 ран.

Про Виговських наступних поколінь скажемо пізніше, а нині перейдемо до обставин пов'язаних з арештом і вбивством Івана Остаповича Виговського, на той час воєводи Київського. Одним із головних інтриґанів в цій справі був колишній чоловік сестри Виговських, а тоді вже одружений із вдовою Данила Виговського Оленою, Павло Тетеря-Моржковський.

Тетеря увійшов у історію, як людина безпринципна, жадібна і нещира, але ніхто не заперечує йому розуму, хитрощів і здібностей дипломата.

Він був постійним інформатором поляків про козацькі справи, за що діставав від них земельні надання й почесті.

Докладних даних про те, звідки вийшов Тетеря, якого був походження, ми не маємо.

Польський історик Едвард Руліковський, в одному листі до М. Александровича,[8] торкнувся цього питання та пригадав дві версії. По одній, мав Тетеря вийти із Полісся, а по другій походив із міщан Переяславля за Дніпром, та його хрестним батьком був сам гетьман Богдан. Існували Тетері бояри Остерські, але чи вони мали відношення до Павла невідомо. Якісь Матвій та Симон Тетері одержали польську нобілітацію у 1676 році.[9]

[7б] В. К. Липинський називає Реґіну Іванівну княжною Мещерською, донькою кн. Івана Мещерського і його дружини з дому княжни Полубинської. («Україна на переломі» Відень, 1920, стор. 217—218). Між тим, у родоводах Виговських вона значиться як Реґіна Мещерина. Мещерини княжого титулу не вживали, але були спільного походження з князями Мещерськими.

[8] Лист цей був згодом надрукований у журналі «Кіевская Старина» за 1888 рік у томі XXI.

[9] *„Polska Encyklopedja szlachecka"*, tom XI, st. 354, W-wa 1938.

Пізніше Павло Тетеря став підписуватися — Тетеря-Моржковський, можливо що по селі Моржкові, яке знаходилося в землі берестейській, де він у 1658 році одержав від поляків великі надання.

Треба згадати, що в Польщі існувало 4 роди Моржковських, але жодний із них не вживав гербу «Радван», яким Павло Тетеря став печататися після нобілітації.

Як свідчить Самійло Величко,[10] був Тетеря «въ науцѣ писменой цвѣчоный и во всѣхъ рѣчахъ бѣглый». Існує думка, що він міг бути учнем славного Якова Суші, який пізніше став біскупом у Хельмі. По скінченні науки був Тетеря у Мазовії на службі у Пражмовських в їх маєтку Пражмові, про що відомо докладно. Освічений і хитрий, він заприязнився з молодим Миколою Пражмовським і, очевидно, з ним, подорожував по Европі. Пражмовський їздив і до Риму вчитися. Там вони познайомилися з Яном-Казимиром майбутнім королем Польщі (1648—1668), який також перебував в Римі деякий час. Ми знаємо, що під кінець своєї політичної кар'єри Тетеря був деякий час його секретарем.

Тетеря працював, невідомо як довго, підписком Луцької Гродської канцелярії, а коло 1647 р. був реґентом канцелярії гродського суду у Володимирі на Волині. Під час повстання став писарем Переяславського полку, а від 1653 р. ми його бачимо переяславським полковником. У 1654 р. він їздив до Москви від гетьмана Богдана, разом з суддею Самійлом Богдановичем-Зарудним, й уложив договір з царем.[11]

У 1660 році був Тетеря обраний на корсунській раді генеральним писарем, а у 1663 році, з руки поляків, став гетьманом Правобережної України. У 1665 році він зрікся гетьманства.

Ще у 1659 році він був поляками нобілітований (Const. 48 *Vol. Legum* IV, folio 636).

У 1661 році він дістав від поляків нові надання, а саме Демидова, Літуровки, Абрагамовки, Раковки, Виронковки та інші.

Тетеря брав важливу участь у підготовці Гадяцької угоди. 5-го липня 1658 р. він зустрівся зі Станиславом-Казіміром Беневським у Гощі на Волині і там вони підписали прелімінарні статті майбутньої угоди, які при її остаточному перегляді були до деякої міри змінені.

З Беневським, каштеляном волинським, який грав таку важливу ролю в підготовці і підписанні цієї угоди, Тетеря був віддавна у приятельських відносинах. Коли Тетеря був підписком Луцької Гродської канцелярії, Беневський був там писарем. Пізніше він завжди протеґував Тетері, але вміло вживав його для своїх завдань, що торкались козацьких справ.

За свої прислуги полякам, Тетеря дістав від них нові милості, а саме староства Брацлавське, Чигиринське, Ніжинське й Гадяцьке, які, справді, знаходилися на козацькій території. Дуже жадібний, він

---

[10] Самійло Величко, *«Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками черезъ Зѣновія Богдана Хмельницкаго, Гетмана войскъ Запорожскихъ въ осми лѣтехъ точившейся...»*

[11] *Акты Ю. З. Р.* том X стор. 415—513.

скуповував за безцінок маєтки волинських шляхтичів, збіднілих під час козацьких війн. Мав він маєтки і на Підляшші та Брацлавщині, а, крім того, великі гроші готівкою. Будучи гетьманом Правобережної України, він присвоїв собі гетьманські скарби та інсиґнії. Інсиґнії продав. Булава опинилася пізніше у Ченстоховському манастирі.[12]

У 1667 році шляхта землі Київської скаржилася на нього в своїй інструкції на сойм, що він позабирав їх добра та їх нещастям збагатів.[13]

Позички, які робив Тетеря, він не вертав і взагалі був нечистий на руку, навіть продавав двічи ті самі маєтки. Дійшло до того, що на соймі у Варшаві у 1667 році він був примушений «забезпечитися» від процесів за свої злочини під час гетьманування (*Vol. Legum* IV стор. 445), але свою діяльність злочинств не припинив.

У 1668 році він записав свої добра Високькі на фундацію єзуїтської колегії у Варшаві, але з тим, щоб до кінця його життя йому виплачували по 8 000 злотих річно. Крім того записав він цій колеґії й інші добра.[14]

Історик Юліян Бартошевич висловив здогад, що він під той час перейшов на католицьку віру. Між тим своїм листом з дня 3. IV. 1669 до ігумена Михайлівського манастиря у Києві Софоновича, Тетеря, який під старість став дуже побожним, висловлював побажання стати монахом у Печерській Лаврі. (*Акты Ю. З. Р.* том VIII, стор. 264).

В роках 1668—9, Тетеря був у дуже тісних стосунках з Львівською Ставропигією, членом якої являвся. При вписі він висловлював радість, що Бог дозволив йому, грішникові, стати співбратом і слугою в тому львівському братстві, якому обіцяв у всяких справах, як публічних так і приватних допомогати за цілість Божої Церкви і Братства.[15]

За махінації темного порядку на Тетерю було подано в суд і у 1670 році він процес програв. Крім того мав він понести кару інфамії та баніції. Змобілізувавши свої старі зв'язки, Тетеря випросив у короля Михайла Вишневецького глейт (з дня 10 квітня 1670 р.) на шість місяців, яким на цей час задержувалася кара інфамії з баніцією з тим, щоб Люблинський Трибунал судовий процес переглянув знов.

Рішення Трибунала вийшло неприхильним для Тетері і він, страшно розгніваний, подався до Молдавії та віддався під султанську протекцію. Знаючи «здібности» Тетері, гетьман Собеській навіть боявся, що він своїми інтриґами намовить Ханенка та Дорошенка звернутися проти Польщі.

---

12 Див. статтю без підпису у «Kiевской Старины» за 1900 рік, част. II стор. 9 «Булава гетмана Тетери».

13 *Арх. Ю. З. Р.* ч. II, стор. 248.

14 Див. Е. Руліковський у *Словнику Географ,* том XIV, стор. 117.

15 М. Андрусяк «Павло Тетеря та Львівська Ставропигія» *ЗНТШ, том* CLI, стор. 181—188.

Між тим Тетеря казав, що він має намір подорожувати до святої Землі помолитися у Гроба Господня. Переїжджаючи через Ясси, зустрівся Тетеря з московським висланцем Христофоровим, що як раз там перебував, та сильно скаржився йому на поляків. Із Ясс Тетеря продовжив подорож на Ларісу, де саме відпочивав султан, та з'явився до нього. Султан поставився до Тетері дуже прихильно і обдарував його. Коли Тетеря прибув до Адріянополя, там польський посол Висоцький, згідно з інструкцією коронного підканцлера, став намовляти його повернутися до Польщі, але з Адріянополя йому не судилося виїхати, бо захворів та незабаром помер (весною 1671 року), причастившися перед тим Св. Тайн у грецького священика. Одже помер православним.[15a]

**
*

Має рацію проф. Андрусяк, що Тетеря, ставши Правобережним гетьманом у 1663 році, мабуть, почав мати претенсії до Київського воєвідства, а воєводою був тоді колишній гетьман Іван Виговський, який, як член Львівського Ставропігійського Братства (від 13 листопада 1662 р.) став заступником інтересів православних перед Польщею. Тетеря, як він далі каже, використав козацькі протипольські заворушення на Правобережжі в початках 1664 року, щоб перед польським полковником Себастіяном Маховським обвинуватити Виговського в співпраці з козаками.[16]

Василь Гарасимчук, оцінюючи тодішній стан справ на Україні, покликається на думку Липинського, що Виговський став жертвою провокації з боку канцлера Миколи Пражмовського та Тетері, які використали полк. Маховського, як засіб для цієї провокації.[17]

Обидва історики мають рацію, але головну причину ненависті Тетері до Виговського треба шукати в їхніх родинних взаємовідносинах.

Як я вже згадував, першим шлюбом Павло Тетеря був одружений з сестрою Виговських (1657), удруге він одружився з Оленою Хмельницькою, вдовою по полк. Данилові Виговському.

Від шлюбу з Виговським Олена мала двох синів, про яких вже згадувалося, а опікуном дітей став їх дядько Іван Виговський.

Одружившись з Оленою, Тетеря незаконно присвоїв собі маєтки Данила Виговського, що належали вже його дітям. На цьому тлі між Іваном Виговським, який дбав про інтереси племінників, а Павлом Тетерею виникли свари і створилася смертельна ворожнеча. Тетеря став шукати пригоди, щоб позбутися Виговського.

15a Тетеря мав сестру Еву Іванівну, що пошлюбилася з Михайлом Васильовичем Іскрицьким дідом гетьманової Уляни Вас. Апостол, з дому Іскрицької.

16 М. Андрусяк *Історія козаччини,* Мюнхен, 1946, стор. 87.

17 Василь Герасимчук «Смерть Івана Виговського», Ювілейний Збірник на пошану академіка М. Грушевського, том I, Львів 1928 стор. 206—212.

Історикам наших часів тяжко собі уявити, що Виговський дійсно бажав знов стати гетьманом. Занадто добре він знав, як розумний і досвідчений політик, що така акція, без активної допомоги ззовні, не має шансів на успіх. Між тим повстанці, під час протипольських заворушень на Правобережжі в кінці 1663 та початку 1664 років, проголосили, що вони хотять мати гетьманом Івана Виговського та зізнавали це, коли діставалися у полон Тетері, або польському комендантові полк. Маховському. Говорилося також, що був Виговський у зносинах з запорізьким кошовим Іваном Сірком, який мав верховний провід над повстанцями, приймав його послів та присягав на евангелії, що буде боротися за віру й воювати поляків, як про це зізнавав зловлений ватажок Сулимка.

Виговський знав, у якій небезпеці він знаходиться від таких балачок та 1-го березня 1664 р. опублікував прилюдну заяву, що він до гетьманства не стремить, його не бажає і нічого спільного з повстанцями не має.

Під час перебування воєводи у Хвастові, куди він приїхав із Бара і ні в що не вмішувався, туди прибув Тетеря з полк. Маховським та польсько-козацьким військом.[17a]

Виговський зустрінувся з Тетерею і Маховським, яких завірив у своїй вірности королеві.

Очевидно поляки не дуже йому вірили, а у Маховського був королівський лист від 7 січня 1664 р. з наказом переводити слідство та арештовувати усіх, що були зв'язані з повстанцями, а особливо тих, на кого вкаже Тетеря. Тетеря Виговського не випустив із рук та примусив його з почотом приєднатися до його війська. Воєвода фактично опинився під неофіційним арештом. На початку березня повстанці були розбиті та, під час слідства над полоненими, яке переводилося у Лисянці, Тетеря з Маховським знову почули про протипольську «діяльність» Виговського та його зносини з Сірком.

На спільній нараді старшин, справа Виговського була розглянена в неприхильному для воєводи освітленні і Тетеря дав наказ Маховському його арештувати, що і було зроблено.

Із Лисянки військо рушило на Вільхівець, у якому і відбувся «суд» над воєводою.

«Без ніякого явного доказу, не давши мені оправдатися Й. М. п. Маховський, полковник Його Королівської Милости, з деякими Й. М. Панами дорадниками своїми, узяв мене на присягу, потім на сумління своє, що не мали мені робити ніякої кривди, — наперед під сторожею кілька днів тримали, обіцюючи відіслати мене до суду Короля Пана й Річи Посполитої, знову не дали мені виправдатися, на якійсь хлопські байки зробили мене винуватим і на смерть без суду і права шляхетського віддали...» так писав колишній гетьман Іван Виговський, у той час воєвода Київський у своєму передсмертному тестаменті з дня 16. III. 1664 р.

17a Ця зустріч була очевидно домовленою. Тетеря і Маховський заманили Виговського в пастку «для переговорів».

Як сенатор, Виговський мав право апелювати до сенаторського трибуналу, але йому в цьому було відмовлено.

Виговський розумів, що головним винуватцем його смерти являється Павло Тетеря і в тестаменті він наказав своєму братові Костянтинові, полковнику Турівському і каштеляну Київському, потягнути його за це на суд. В числі екзекуторів свого тестаменту, із лише йому відомих мотивів, Виговський зазначив і канцлера коронного Миколу Пражмовського, хоч і розумів, що Тетеря мав з ним порозуміння в акції проти нього. Очевидно він сподівався, що суд, хоч і буде керований Пражмовським, але складений із шляхти і сенаторів, не буде несправедливим.

«Тіло моє, продовжував воєвода, по християнському порядку землі віддати, воно має лежати у Скиті Великім, у склепі мурованім у церкві Воздвиження Чесного Хреста ...»

Загально вважається, що він цим вказував на Манявський Скит, біля Маняви, Богородчанського повіту в Галичині.

Виговський не забув наказати заплатити за похорон його тіла 200 червоних злотих і сто талярів твердих, записав 2.000 злотих монастирю, у якому буде похований, щоб служили панахиди по його душі, та злотих 200 Львівській Братській Церкві Пресвятої Богородиці. Він вказав також, кому з його друзів, які подарунки зробити, скільки грошей роздати бідним, та як нагородити вірних слуг.

Гаряче прохав панів опікунів, щоб доглядали його дружину й дітей та допомагали в справах господарських, були їм оборонцями і дорадниками.

«Я, відходячи на той світ, писав воєвода, віддаю душу свою Господу Богу, в Тройці Святій Єдиному. Найсвятішу Матір Божу, Святих та Ангелів прошу щоб мене охороняли, молю Бога Милостивого, щоб відпустив мої гріхи».

Тестамент він написав польською мовою.

Згідно з волею воєводи він був переданий його дружині через пана Олександра Невстроя, ловчого Стародубівського, особистого приятеля Виговських, який був одним із свідків при його писанні.

Тетеря був присутній на суді, який приніс смерть воєводі, але, чи він знаходився при його вбивстві — мало імовірно. Можливо, що від'їхав.

Воєводу було впрост застрілено, коли він, серед кімнати стоячи на колінах, читав Акафиста Пресвятій Богородиці.

Коли вістка про вбивство Виговського дійшла до його дружини, вона, боячись, що за нею будуть полювати вороги, ховалася деякий час в лісах коло Бару, а затим її двоюрідний брат, Юрій Стеткевич, підкоморій Брацлавський, перевіз її до маєтности Руда у Галичині.

Микола Емиоловський пише: «Маховський наказав відіслати тіло Виговського зі слугами й сплендором до його жінки до Руди під Стрий, щоб його там, як Русина по руськи поховали».[18]

---

[18] *„Pamiętniki Mykolaja Jemiolowskiego"*, Lwów 1850, st. 187.

Дійсність була значно скромніша, бо, лише по довгих заходах, Олені та Юрію Стеткевичу було дозволено викопати тіло, поховане на місті страчення, та перевезти його до Руди.

Олена не довго пережила свого чоловіка й померла десь коло липня 1664 р., бо в актах Гродських Жидачівських знаходиться реєстр річей, які після її смерти, були 5-го липня 1664 р. передані Костянтину Виговському, що був присутній при її останніх хвилинах.

В своєму тестаменті Олена прохала, щоб її поховали рядом з дорогим чоловіком.

Щодо місця похорону Виговських, то воно, не дивлячись на вказівки тестаментів, лишається невиясненим. Іван Крип'якевич писав з цього приводу:

«Біля Гніздичевської Руди в Жидачівськім повіті мав бути Скит, де, в Церкві Воздвиження Чесного Хреста зложено в могилу тіло Івана Виговського. Біля Руди знаходимо лише одно, що відповідає вказівкам, — це село Юстиничі. В ньому була і церква Воздвиження Чесного Хреста і манастир, який можна б вважати Скитом. Ця церква мала надання вільностей від самого Виговського від 30 січня 1663 р. і пізніше від його внука Костянтина, графа на Вигові, хорунжого Бидгоського, з дня 24 жовтня 1743 р., але церковний будинок не заховався, а теперішня церква побудована у 1712 р. коштом Її мости Пані Виговської, воєводичевої Київської, себто жінки сина Івана, Остафія. В Юстиничах був також манастир. Тестамент Олени Виговської каже, що гетьман похований у Скиті, у церкві Воздвиження Чесного Хреста, тимчасом в Юстиничах церква Воздвиження Чесного Хреста — це церква парафіяльна, а манастир, який хочемо уважати Скитом, був під іменем Преображення. Пошукування В. Будзиновського за могилою Івана Виговського, як у Манявськім Скиті, так і в Юстиничах, не покінчилися позитивним результатом».[19]

Костянтин Виговський зложив протест проти вироку незаконного военного суду і страчення свого брата Івана. Цей протест Король відіслав до сойму депутатів лицарського кола з терміном 20 квітня 1666 р.

Вбивство Виговського обурило шляхту. На соймиках вона наказувала своїм послам на сойм у Варшаві домагатися вияснення, за що був воєвода вбитий і настоювати на слідстві.

Щодо українських полковників Тетері, то вони ствердживали, що Виговський був у них на підозрінні в забігах на булаву, але що в це був замішаний і Маховський, який рахував дістати ґратифікацію з маєтків Тетері, коли він буде усунений з гетьманства, та тому, знаючи про діяльність воєводи, їй не перешкоджував. Як ми згадували вище, Липинський вважає, що Маховський відіграв ролю провокатора, для якої його вжили Тетеря з Пражмовським.[20]

---

19 Іван Крипякевич «Трагедія великих могил в Україні» *Стара Україна*, IV, Львів 1924.

20 W. Lipinski, *„Z dziejów Ukrainy“*, K. 1911, st. 301—306.

Вирок сойму до нас не дійшов повністю, але відомо, що тоді, вже покійна дружина Виговського Олена, і їх син Остафій, були регабілітовані, та маєтки батька перейшли до сина. Повної реґабілітації покійного воєводи, канцлер Микола Пражмовський, пов'язаний з Тетерею, не тільки старим приятельством, але й інтриґами, які спричинилися до смерти Виговського, допустити не міг.

Але ще того року шляхетська опінія осудила поступок Тетері, який, до речі, від 1665 року гетьманом уже не був. Щодо Пражмовського, то, як каже проф. А. Прохаска, він своєю поведінкою на суді, заслужив собі славу людини без честі й віри.

Проф. Прохаска дав дуже інтересну характеристику Івана Виговського:

«Не був козаком Виговський і не вважав себе за козака... він був, у протилежности до козаків, шляхтичем... Бридився простацтва, розгульности, браку громадського виховання, і то, не тільки на дворі Чигиринському, але всюди по всій Козаччині пануючим... Не є Виговський ґенієм, але він є від шляхетського ґенія рідним сином, культурний і культуру Заходу доглядаючим козацьким начальником...»[21]

Поляки не довіряли Виговському, бо відчували, що він не був їх приятелем. Щодо самого Івана Виговського, то він бачив, що козакам вигідніше мати діло з поляками, якими можна було «тряхнути», ніж з занадто сильною Москвою з її тенденцією безумовної власти над Україною.

Як людину гетьмана найліпше характеризують слова його тестаменту написаного в очах смерти.

Цей тестамент вражає своїм епічним спокоєм. Він є одним із найліпших відомих нам зразків величі духа віруючої людини, яка віддає останні розпорядження і без страху збірається на суд Всевишнього.

За «протипольську акцію» були заслані навіть жінка Павла Тетері, Олена Хмельницька (перед тим вдова по Данилові Виговському), а також такі видатні особи як митрополит Нелюбович-Тукальський, полк. Гуляницький та інші.

Щодо самого Павла Тетері, то його цинізм дійшов до того, що він прохав короля віддати йому на виховання сина одинака Івана Виговського, за що вимагав собі маєтки Руду і Браїлу.

Пройшло кілька років після цієї кривавої події і у 1669 р. Юрій Хмельницький, згадуючи її, писав маршалку і гетьману великому коронному Яну Собеському (король Польщі в 1674—1696 рр.), що homo abominabilis Тетеря має руки замазані кров'ю найневиннішої його жертви, Івана Виговського.

* * *

Від подружжя Івана Виговського з Оленою Стеткевич залишився син одинак, названий в честь діда Остафієм. Він народився у Києві

---

[21] Dr. A. Prohaska, „Wyhowski twórca Unii Hadiackiei i jego rodzina", *Przewodnik naukowy i literacki,* Lwow, 1920, tom XLVI.

у 1653 році, підріс в домі діда і там почав вчити грамоту. Від батьків він унаслідував великі маєтки, а між ними Любомль і Бар. Був одружений тричі:

з Ганною Чолганською гербу «Сас», вдовою по Янові Гловінському, яка мала від першого шлюбу троє дітей,

з Тересою Лудицянкою Гедзінською, гербу «Правдич», вдовою по Миколі Дідушицькому, подільському хорунжому,

з Урсулою-Тересою Завадською, гербу «Лис», вдовою по Стефанові Гедзінському, що мала від його 4 дітей. З нагоди останнього шлюбу Остафій перейшов на католицьку віру.

Від шлюбу з Чолганською Остафій мав синів:

ЯНА, чесника Жидачівського (1707 р.).

КОСТЯНТИНА, графа на Вигові, стольника Минського, полковника військ коронних, каптурового суддю Львівського і хорунжого Бидгоського.

Брати у молодих роках почали службу разом, як товариші гусарської хоругви королевича.

Від шлюбу з Гедзінською було потомство:

СТЕПАН, чесник Брацлавський (1732), хорунжий Бидгоський, який одружився з Катериною Гловацькою.

ОЛЕНА-АНЕЛЯ, яка була одружена двічи:

з Йосипомъ Ржевуським, старостою Ольховицьким (1695), від якого мала сина Вікентія,

з Миколою Курдвановським, каштеляном Галицьким і старостою Барановським.

Про брата гетьмана Костянтина Остаповича Виговського ми вже згадували, що він був одружений з Реґіною Мещерською (Мещериною). Подружжя мало 7 синів і одну доньку:

ОЛЕКСАНДРА, який народився у 1649 році. Був дуже освіченою людиною і об'їздив багато земель. Побував у Німеччині, Англії, Швеції, Еспанії, Португалії і Франції. В Парижі прожив три роки. Він зробив велику духовну і світську кар'єру: був католицьким єпископом Луцьким (1703), затим єпископом Смоленським (1703—1714), референдарем вел. князівства Литовського й сенатором.

ДАНИЛА, каштеляна минського (1713—1740), Неборовського й Реклинського старосту, конюшаго вел. кн. Литовського й сенатора. Помер у 1740 р. Був одружений з княжною Тересою Друцькою-Любецькою.

ЮРІЯ, подільського підчашого. У 1699 році він одержав від Грабовських, Люберацьких і Потоцьких ключ Доманицький із 5 сіл. У Доманицях знаходився і родовий архів Виговських. Був одружений двічи:

з Богушовою із Земблiц, а друге,

з Оленою Чернявською.

ЯНА, стольника Київського.

ПЕТРА, стольника Київського і конюшого королеви Марії-Казіміри. Помер у часі безкоролів'я у Гданську і похований у Домініканському манастирі.

ГАВРИЛА, про якого нічого ближчого не знаємо.

СТЕФАНА, дворянина короля Яна Собєського.

Їх сучасником був Йосип Виговський, єпископ Луцький (1715—30). Мені невідомо чий син.

Згаданий вище ЮРІЙ Костянтинович Виговський, підчаший подільський, мав сина *ЙОСИПА* і доньку *Аполонію*, замужем за Йосипом Огінським. *ЙОСИП*, син Юрія Костянтиновича, був старостою Велатицьким. Одружився з Анною Ледоховською, гербу «Шалава», донькою дрогицького підстолія. Від цього шлюбу мав дві доньки і сина *ТАДЕЯ*. Тадей помер у 1767 році молодим і нежонатим.

З ним скінчилися Виговські, що походили від гетьмана Івана та його братів.

Доньки Йосипа, старости Велатицького:

ОЛЕНА, першим шлюбом за Радецьким гербу «Годземба», а другим за Миколою Поляновським, гербу «Побог», старостою Домбровицьким.

МАР'ЯНА, друга донька, одружилася з Войнаровським, гербу «Стреме».

Після смерти Тадея, ключі Любомльський та Доманицький перейшли до його сестер, які Любомль продали за 300.000 злотих Франциску Браніцькому, коронному ловчому.

Виговські — потомки родичів гетьмана Івана — існували й пізніше, але на них зупинятися не будемо. Вкажемо лише на Казіміра Виговського, каштеляна Вишгородського (1769—1777).

Герб, який вживали Виговські, хоч і був подібний до польського гербу «Абданк», ним не був.

Як і більшість наших старовинних гербів, він постав із родового знаку, який спочатку служив знаком власности.

Титло гербу Виговських нагадує латинську літеру «W», на середній барці якої знаходиться знак подібний до букви «Т» з підогнутими вниз зубцями, або «Т».

Професор Оскар Галецький цілком влучно підкреслив, що титло Виговських більше нагадує одну з руських відмін «Сирокомлі».[22]

Цей первісний знак Виговських ми знаходимо в праці геральдистів Віттіґа й Дзядулевича,[23] а також у томі II «Пам'ятники» таблиця число 4. Там же знаходиться і виображення печатки Івана Виговського в часах після Гадянцької угоди. Для великого князівства Руського був тоді вироблений герб: Орел білий у червоному полі, а на грудях його гербове титло «Абданк».

---

22 Halecki Oscar, „O pierwotnym herbie Wyhowskich", *Miesięcznyk Heraldyczny*, 1910, Lwow.

23 Wittig W. i Dziadulewicz S., „Nieznana szlachta polska i jej herby", Krakow 1908, st. 360.

Герб Виговських має поле срібне, а титло чорне. «Абданк» має срібне титло у червоному полі. Пізніше Виговські стали вживати герб «Абданк» з його барвами.[23а]

БІБЛІОГРАФІЯ

1. *«Акты относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи», СПБ 1946—1892, томъ IV, V, VII.*
2. Андрусяк М. *«Історія Козаччини» (циклостилъ), Мюнхен 1946.*
3. Антоновичъ В. и Бецъ В. *«Историческіе дѣятели Юго-Западной Россіи» Кіевская Старина, Кіевъ 1884 г.*
4. *«Архивъ Юго-Западной Россіи», Кіевъ 1859—1910,* часть II, томъ 2, часть III, томъ 1, часть IV, томъ 1, часть VIII, томъ 2.
5. Andrusak M., „Z ostatnich lat Pavla Teteri", *Kwartalnik Historyczny, Lwow, 1937, st. 556—561.*
6. Antoni J. Dr. (Rolle Joseph), «Женщины на Чигиринскомъ дворѣ», *Кіевская Старина, 1894 г. томъ XLIV, 1, 2, 3.*
7. Antoni J. Dr. (Rolle Joseph), *„Sylwetki i szkice historyczne", ser. VIII.* Kraków, 1893.
8. Bartoszewicz Jul., „Wychowski", *Polska Encyklopedja Powszechna (Orgelbranda), tom XXVIII, Warszawa, 1868.*
9. *„Volumina legum", wyd. Ohryzki, SPB-Kraków, 1859—1888, Vol. IV.*
10. Wittig W. i Dziadulewicz S., *„Nieznana szlachta polska i jej herby", Kraków, 1908.*
11. Востоковъ А. «Судьба Выговскихъ и Ивана Нечая», *Кіевская Старина, Кіевъ 1890 г. томъ XXVIII стр. 35—46.*
12. Выговскій Иванъ «Тестаментъ», *Архивъ Ю. З. Р., часть VIII, томъ 2 стр. 116—123.*
13. Выговская Елена «Тестаментъ», *Архивъ Ю. З. Р., часть VIII, томъ 2 стр. 116—123.*
14. Герасимчук Василь «Смерть Івана Виговського», *Ювілейний Збірник на пошану акад. М. Грушевського, том I, Львів 1928* стор. *205—212.*
15. Грушевський М. *«Історія України-Русі», том 8, Нью-Йорк 1957 і том IX Київ 1931.*
16. Halecki Oscar, „O pierwotnym herbie Wyhowskich", *Miesięcznyk Heraldyczny,* Lwów, 1910.
17. Zychlinski Th., *„Złota Księga szlachty polskiej", tom XI, Poznań, 1887.*
18. Kojalowicz W., *„Herbarz W. X. Litewskiego t. zw. Compendium", Kraków, 1897.*
19. Крипякевич Іван «Трагедія великих могил в Україні», *Стара Україна, IV, Львів 1924.*
20. Крипякевич Іван «Студії над державою Богдана Хмельницького», *Записки НТШ, Львів 1925 том 138—140.*
21. Липинський В. *«Україна на переломі», Віденъ, 1920.*
22. Lipinski W., *„Z dziejów Ukrainy", Kraków, 1911.*

[23а] Першим що спростив титло свого гербу був гетьман Іван Виговський, який відкинув знак подібний до букви «Т» з підогнутими зубцями та зробив його подібним до гербу «Абданк».

Із наших геральдистів писав про герб Виговських Роман О. Климкевич в газеті «Америка» за 1959 рік, ч. 167.

23. Литовская Метрика, «Дѣла публичныя», *Русская Историческая Библіотека, томъ XXIII, Петроградъ 1915 г.*
24. Модзалевскій В. *«Малороссійскій Родословникъ», томъ I, стр. 219—220, Кіевъ 1908 г.*
25. *«Памятники» изд. Кіевской Археографической Комиссіей, томъ I—II, Кіевъ 1845—1848.*
26. Dr. A. Prohaska, „Wychowski twórca Unii Hadjackej i jego rodzina", *Przewodnik naukowy i literacki, 1920, tom XLVI.*
27. Руликовскій Э. «Письмо къ М. Александровичу о происхожденіи П. Тетери», *Кіевская Старина, 1888 г. томъ XXI.*
28. Сенютович-Бережний В. «Виговські», *Україна, число 9, Париж 1953.*
29. *„Słownik Geograficzny ziem Królewstwa Polskiego", W-wa 1880—1902.*
30. Jablonowski Aleksander, *„Pisma", tom II, W-wa 1910.*

З архіву

ЛИСТИ М. ГРУШЕВСЬКОГО ДО Т. ПОЧИНКА З ДОДАТКОМ ДВОХ ЛИСТІВОК ДО Д. ОСТРОВСЬКОГО

З МАТЕРІЯЛІВ МУЗЕЮ-АРХІВУ ІМ. ДМ. АНТОНОВИЧА ПРИ УВАН У НЬЮ-ЙОРКУ, США.

Коментар і примітки М. Антоновича

(Закінчення)

IX.

Baden, Isabella Str. 15
26. VII. 923.[128]

Дорогий Товаришу! Ми одержали В.(ашого) листа з I. VII. з 20 долярами, і дуже дякуємо, я і дружина моя, Вам і Вашим товаришам за Ваше добре бажаннє нам помогти. Але, дорогий Т.(оваришу), ми хочемо триматись, хочемо боротись з лихою долею, і не хочемо сходити на таке, щоб добрі люде складали добровільні датки на наше утриманнє. Перший рік, виїхавши за кордон, я промишляв тим, що посилав дописи до часописей; але далі перестали мині за те присилати гроші, то я став торгувати книгами своїми тою часткою, котру дістав замість гонорару від «Дніпросоюза»[129] (6 книг), а потім за помічю кредиту, то що видав сам іще 6 книг (Куруківщина — Хмельниччина й Історія Літератури). Тим що роспихають сі книги — як Ви, Фариняк, Кузів в Блумфільд, Островський в Чікаґо й ин.(ші), — я дуже вдячний (се я, написав при кінці III т. «Історії Літератури»)[130] — і се найкраща і найприємніша для нас форма помочи, котра дає нам змогу жити і працювати![131] Отже ми [132] були би найбільше раді, коли б сї 18$ що Ви прислали порахувати за книги. Коли ж се Вам або Вашим товаришам ніяк не підходить, то нехай зложені гроші будуть задатком на мої статї для будучої Вашої ґазети — нехай буде се прямо[132a] складка і аванс мині на гонорар за будучі статї? Чи згода?[133]

---

[128] Дата поштового штемпля 27. VII.

[129] Центральний Союз кооперативних споживчих союзів Української Нардоньої Республіки. Підтримував також українське культурне життя і вів видавничу діяльність 1917—20 (у Відні до 1921 р.).

[130] Історія Української Літератури т. III стор. 271 (цитуємо за виданням Книгоспілки, Нью-Йорк 1959). Там М. Грушевський згадує «заокеанських приятелів і прихильників».

[131] На полі з правого боку червоним олівцем позначено вертикальною лінією від «Перший рік...» до «... від» «Дніпросоюза» (6 книг) і далі «Тим що роспихають...» аж до «... жити і працювати».

[132] Перекреслено — я був.

[132a] В оригіналі «право».

[133] На полі позначено червоним олівцем від слів: «... зложені гроші...» до «Чи згода?».

Книжок в сім місяці я післав Вам з Відня 11 пачок (4. 7. VII., потім I(.) 14. VII, а вчора 25. VII(.) 6).[134] З Львова попросив післати Іст.(орію) Літератури (I 5, II 5, III 10); що великої Історії не післали, се вони самі признались: написали, що посилають, та не знайшли IV тому і не післали, а мині не написали. Тепер я написав, щоб післали той комплет, а крім того 1, 2 і 3 т. по 2 прим.(ірники) осібно, може найдуться охочі. Хто заохотиться і купить, та захоче потім і дальші (4, 5 і 7), тому можна буде дістати — бо 1, 2 і 3 тому єсть трохи більше, а тих трьох дальших зовсім мало (то 1, 2 і 3 = 5 дол, нетто, а 4, 5 і 7 дол. 6).

Що треба продажну ціну в Америці знизити, се і сам бачу. Чому її вигналося за високо, тому дві причини було. Одна — я й иньші видавці мали намір продавати в Галичині книги дешевше — бо там дуже люде збідніли, а в Америці дорогше — бо там люде мають добру валюту і більше заробляють.[135] А друге — що американські книгарні жадають 50 і 60 і більше процентів опусту, тим часом як в краю вдоволяються 25 або 30%. Але з того всього виходить таке, що книги за дорогі, і Американці[136] відказують, що в Галичині дешевше. Отже я рішив знизити ціни в Америці, піднести прибилизно до тої ж висоти в Галичині, а книгарям і посередникам в Америці давати 35%, та ще порто на мій кошт, разом коло 42% се виноситиме. Не задовго я вироблю новий цінник, а поки що пишу, по чому рахую післані тепер книги Вам, netto, потрутивши опуст: з попереднього рахунку, 26. IV $ 81.26[137]

Ново післані:

4 Христюк 1—4, по	1.75	7.00
2 Початки громадянства	0.70	1.40
2 Драгоманов	0.50	1.—
8 Примітивні оповід.	0.42	3.36
5 Початки Хмельниччини	0.50	2.50
3 Хмельниччина в розцвіті оправ.	1.30	3.90
4 Культурний рух	0.45	1.80
2 Історія України для шкіл	0.42	80[138]
8 Про старі часи	0.22	1.76
6 Всесвітня історія 1—2	0.90	1.80
8 Липинський, На переломі[139]	0.55	4.40
2 Борітеся по[140]	1.40	2.80
Зі Львова		
5 Історія Літератури, 1—3 по	2.00	10.00
5 „ т. I по	0.80	4.00
5 „ т. II по	0.50	2.50
2 Велика історія т. 1—3 по	5.00	10.00

[134] Дати вписано рукою М. Грушевського над рядком.

[135] Подібну практику застосовують ще й тепер українські видавці, які для европейських країн визначають нижчі ціни. Подібно поводиться і Радянський Союз.

[136] Перекреслено рукою М. Грушевського: запис...

[137] Десяткові числа писано над рядком.

[138] Так в оригіналі, замість — 84.

[139] В. Липинський, Україна на переломі 1657—1659. Відень 1920, стор. 304.

[140] Після цього перекреслено 2.80.

Я рахую, що Ви будете додавати до сих цїн netto по 50—55%, і продажні ціни будуть низші від попередніх на 20% і більше. Я особливо знизив ціни на свої книги видані Дніпросоюзом,[141] і рад би був, щоб Ви їх роспихали як найбільше. Зрештою Вам полишаю самим уставити продажні ціни і рад би почути Вашу гадку в сїй справі. Маєте тепер запас чималий. Чого б треба дїслати, напишіть (я на другий місяць ще пішлю). Коли б до 10 день з Львова велика історія не прийшла, прошу минї написати.

Дуже дякую за те що зайнялись справою т. Косака. Він чоловік цїнний. Гарний письменник, може виступати з відчитами. Жінку лишає тут у Відні, бо тут вчиться його донька. В тій хвилї його тут нема, виїхав на кілька день.

Назва, вибрана для Вашої орґанізації, сама по собі добра, але не знаю, чи не буде вона занадто нагадувати галицьку «трудову» національно-демократичну партію:[142] щоб люде не думали, що се щось в тім роді. Але кінець кінцем все показує себе доперва ділом! В проґрамі (завданнях) орґанізації чи не далось би поставити щось економичне — як орґанізація запомогової каси, іміґрації і репатріяції? Чи свідомо оминаєте таку економичну базу, на якій стоять иньші орґанізації (Робітнич. союз Скрантонський, Філядельф. Провидінне і под.). Одначе орґанізація, чи управильнення іміґрації і поворотництва могло б мати характер не економічний, а більш орґанїзаційний.

Дістав число «Україн. Ґромади», мабуть се та ґазета що Цеглинський задумував? Він мене лишив у спокою по моїм листі. Гундяк на мій лист не відізвавсь, тому до иньших я не писав. Бачу, як чоловік сам не відзивається, то його не втягнеш ніяким листом.

Наші щирі привіти всїй Вашій родинї. Рад, що Ви знов при роботї (не прочитав сих слів: почав робити знов на фабрицї поміся(?) що (?) вакаций(?)[143]

Ваш щирий М. Грушевський

Згадали Ви знов про відозву Винниченка! Як би Ваш Союз мав би й *орґанізаційно*[144] звязатися з Винниченком-Шаповалом? Того б я Вам ніяк не радив, то було б зле, — з мотивів виложених в моїм попереднім листі, 5. VII. І я не міг би з Союзом[145] Вашим держати тіснійшого звязку, бо наша ґрупа і Центр.(альний) Комітет укр.(аїнських) соц.(іялістів) револ.(юціонерів) вважає сю акцію Винниченка-Шаповала за невідповідну, шкідну![146]

[141] «Про старі часи» могли б продаватись по 0.35 «Іст. України для шкіл» по 0.65, «Всесвітня історія» по 1.50, Культурний рух по 0.70, Ілюстров. Історія по 2.00, в оправі по 2.75 (Примітка М. Грушевського в тексті позначена I/.).

[142] З цієї партії в 1925 р. постало УНДО (Українське Національно-Демократичне Об'єднання).

[143] Знаки запитання над рядком без дужок (по одному над кожним словом).

[144] Підкреслення М. Грушевського.

[145] Від цього слова аж до кінця текст поміщено на полі з правого боку листа.

[146] Ввесь останній параграф і постскріптум на полі позначено вертикальною лінією проведеною червоним олівцем зліва (аж до слова Союзом у постскриптумі) і зправа (від слова Союзом аж до кінця).

X.

Baden, 18. IX. 923.

Дорогий Товаришу! Я дістав В.(ашого) листа, післаного 30. VIII.[147] з $ 20, а перед тим В.(ашого) листа з 6. VIII. Я тоді 25. VIII[148] написав на адресу т.(овариша) Фариняка, в переконанню, що написане там прочитаєте і Ви, а тепер пишу до Вас, а прошу так само уділити тов.(аришеві) Фириняжови.

Перед усім ще раз дякую, що невважаючи на свої клопоти і брак часу при новій роботі Ви таки не залишаєте праці в росповсюдженню книг моїх і У.(країнського) Соц.(іологічного) Ін.(ституту). Є то нині єдине джерело нашого істнования — мого і У.(країнського) С.(оціологічного) І.(нституту), форма помочи найкраща і найкористнійша, котру в нинішніх незвичайно прикрих обставинах я високо ціню і ніколи не забуду. Вислав ще трохи книг, відповідно до Ваших вказівок (рахунок на окремім листку) і ще пішлю незадовго. При тім прошу особливо памятати[149] по можности на книги обчеркнені синім на сім друков.(анім) катальожку: тих книг я маю подостатком, тим часом як иньших[150] єсть мало, так що тримаючи по 150 прим.(ірників) для Вел.(икої) України (щоб бодай для бібліотек вистарчило, коли відкриється туди дорога) я декотрих майже і не маю — от як Христюка: я ще раз написав до S. Bychynski, 174 Logan Ave, Winnipeg, аби він переслав Вам по 20 прим.(ірників) І і II т. Христюка, з тих що лежать у нього, бо в мене вже нема. Иньших (необчеркнених синім) ще потрохи маю, але небагато, тому й прошу більше[151] налягати на обчеркнені.

Слова В.(ашого) листу: «Affidavit» чекає свого часу» видались мені і Dr. Косаку трохи незрозумілими. Чи се значить, що affidavit з часом буде таки, Ви його виробите, чи се значить, що в сій справі зайшла повна застоя? Д.(обродій)[151a] Косак каже, но аби він лиш дістав affidavit, то вже знайде спосіб дістати візу, а в Америці заробіток, і не буде Вам тягарем, не вимагатиме ні грошей на дорогу ні помочи на місці. Що від Сембратовича не буде помочи в affidavit, се ясно. Січовий центр чікаґський очевидно — як здогадувався т.(овариш) Фариняк, мабуть заборонив йому що небудь робити для Коссака. Инакше трудно обяснити його поведеннє: запевняв Косака (давнього свого знайомого), що гроші вже єсть, affidavit за кілька день буде — і потім замовк. По нашим відомостям чікаґський центр звязався з крайньою реакційною галузею еміґрації, котру репрезентує «Вільний Козак», ґазетка, що видається в Баварії на гроші монархистів купкою людей, котрі називають себе представниками «вільного козацтва», а складається з офіцерів, навіть не Українців, а що тільки підшиваються під українство. Сказано нам, що їх представник входить в склад ред.(акції) «Січевих Вістей». Се, розуміється, треба б провірити. Воно не неможливо з огляду, що ґрупи против-большовицькі, в силу ре-

---

[147] Після цього крапку змінено на кому і написано а. Пізніше М. Грушевський цю літеру перекреслив, а кома лишилася.

[148] Дату вставив М. Грушевський над рядком.

[149] Останні три слова над рядком вставлені пізніше, рукою М. Грушевського.

[150] Після цього в дужках написано (напр. Христюка). Закреслено рукою М. Грушевського.

[151] Слово «більше» над рядком.

[151a] А може Д(октор)?

акції, все більше забирають на право. Петрушевич підпав цілком впливам Коновальця, що стоїть на чолі галицького фашізму, як його називають, і підтримує Донцова,[152] видавця ЛНВістника і Заграви.[153] Супроти сього зросту «фашізму» (або «отаманії»)[154] незахоплена ні ним ні «автономією» львівського «Народнього Комітету» тутешня[155] еміґрація галицька хоче орґанізувати громадський центр, котрий би евентуально взяв під свій вплив «уряд Петрушевича». Їх гасло — об'єднаннє з Великою Україною *якою будь,*[156] отже в даній фазі — з радянською. Вони хочуть скликати для сього зїзд на другий місяць, але поки що держать се в тайні. Петрушевич дістав від німецького уряду згоду на своє «урядованнє» в Берліні й осівся там на стало. Його «міністром загран.(ичних) справ» тепер М. Лозинський скаржиться, що нічого не можуть робити, бо Америка нічого не дає. Назарук зібрав[157] щось в Канаді, але ніяк не можуть від нього видобути. Тим часом кінчаю. Сердечно вітаю Вас з родиною і тов. Фариняка.

Ваш М. Грушевський

В(исоко) пов(ажаний) Товаришу Т. Починку,[158] 18. I . 923

Сума попереднього рахунку, з 26 VII $ 140.28*

На покритє 1. VII післалисьте	12.00	
30. VIII	20.00	
зістало $	108.28*	

Післано Вам з Відня 28. VIII — 5 опасок, 18. IX. 2 опаски, і з Львова — 4 опаски, в них:

	ціни netto	(за опустом)
2 ілюстров. Іст. в полотні	по 2.10	4.2
6 ілюстров. Іст. в півполотні	по 1.85	11.10
5 Про старі часи	0.23	1.15
5 Старосольський	0.45	2.25
3 Драгоманов	0.50	1.50
3 Початки Громадянства	0.70	2.10
2 Лозинський, Галичина	0.55	1.10
4 Історія Укр. літератури т. 1—3	2.00	8.—
4 „ „ „ т. II	0.50	2.—
4 „ „ „ т. III	0.70	2.80
4 Борітеся поборете, комплет	1.40	5.60
З попереднім	150.08	41.80

* В сім рахунку пораховано великої історії комплект і 1, 2 і 3 тому по 2 прим., котрих Ви здається ще не дістали і досї бо у Львові не вигребли тих книг, але вони мають наказ післати скоро тільки вигребуть. (прим. М. Грушевського).

152 Спершу Грушевський написав Донцову, а потім у переправив на а.

153 Д. Донцов завжди підкреслював, що його з полк. Є. Коновальцем в'яже ідейна, а не організаційна співпраця. Це місце підкреслює крайньо ліві переконання М. Грушевського в той час.

154 Очевидно «отаманія» з «фашизмом» не має нічого спільного. Це місце вказує як мало знав про фашизм навіть М. Грушевський.

155 Це слово вставлене над рядком.

156 Підкреслення М. Грушевського.

157 Після цього закреслене в.

158 Цей рахунок є додатком до листа ч. X на окремому листку паперу.

XI.[159]

В ІМЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ І УКРАЇНСЬКОГО ІМЕНИ ДО ВСІХ ВІРНИХ ДІТЕЙ УКРАЇНИ ЗА ОКЕАНОМ УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ ЗВЕРТАЄТЬСЯ З ГОРЯЧИМ ПРОШЕННЄМ ПОМОЧИ![160]

В четвертий рік своєї діяльности вступив він.

Результатами її може похвалитись перед чужими і своїми.

Але засоби його нині вичерпали ся в край, і для продовження свого істновання він потрібує безпроволочної допомоги земляків!

В осени 1919 р він був мною запроєктований як інститут міжнародного характеру з осідком у Женеві, з огляду, що там мав бути осідок Ліґи Націй. Звернувся з просьбами помочи до публичних і громадських українських інституцій та поодиноких визначних діячів, а заразом приготовляв ґрунт для його діяльности в Женеві, куди й спровадивсь для того.

Моїми заходами на початку 1920 р. завязалось там Товариство Опіки Нових Республік Східньої Европи, зложене з визначнійших швайцарських діячів (учених, публіцистів, політиків), котрі брали на себе ролю заступників нових республік, України в тім числі. Товариство се[161] організувало кілька мітінгів щоб познайомити місцеву інтернаціональну публіку з народами Східньої Европи та їх положеннєм, України спеціяльно. А одночасно Укр. Соціологічний Інститут зладив до друку серію підручників про Україну на мові французькій місцевій і інтернаціональній мові Женеви.

На жаль, українські круги не доцінили тоді мого проєкту. Маю взагалі те нещастє, що коли пробую звернути їх увагу на трохи дальші перспективи, ніж справи самого нинішнього або вчорашнього дня, звичайно не маю успіху у нашої суспільности.

Тепер може й багатьом ясно, яку користь мала б наша національна справа, якби Укр. Соц. Інст. розвинувсь від тоді і став впливовою і запевненою в своїм істнованню інституцією в осідку Ліги Націй — яку службу міг би він віддати нашому народови в нинішніх тяжких обставинах. Але тоді мій голос не знайшов послуху. Гроші йшли великі, але куди инде.

Фонди які мині вкінци вдалось зібрати для У.С.І. були такі маленькі, що для того, щоб з них все таки щось зробити, я мусів з Женеви перенестись до країв дешевшої валюти — з початку до Праги, потім до Відня.

---

[159] Це власне копія машинопису — заклик у справі підтримки праці Українського Соціологічного Інституту. Текст листа писаний на російській машинці, а тому зберігаючи в основному текст і правопис ми подаємо нашою сучасною транскрипцією ті літери, яких немає в російській абетці (є, ї, ґ). Цього листа М. Грушевський уже раніше вислав до заокеанської преси, однак вона не спішилася їх друкувати. Ми не мали змоги перевірити чи був він десь друкований. У всякому разі цей розпучливий заклик результату не дав і М. Грушевський незабаром виїхав в Радянську Україну. Лист цікавий і ми його тому передруковуємо.

[160] Поряд з заголовком з правого боку написано, очевидно, для редакцій машинкою: Просимо ласкаво надрукувати сі 4 рядки як заголовок — грубшим письмом. У нашому примірникові сю дописку перекреслено двома лініями навхрест.

[161] Ці два слова дописав на лівому полі М. Грушевський перекресливши в тексті: воно.

Тут я організував виклади, підібрав для УСІ відповідну бібліотеку (котру з браку грошей на помешканнє і обслугу одначе скоро прийшлось здепонувати до кращих часів в пражськім університеті). Головно ж видавав книги. За три роки випустив я 12 книг Укр. Соц. Інституту, котрі становлять найцінніший здобуток нашої науки за сі смутні роки.*

Та з браку засобів нині і се видавництво приходиться припинити, бо громадянство наше в старім краю так зубожіло, що не може купувати книг по повній ціні, особливо наукових. Та й не всі книги цензура туди пускає![162]

Кілька разів звертавсь я до наших земляків в Америці прохаючи добровільними датками, складками, а також купованнєм видань УСІ — по повній ціні підтримати сю інституцію, котрій положено вже такі гарні початки і котра може принести такі користи нашій культурі та послужити українському імени між чужинцями.

В нинішніх часах, коли наша наукова продукція в краю гальмується такими тяжкими умовами, діяльність УСІ набирає особливо високої вартости. Він посуває наперед нашу науку, підтримує матеріяльно і морально наших учених, приготовляє молодих наукових робітників тут і в краю, має давати[163] правильну інформацію чужинцям про наше сучасне і минуле. Що [164] се значить, не треба мабуть богато говорити. Що ми стратили в наших національних і державних змаганнях через недостачу такої інформації, колись з сумом розповість історик! Я сам стрічав американських офіціяльних висланців, які бажали побачити українські книги друковані «ще перед війною», бо їх інформовано, що української літератури перед війною взагалі не було, і українські книги почали виходити тільки від війни «за німецькі гроші»!

Але що ж! З браку фондів прийшлось УСІ припинити інтернаціональну серію перед усім. Вона не приносила нічого. Сі книги розсилались задурно по закордонних бібліотеках, приспорюючи чималі видатки пересилки. Не було за що випустити історії України і історії укр. літератури по англійськи. Нема коштів на друк давно приготованої економічної географії України, книг про її мистецтво, музику і т. д.

Нема за що продовжувати документальної історії української революції — сумної і славної історії останніх років, що так викривляється нашими противниками і вперше в виданнях УСІ в книгах Христюка і Лозинського знайшла свій документальний образ. Нема чим видати иньших цінних, давно приладжених до друку книг.

Досі тільки дві організації з усієї Америки: Комітет обєднаних товариств помочи Україні в Нюарк і «Відродженнє» в Дітройт зложили невеликі складки: вони виказані на обгортках томів, котрих вихід уможливи-

---

* Це такі книги: Історія України (аж до року 1919) і вибір з укр. письменства на французькій мові — ці дві книги розсилались УСІ по всіх важливіших бібліотеках світових даром — для інформації. Христюка Історія укр. революції 1917—20 рр., вийшло 4 книги (кінчаться літом 1919 р.). Драгоманов і женевський гурток, Грушевського М. Початки громадянства (Генетична Соціологія), Старосольського Теорія Нації, Шрага Держава і соціялістична суспільність, Грушевської К. Примітивні оповід., казки й байки Африки і Америки.

[162] Це торкалося зокрема праці Лозинського про Галичину.

[163] В оригінали було «дає правильну інформацію», однак Грушевський своєю рукою змінив на: має давати.

[164] В машинописі було «Скільки» Грушевський виправив на «Що».

ли сею підмогою. Нині кличу до иньших організацій і поодиноких людей, котрі розуміють вагу справи, вагу культурної репутації нашого народу, його опінії між иньшими народами —

Поможіть Укр. Соціологічному Інститутові, дайте йому змогу продовжити його роботу!

Два томи історії укр. революції, зовсім готові, до видання,[165] вже другий рік лежать в його портфелі, чекаючи друку. Иньші книги, Річник УСІ з ріжнородними цікавими працями його співробітників — чекають теж. Прошу наші заокеанські товариства і всіх вірних дітей нашого народу: Не гайтесь надсилайте добровільні датки на виданнє сих книг! —

Не самою зброєю, не самою діпльоматією здобувають і *закріплюють* свою свободу і самостійність поневолені народи!

Фальшиву репутацію некультурности, котру нам підчас революції утворили наші вороги і всіми силами підтримують, ми оплатили може не менш тяжко, ніж брак военної сили!**

Праця звернена на піднесеннє української культури і укр. репутації між чужинцями в нинішній критичній хвилі, заслуговує помочи не меньше ніж кличі чисто політичної природи! А серед органів і форм сеї культурної праці УСІ сповнює свою національну місію, котру не заступить ся нічим иньшим!

Всяка жертва зложена для нього буде вкладкою на нашу національну відбудову! Лиш прошу спішитись!

Всі складки, хочби найдрібнійші, будуть виказані (на сторінках)[166] найблизших випусків УСІ. Дрібнійші суми можна посилати в реґістрованих листах, більші — переказами (в долярах Спол. Держав) на Wiener Bankverein, на імя і адресу підписаного Baden bei Wien, Austria, Schlossg. 4, M. Hruschevsky.

М. Грушевський[167]

XII.

18. XII. 923.

Дорогий Товаришу! 16. XII. післав я листа тов. Фариняку, пишучи в нім заразом і до Вас, а другого дня прийшов Ваш лист з $ 5. Дякую за гроші і труди. Але як писав я тов. Фариняку — Ви не потрібуєте жури-

---

[165] Це слово вписане рукою М. Грушевського замість машинкою надрукованого і перекресленого «друку». Всі дописки Грушевського зроблені чорнилом.

** Прошу при можливости заглянути до офіціяльного видавництва англійського міністерства заграничних справ, за правління «нашого приятеля» Лойд-Джорджа: Handbooks prepared under the direction of the historical section of the Foreign office. N. 52. The Ukraine. Published by H. M. Stationary office, 1920, Imperial House, Kingsway, London W. C. 2. Ця книжка служила підручником для всіх англійських політиків, котрим приходилось мати діло з українською справою, коли рішались найважливіші наші справи, і вони звідти довідувались, що український нарід це цілком некультурна маса, яка стоїть низше Грузинів, Татар і т. д., одним словом — на послідній місці серед народів Східньої Европи. Що ж варті були визвольні змагання таких дикунів в очах панів, які рішали нашу долю на конференціях!

[166] Слова в дужках додані мною — М. А. Ці або подібні слова випали помилково з друкованого тексту.

[167] До цього листа-заклика додано два друковані листки, яких ми не передруковуємо, оскільки це друковані повідомлення 1) Українського Соціологічного Інституту і 2) журнала БОРІТЕСЯ — ПОБОРЕТЕ. Обидва оголошення фактично реклямного характеру.

тись тим, що не розпродали всїх книг. Як що розпродали за сей час, то вишлїть, як звичайно, в реґістрованім листї, але краще на адресу: Wien V, Hartmanngasse 3/10, Olga Kossak для Мих. Грушевського. Бо після 20. I ми переїдемо до Відня, щоб легше ладитися в дорогу, а хоч тутешнїй почтї лишу адресу, то завсїди такі пересилання забирають часом і кілька день.[168] А що не розпродасте, будете далї продавати. Я рад аби й без мене мої книги потроху продавались в Америцї. Не знаю, які будуть гаразди на Укр.(аїні), і може бути, що кілька долярів що місяця стануть в великій пригодї. Я написав до Львова, щоб Вам післали по 4 штуки т. I і II Іст. Літ., а також оправ(ле)ні комплети. Оден з [169] них я Вам давно винен — але оправу тільки тепер робили. Нагадав також про велику Історію. Перед виїздом можливо ще звідси вишлю дещо. Нехай буде в запасї. Але Липинського ч. 1 і 2 не виходило, та він, скільки знаю, і не написав їх досї.[170]

Я сподіваюсь і з Київа підтримувати з Вами зносини.[171] Рад, що Ви всетаки написали частину історії Соціялїстичного руху укр.(аїнського), і прошу се продовжувати. Думаю, що хоч не відразу то з часом буду друкувати і Річники Соціольог.(ічного) Інституту і журнал буде. Вже тепер товариші (Христюк) пишуть з Харькова, що чекають мене, аби видавати часопись, місячник. Я так квапитись не буду — не скорше аж буде дійсна можливість писати свобідно про все.[172] Але до того прийде.[173] Тішусь, що Ви наладили громадку свою і працюєте в ній. Ваших місцевих большовиків наскоки, я думаю, можете найуспішнійше поборювати вказуючи, наскільки їх тактика розминається з полїтикою Комун.(істичної) партії на Українї і в Росії[174] — там їх головачі признали потреби україн.(ської) культури, українізують як можуть і вміють, а сї тут далї борються з національністю.[175] Зрештою напишу Вам відти; не знаю тільки, як листи почта перевозитиме.[176] Але як не будуть доходити, то знайду иньший спосіб. Моя київська адреса тим часом буде: Паньковська ул. 9, М. Грушев-

---

[168] Першу частину речення — від: «Бо після 20. I. ми...» до «ладитися в дорогу» хтось з правого боку на полі позначив червоним олівцем (Н. Григоріїв?).

[169] В оригіналі помилково з повторене ще й в новому рядкові.

[170] В. Липинський готував видання чотирьох томів «Історичних студій та монографій»: І. Шляхетський стан на Україні перед великим повстанням 1648 р. II. Участь шляхти у великім українськім повстанню під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. III. Україна на переломі 1657—1659 і IV. З часів руїни. З цього широкозакроєного пляну В. Липинський здійснив лише видання III тому, а опісля він на жаль захопився політичною та ідеологічною працею і не здійснив своїх плянів в галузі історії. Значення III тому в той час було величезне, остільки тоді ще М. Грушевський щойно закінчив восьмий том своєї історії.

[171] З лівого боку позначено червоним олівцем на полі.

[172] Від «Вже тепер товариші (Христюк)» аж до «писати свобідно про все» з лівого боку на полі позначене червоним олівцем.

[173] Доказ наївности чи наслідок дезорієнтації з України?

[174] Декілька дальших рядків позначено на полі червоним олівцем від «там їх головачі» аж до прим. 176.

[175] Навіть якщо взяти до уваги скромні тоді ще початки українізації, то й тоді оцінка М. Грушевського надто наївна або й оптимістична і дальший розвиток подій жорстоко насміявся над ним. Все ж таки інші місця, де М. Грушевський виявляє свою обережність вказують на те, що він надто великих ілюзій сам особисто не мав.

[176] Досі на полі зліва позначено червоним олівцем (від прим. 174).

ський.[177] Вимовив я й[178] то собі, щоб як схочу не боронили мині виїхати назад за кордон.[179] Але думаю, що можливість праці, хоч не велика, а все ж і в гіршім разї буде. Маємо перед собою велику ціль: зєднаннє всіх[180] українських земель, і мусимо йти до неї не зраджуючись нї труднощами, нї навіть пониженнями.[181]

Книжні справи в Америці складаю на Вас. Кузіва в Bloomfield N. J. 167 Liberty Str. Відсильний склад замкну, але зістанеться львівський, звідки відсилатиме К. Студинський,[182] Chmielowski-Str. 15. Коли буде чогось треба писатимете до нього. Про Кузіва том. Фариняк якось відзивався неприхильно, що його робота й Крата веде до винародовлення; я все збирався його спитати, чому він так думає, та так і забув в останнїм листї; попросіть його, як буде минї писати, нехай свої гадки про це виложить. Але я мушу пізнати,[182a] що за сї літа пізнав Кузіва, як дуже горячого і пильного патріота і дуже солідну людину.

Іван Коссак кінець кінцем їде до Канади як представник «обєднаної воєнно-революційної орґанізації Галичини і Волині», але грошей на дорогу ще не дістав, отже виїде по новім році.

В попереднім листї я заслав Вам новорічний привіт,[183] але ще раз повторюю. Сердечно вітаємо Вас і бажаємо Вам, Вашій дружинї й тов. Фариняку всього добра! Дітей цілуємо. Фотографію пришлемо.

Моя дружина дякує Вас і Ваших товаришів за гроші, що свого часу прислали через мене в її розпорядженнє: вона мала змогу запомогти ними одного свого рідняка з Галичини,[184] чесного патріота з Черновець, що як член Галицької Національної Ради в 1919 році мусів виемігрувати з Буковини й опинивсь в лютій біді з родиною.

Вам щиро відданий М. Грушевський

---

[177] Чи не вказує мимоволі русифікована форма адреси (Паньковська ул. зам. Панківська вул.) на те, що М. Грушевський і сам не дуже вірив в українізацію, хоч і вірив, як бачимо з попереднього речення в можливості нелеґального контакту.

[178] й — вставлено над рядком.

[179] Перед тим В. К. Винниченко мав змогу, хоч і з неабиякими труднощами, виїхати закордон, після своєї нещасливої поїздки на Україну.

[180] всїх — дописано над рядком.

[181] За 1920-х років ця ідея з'єднання стала до певної міри ляйтмотивом Михайла Грушевського. Останні три речення в тексті підкреслено червоним олівцем (Н. Григориїв?) — від «Вимовив я й» аж до «навіть пониженнями». Чи під пониженнями розумів М. Грушевський можливість, що українські землі об'єднає Москва? Пор. X лист від 18. IX., де М. Грушевський говорить про об'єднання Галичини «з Великою Україною *якою будь*, отже в даній фазі з радянською». Подібну думку він висловив і під час свого ювілею в Києві, коли виголошував промову.

[182] Кирило Студинський (1868—1941) — визначний громадський і політичний діяч та учений. З 1920-х років совєтофіл. У 1941 р. замордований большевиками.

[182a] Помилково написано «пізнати», замість сказати, підкреслити чи подібне.

[183] Очевидно, тут один лист не зберігся, бо в попередньому листі від 18. IX. жодного привітання з Новим Роком не було, тай не могло ще бути.

[184] Після «коли», — перекреслено «що», хоч залишено кому.

XIII.

Останній лист М. Грушевського до Т. Починка з Китаїва незвичайно цікавий деякими виясненнями автора і ми уважали за потрібне дати до нього спеціяльну вступну увагу. Ідучи за загальною опінією української громадськости, яка крайньо вороже сприйняла повернення М. Грушевського на Україну, Т. Починок написав, очевидно, свої закиди Грушевському. Як бачимо з листа, М. Грушевський зустрічався з цими закидами вже й раніше, ще на еміґрації, хоч, досить характерно для впертої вдачі Грушевського, він знехтував усіма закидами й таки поїхав. Тепер, перебуваючи на Україні він вирішив принаймні своїм друзям вияснити причини повернення.

Арґументи М. Грушевського непереконливі і громадська думка його таки засудила саме за те, що він як колишній президент Української Народньої Республіки вирішив повернутися. З формального боку — лист писаний рішучою, але нервозною рукою, а на це вказує багато виправлень у тексті. Таке твердження сміємо висувати навіть всупереч запереченням В. В. Міяковського, який в цьому з нами не погоджується.

Але азартний стиль листа, такі слова, як «бреше», які в раніших листах Грушевського не зустрічалися навіть там, де він писав про своїх політичних противників, і речення в роді: «Ну, більше не можу», тощо, дають нам підстави уважати, що таки лист писаний в поденервованому стані.

Цікаве твердження Грушевського, що він почував «себе тут в Українській Республіці, котру ми зачали будувати в 1917 р.». Надії Грушевського на те, що деякі дефекти її вирівняються не справдились і це напевно бачив і сам Грушевський уже пізніше, коли його перевезено до Москви. Єдиний прогноз Грушевського здійснився: Москва таки об'єднала і ті українські землі, які лишилися поза межами Совєтської України, але М. Грушевський ледве чи був би радий з такого «возз'єднання».

В. Кузів, який від 20 липня до 4 серпня 1927 р. відвідував М. Грушевського в Києві і лишив цікаві спогади писані й переказувані іншим зберіг до нашого великого історика пієтет на ціле життя (Лев Биковський, Василь Кузів і Михайло Грушевський, Вінніпеґ-Детройт 1968, стор. 18), однак на його намовляння лишитися в Україні «В. Кузів не міг пристати на це, бо в міжчасі виявилося, що така праця була недоцільною в умовах большевицької дійсності» (там же стор. 16). З спогадів Ів. Пасічника про поїздку Кузіва на Україну знаємо, що «Чекісти-жиди пропонували В. Кузіву зректися американського горожанства. Проф. М. Грушевського стерегла тайна поліція і В. Кузів — «гість», був під надзором. Все це побачив В. Кузів, розчарувався і тому на прохання проф. Грушевського лишатися в Києві відповів відмовою» (там же, стор. 17—18).

Звичайно, з В. Кузівом можна погодитись, що Грушевський вів свою боротьбу і служив справі розвитку української культури «все своє життя». Вийшов з неї чистим, кристальним, непереможним, безсмертним. Вартість людини, її характер пізнається в її горю, переслідуванню, терпінню не за своє, а за чуже добро. І за се добро прийшлося знову скитатись, кидати рідний теплий Київ і йти вмирати в чужій, холодній Москві. Та не вмерла його праця, заслуги, здобутки, дух і мрія». «там же, стор. 12—13). На підставі наших листів можна побачити, що й твердження І. Базяка в «Канадському Ранку» (Вінніпеґ 1958, стор. 904) про те, що й М. Грушевський з великою симпатією ставився до В. Кузіва і поважав його, підтверджується.

Однак на цьому місці варто подати ще один документ, який опублікував П. С. Лихо в «Українському Збірнику» Інституту для вивчення СССР ч. 8, Мюнхен 1955, стор. 147. Ми цитуємо цей документ, який вияснює, в яких нещирих відносинах доводилося М. Грушевському жити й працювати на Совєтській Україні. Цитуємо документ за працею В. Чапленка, Пропащі сили. УВАН, Вінніпеґ 1960, стор. 29; цей документ ніякого коментаря не потребує:

«*Сов. секретно.* Август м-ц 1925 года. Всем Р. Р. ЛГПУ Лубенского округа. Чернухский район: тов. л-ий. «История Украины-Руси» идеолога украинского национализма проф. Грушевского признана враждебной и вредной для Сов. власти лженаучной историей. Вопрос о запрете этой книги сейчас рассматривается Правительством СССР и ОГПУ в Москве. А пока предлагаем Р. Р. фиксировать всех тех, кто проявляет интерес к упомянутой книге и ее расспространяет среди населения. Информируйте об этом наших с/о и обяжите их усилить наблюдение за такими лицами. Нач. Луб. Окр. Отд. (Двианинов). Упол. ПП ОГПУ (Казанцев).

Майже ввесь лист позначений червоним олівцем чи то на полі чи таки в тексті (підкреслення).

Стара пасіка, Китаїв, коло Києва.

16. IX. 924

Дорогий Товаришу! Рад був одержати Вашого листа з 10. VIII,[185] — хоч в нім мало втішного прочитав.[186] Шкода, що не написали скоріше — може б уникнулось чимало непорозумінь.[187]

Прикро, що Вам і Фариняку (від котрого теж мав листа) так не ведеться, і до всього иньшого мало втішного прилучається ще й жура про життє! Ну та може вже з осени піде лекше?

В листі Вашім є чимало такого, що мені було неприємно читати. Але, що Ви просите вкінці «відноситись до Вас як бувало», то ж я позволю собі щиро, а хоч коротко — бо дуже мало маю часу — зазначити своє становище до того що Ви пишете.

Бачу[188] що Ви підпали деякому впливу пропаґанди «Оборони України». Коли Ви написали мині торік про свій замір звязатися з сею орґанізацією[189] я остерігав Вас, щоб Ви дуже обережно ставились до їх акції, бо ведуть її — як я побачив — політикани, для котрих існують не національні інтереси, а льокальна, гурткова ціль: знищити ворожу кампанію, захопити близшу[190] періферію в свої руки, і под. Ви тоді писали, що знаєте їм ціну, і використаєте свій звязок тільки в орґанізаційних цілях. Але бачу, що перейнялись уже і тими гаслами, котрі вони пускають — бодай до певної міри![191]

---

185 Дату М. Грушевський вставив пізніше над рядком.

186 Натяк на закиди Починка в зміновіхівстві М. Грушевського.

187 Натяк на те, що перед поверненням на Україну М. Грушевський міг відкритіше і ясніше писати ніж з України, де він не мав змоги вільно писати.

188 Перед «бачу» М. Грушевський перекреслив «коли» і перепpавив б на велику літеру.

189 «звязатися з сею організацією» М. Грушевський вставив над рядком.

190 Остання літера «у» чомусь ніби перекреслена.

191 «бодай до певної міри» М. Грушевський вставив пізніше між рядками.

Отже культурна робота для Вас «мізерія», народи забезпечують своє істнування не твердою працею на ґрунті, а інтригами та поклонами еміграції по чужих краях, і таке инше! Коли Ви, розумний чоловік, які читали нашу літературу і цілий рік кореспондували зо мною, піддались отаким політиканським, еміґрантським блєфам, — міркую з того, як сильно за сей рік взагалі підупало громадське житє і думка[192] в Америці. Гризня місцевих Ваших[193] большовиків і против-большовиків заслонила все, і ніхто дальше не видить понад отсю борню місцевих гуртків.

Ставите мині ріжні питання про тутешнє життє — але книгу, а не листа треба було б написати, щоб на них відповісти. Не маю змоги на се. Але завважую — що се ж хіба діло тої організації — , з котрою Ви тепер працюєте, щоб вона замість крикливих фраз і аґітаційних нападів подала дійсно річеву інформацію про обставини[194] і житє на Україні. Бо коли беруться її провідники так рішуче судити про ситуацію в Укр.(аїнській) Рад.(янській) Республіці і дискутувати лінію поведення супроти неї, мусять же могти щось більше (сказати)[194a] крім оклепаних фраз, котрі з року на рік повторюють?! А як би я став[195] писати инакше, ще сказали б, що я се в большовицьких руках пишу: так против свого переконання, щоб не стягнути на себе біди. Тож буду відповідати на те, що дотичить мене особисто, а скажу Вам щиро і по приятельськи, хочете вірте, хочете — ні, що ще нічого не написав против свого переконання, ні в друкованих статях ні в листах. До мене багато вдавались від ріжних тутешніх ґазет, щоб я їм написав, чи дав interview на політичні теми, але я відповідаю, що коли нема свободи друку, і я не можу писати про що хочу, то волію триматись виключно наукових питань, і ніхто — хоч би й ворог — не доведе мені, що я щось писав схліблюючи пануючим кругам.

Отже скажу про себе, що се Ви помилились, діставши таке вражіннє з мого листу, що я жалую свого повороту, і вернувсь тільки з матеріяльної нужди. На те, щоб прожити, міг я дістати і в Празі — давали мині учительську посаду. Але я прийшов до того переконання, що робота за кордоном стає все менше продуктивною, користною з національного становища і[196] на Україні вже можна працювати з більшою користю, — тож я і прийняв заклик Укр. Академії Наук, щоб приїхати і зайняти катедру історії Українського народу. І я[197] Вам щиро кажу, що не було ніодного дня, щоб я жалував що вернувсь, і дуже задоволений з того що я на Україні, можу *тут*[198] працювати, хоча життє тут трудне, і праця теж трудна. Що Ви нагадуєте мені мої слова, що я ніколи не був урядником і не хочу бути — хочби радянським, то я їм і не спроневірився. Я сказав їм,[199] коли мені пропонувано стати аґентом по виданню книг за кордоном. Ну а коли я прийняв вибір на члена Академії, чей же розумієте, що се не урядничa посада!

---

[192] Думка написав М. Грушевський замість перекресленого — преса.
[193] Ваших вставив М. Грушевський над рядком пізніше.
[194] Вставлено над рядком замість перекресленого — українсь.
[194a] Пропущено в оригіналі.
[195] Первісно М. Грушевський написав був «Питаєте мене чи...»
[196] Після «і» М. Грушевський написав «що», а потім перекреслив.
[197] «І я» написано над рядком замість перекресленого «Що Ви». Цим «що Ви» починається наступне речення.
[198] Підкреслення М. Грушевського.
[199] В тексті замість їм написано «їх».

Користь же від своєї роботи таки бачу. Хоч як се трудно вдалось, але от таки випустив України[200] подвійну книжку і маю контракт з Державним Видавництвом України до кінця року ще випустити 2 кн. України і І Історичного Збірника. IV том Історії Літератури друкує иньше видавництво державне — «Червоний Шлях». Думаю, що в дальшім видавництво піде ще ширше, коли наладиться наукова робота, бо горожанська війна і голод 1921 р. страшно розбили культурне житє. Україна (і Галичина) належать до[201] найбільш потерпівших країв світу, а культурних засобів українських і перед тим було мало. Підняти тепер їх тяжко. А я культурної роботи не легковажу, як Ваші товариші.[202] 40 літ я працював на культурній ниві, і богато заслужених для нашого народу людей все житє їй віддали. Наше нещастє було, що політичні можливості відкрились перед нами, перше ніж були сотворені тверді культурні національні підстави. Ви справедливо жалуєте над браком націон(альної) свідомости у еміґр.(антів) з України. А що ж може дати ту свідомість як не культурна праця! Не було її, не могло бути при царськім режімі!

Що згадуєте про закиди, що я як б.(увший) голова Укр.(аїнської) Республіки ніби то понизив її своїм поворотом,[203] то це ріжні Шаповали пустили не можучи нічого дійсного закинути мині. Після мене був головою республіки Винниченко, і він в 1920 р. поїхав на Укр.(аїну), зголосився до большов.(ицької) партії й прийняв уряд в їх правительстві. Тоді Шаповали то акцептували. А мене[204] в 1918 р., проголошуючи директорію, вони позбавили всякого значіння. Я тоді пропонував, щоб по вигнанню Німців скликати Ц.(ентральну) Раду, і щоб вона передала власть в нові руки, але Шаповал, Григоріев і вся їх компанія стояли на тім, що Ц.(ентральна) Рада стратила всяке значіннє, і нема чого про неї згадувати. Вони, Винн.(иченко) і Петлюра тоді і потім старались усякими способами позбавити мене всякого авторитету, не допускали ні до чого,[205] їх аґенти за кордоном всяко оббріхували мене, і[206] унеможливляли мині яку-не будь чи[207] політичну чи культурну[208] акцію аж[209] як стало відомо що я хочу вертати, тоді вони вислали до мене заяву, що я як голова Ц.(ентральної) Ради (навіть не бувший, а ніби то нинішній голова Укр.(аїнського) уряду![210] так написали!) не маю морального права вертати — не вважаючи на всі мої помилки[211] і неґативні сторони діяльности, — і тоді почали кампанію в пресі, котру їм ріжні Репени відкрили! Я переконавсь, що сі люде міняють свої «переконання» так як їм краще для даного моменту, а Ваші часописи, не маючи ніякого ширшого погляду, а вважаючи тільки на свої гуртко-

---

200 Науковий журнал українознавства, що його редаґував М. Грушевський.

201 належить до — вставлено над рядком.

202 В оригінал «соварищі».

203 своїм поворотом — над рядком, замість закресленого: престиж.

204 Після мене закреслено «ще».

205 «не допускали ні до чого» вставлене над рядком.

206 Після і перекреслено «тим».

207 «чи» вставлено пізніше рукою Грушевського над рядком.

208 «чи культурну» вставлено над рядком.

209 «аж» — над рядком. Перекреслено спершу «відмовляли мене до», а потім «не допускали мене до».

210 «уряду» раз перекреслено, а потім над рядком написано знов.

211 Спершу почав М. Грушевський писати «прогр»(іхи), а потім переправив на «помилки».

ві рахунки, відкривають свої шпальти то[212] тому то сьому! Що ж до користей закордонної політичної і культурної роботи, то ті панове попропускали за кордоном міліони українських, чеських і иньших грошей, а де наслідки? Я вважаю, що хто дійсно не має ніякої змоги вернутись, нехай чесно старається працювати для добра народу закордоном,[213] тільки нехай не каже, що то більше значить, як робота в краю, бо з того ж тільки можна буде пізнати, що бреше!

Ну, більш не можу. Скажу лиш коротко. Я тут не вважаючи на всї дефекти чую себе тут в Українській Республіці, котру ми зачали будувати в 1917 р., і сподіваюсь, що дефекти вирівняються з часом, і вона обєднає й ті укр(аїнські) землі, котрі нині зістаються поза її межами. Напишіть се і Фаринякови, що я тут пишу, і нехай він відізветься[214] до мене знову.

Книг уже не посилаю до Америки. Вони зістались у Львові і Відні, а те, що тут виходить се не мої наклади. Сими днями посилаю Вам опаскою 5 прим.(ірників) України — оден задурно[215] Вам, другий пошліть Фаринякy задурно,[216] третій дайте до книгарні (Укр. Базар), — решту можете продати — продажна ціна 1 доляр, Вам рахую по 0.70 сі 2[217] примірники. Коли уторгуєте щось за книги давнійші, пошліть Василю Кузіву, Liberty Str. 167, Bloomfield N. J. — він збирає[218] довги за книги, се чоловік акуратний і менї приязний.

Витаємо сердечно Вас усіх, усю родину, всею родиною! Сьогодня переїздимо до міста з «Старої Пасіки», де прожили місяць — я ходив раз або 2 рази до міста пішо, се 1½ години ходу, бо діло не пускало. Скоро дістанете посилку напишіть! Написане обміркуйте! Я рад буду, коли ми і далі з Вами в дечім принаймні будемо одної думки.

Ваш М. Грушевський[219]

ДОДАТОК

(Дві листівки М. Грушевського до Данила Островського).

I.

З Новим Роком, дорогий товаришу; витаємо Вас і всю Вашу родину й бажаємо щастя й здоров'я в наступаючому році і на многі літа! Як живеться Вам, чи дужі? Діти вже геть повиростали за той час? Сими днями одержала моя дружина листа від (не чітко, М. А.), з фотографією дітей — дуже повиро[стали х]лопці!

Ваш щирий М. Грушевський.

[Па]ньківська 9, пом. 19.[220]

---

[212] «то» пізніше чомусь закреслене.

[213] «за кордоном» М. Грушевський написав над рядком.

[214] Друге «і» спершу М. Грушевський вилишив, а опісля вставив над рядком.

[215] «Задурно» вставлено рукою М. Грушевського над рядком.

[216] «Задурно» вставлено рукою М. Грушевського над рядком.

[217] Спершу було написано 3, а потім переправлено на 2.

[218] Після «збирає» було написано «мої», а опісля перекреслено.

[219] Підпис дуже скорочений.

[220] У листах М. Грушевського до Починка не раз зустрічалося прізвище Островського, який кольпортував книжки М. Грушевського в Чікаґо. Можемо здогадуватися, що і з Д. Островським у М. Грушевського було широ-

II.

Привіт Вам з Кисловодська, дорогий товаришу! Випхали мене сюди лікарі на курацію. Як живете Ви, дружина і діти? Витаємо вас усі!

Ваш М. Грушевський Київ, Паньківська 9.[221]

ке листування, з якого в архіві Н. Григоріїва збереглися лише дві листівки. Перша листівка з 5 січня 1926 пошт. штемпель київський — штемпель Чікаґо 22 січня 1926 має вирізану марку, однак текст можна легко доповнити. Адреса: Mr. Daniel Ostrovsky 5732 S. La Salle St. 5732 Chicago Ill. Америка U.S.A. Текст написано на кореспонденційній картці. Прізвища від кого п-і Грушевська отримала листа відчитати не можемо.

[221] Це привітання написане на листівці з краєвидом Ельбрусу — вид з Бічасинського плоскогір'я. Марку відліпив якийсь колекціонер і тому дата листівки не збереглась. Її можна уточнити по тому, що листівку з краєвидом друковано в Москві в 1926 році, отже картка написана не раніше 1926 р. (Мабудь, і не пізніше). Адреса та сама, що й на попередній картці (див. прим. 220). Краєвид серії «Кавказ» ч. 85 (Главлит ч. 71734).

Огляди-рецензії

С. Злупко, *Економічна думка на Україні. Нариси історії економічної думки на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.* Львів: В-во Львівського університету, 1969 р. 222 стор.

У передмові до цього першого монографічного дослідження розвитку економічної думки в Галичині Злупко зовсім слушно відмічає, що «найбільшу цінність для вивчення історії української економічної думки становлять рукописні матеріяли, бо вони не пройшли ні редакційної, ні цензурної «шліфовки». Таких рукописів знаходиться чимало в Центральному Державному Історичному Архіві УРСР м. Львова, Львівському Обласному Державному Архіві, рукописних відділах Львівської бібліотеки Містерства культури УРСР та Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. При характеристиці соціяльно-економічних процесів критично використано дані буржуазної статистики і публікації буржуазних авторів. У стенографічних звітах галицького сейму і австрійського парляменту також міститься багатий матеріял для характеристики економічних, суспільно-політичних відносин краю та економічних поглядів консервативно-поміщицьких і буржуазно-ліберальних ідеологів Галичини» (стор 6).

Треба сказати, що автор деякі матеріяли дійсно використав і тому ця робота заслуговує на окреме обговорення. Праця С. Злупка присвячена «світлій пам'яті дорогого вчителя Михайла Петровича Герасименка», доброго знавця економічної історії Галичини, автора відомої праці «Аграрні відносини в Галичині». Ці традиції продовжує тепер Злупко і треба сказати, що обговорювана праця, як на совєтські умови, досить скоро спровокувала декілька рецензій та, сподіваємось, скоро викличе і широку дискусію.[1] Треба тут відмітити, що автор крім звичних у совєтській літературі «вступних завваг» спеціяльно небагато уваги присвячує «буржуазним націоналістам» і зовсім слушно. Якщо не врахувати цінної праці Іллі Витановиче про Володимира Навроцького та статтей декількох випадкових авторів ці справи в Галичині науково не вивчались.

У розвитку економічної думки в Галичині другої половини XIX ст. автор виділяє такі етапи: 1848—1870, 70—80-ті рр. і кінець XIX — початок XX ст. Така періодизація оправдується не так питомою вагою тих чи інших економічних концепцій, фактично відповідників деяких актуальних тоді економічних течій у західній Европі, але, в інтерпретації Злупка, «клясовою приналежністю» окремих представників економічної думки, речі зрештою обов'язкові для кожного совєтського дослідника суспільно-економічних відносин. Отож, за схемою автора, до 1870 р. пануюче становище займали поміщицько-консервативні та клерикальні економічні ідеї, в 70—80-их рр. помітний процес формування революційно-демократичної і буржуазно-ліберальної економічних концепцій, а при кінці XIX і початку XX-го ст. поглиблюється диференціяція економічної думки і тут помітні вже впливи марксизму. В ці рамки і вкладається монографія Злупка.

---

[1] Гл. рецензії М. М. Кравця, *Український історичний журнал*, 1969, Но. 7, стор. 148—49 та І. Г. Шульги та І. М. Мешка, там же, стор. 149—50.

Свою працю поділив автор на шість окремих розділів з тим, що в першому розділі «Проблематика, ідейні джерела, напрямки і етапи розвитку економічної думки в епоху капіталізму» подано короткий огляд літератури, обов'язкові «узагальнення» та основні інформації про господарський розвиток Галичини. Другий розділ присвячений розглядові економічної думки після аграрної реформи 1848 р. і тут автор коротко обговорює деякі періодичні видання, як наприклад, віденський «Вісник» і львівську газету «Зоря Галицька». Зупиняючись над поглядами Д. Зубрицького, С. Качали, О. Барвінського, І. Наумовича і Д. Танячкевича, Злупко частинно використовує деякі праці інших совєтських дослідників, зокрема Гербільського та часто цитує Франка критику москофільського табору. Як це вже відмічено на іншому місці, зведення під спільний знаменник москофільських діячів та «консервативно-клерикальних» народовців є дуже нещасливим поєднанням матеріялу навіть з методологічного боку, вже не говорячи про кожньому відомий факт, що ідеться тут про дві різні суспільно-громадські течії в Галичині, які одна з одною не мають нічого спільного. І так, ледве чи відома «Наука» Наумовича та обговорення тим автором питання сервітутів метиме щось спільного з поглядами Танячкевича, зокрема про потребу активізації української інтеліґенції в господарському житті Галичини чи критикою того ж автора відсутності належно розвиненого промислового виробництва. Про ці речі посередньо говорить і сам Злупко, цитуючи розвідку Танячкевича «Лахи» (Львів, 1879), в якій висловлені досить цікаві меркантилістичні погляди про потребу будувати фабрики, бо це поглибить суспільний поділ праці та дасть роботу для робітників різних професій. Вивозом сировини з Галичини й імпортом «втридорога готових виробів промисловости» збагачуються тільки чужі країни, а тому «треба будувати фабрики, а не тратити гроші на купівлю фільварків, як це робить галицька шляхта».

У третьому розділі «Економічна ідеологія ліберальної буржуазії» обговорено діяльність Євгена Олесницького та В. Будзиновського, що їх у порівнянні з поглядами Танячкевича, можна умовно назвати представниками фізіократичного напрямку в Галичині. На увазі маємо працю Будзиновського «Аграрні відносини в Галичині» (Львів, 1894) та до деякої міри і розвідку Олесницького «Політика торговельна й інтереси рільництва» (поміщена у журналі *Господар і Промисловець*, 1909, ч. 4). Ерудиція двох названих авторів та їх обізнання з економічною европейською літературою совєтського дослідника мало цікавить, бо захищали вони клясові інтереси... В цьому розділі представлений також і критичний розгляд економічної програми національно-демократичної партії та газет «Діло», «Свобода» і журналу «Економіст». Варто зауважити, що Злупко зовсім промовчує діяльність газети «Батьківщина» (видавана Юліяном Романенчуком з 1. X. 1879 і попередника названих газет), в якій міщено ряд матеріялів про злободенні господарські питання. Також нічого не згадує автор про таку важливу подію, як перше народне віче у Львові (30. XI. 1880), скликане з ініціятиви першого редактора «Діла» Володимира Барвінського. На тому вічу той же Барвінський мав основну доповідь про господарські справи та говорив, між іншим, про зріст примусового вивласнення українських селян, питання громадських кас (ініціятива Качали) і шпихлірів, організацію кредиту тощо. Ці злободенні економічні справи згодом неодноразово обговорювались на сторінках «Діла» та мали поважний вплив на народовецьку програму у господарських питаннях.

Найслабше опрацьований у Злупка розділ про «Виникнення і становлення економічних ідей революційної демократії», в якому найбільше місця займає характеристика праці В. Навроцького, О. Терлецького, М. Павлика та С. Данилевича. Не зважаючи на те, що авторові була відома розвідка Витановича про Навроцького (її він цитує) Злупко подає тільки відірвані фрагменти з творчості цього вдумливого мислителя і тонкого аналітика економічних питань, що відмічають навіть совєтські критики Мишко і Шульга, мовляв «не ясно для читача ким був Навроцький». Тоді коли справи, невигідні для ідеологічного обличчя совєтської економічної науки промовчується, то обговорення економічної програми радикальної партії (при кінці цього розділу) можна хіба назвати свідомим фальшуванням відомих історичних фактів. Про це читач зможе легко переконатись, переглянувши праці Володимира Левицького (— *Початки українського соціялізму в Галичині* (Торонто, 1918) чи більш ґрунтовно написану розвідку Матвія Стахова — *Проти хвиль. Історичний розвиток українського соціялістичного руху на західних українських землях* (Львів, 1934). Припускаємо, що спомини Івана Макухи — *На народній службі* — з уваги на їх появу на еміґрації, були совєтському дослідникові недоступні.

Обширний розділ присвячує автор розглядові економічних поглядів Івана Франка. Про Франка на Україні пишеться дуже багато і це фактично окрема тема. Згадаємо тільки, що в 1956 р. закінчено видання 20 томів його зібраних творів (в томі 19-му поміщено економічні праці Франка) та згідно з повідомленнями преси заплянoвано видати також і 50-томове видання. Крім того появився ряд т. зв. тематичних збірників, як наприклад, «Іван Франко. Публіцистика. Вибрані статті» (Київ, 1953), «Іван Франко. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори» (Київ, 1956), від довшого часу з рамені Львівського університету появляється серійне видання «Іван Франко. Статті і Матеріяли», як також декілька років тому видано під фірмою Архівного Управління УРСР та головною редакцією внучки Франка Зиновії «Іван Франко. Документи і матеріяли, 1856—1865» (Київ, 1966). Крім відомих праць Возняка, А. С. Брагінця (філософські питання), Є. Кирилюка (біографія) низки навіть бібліографічних довідників (найновіший М. Мороза, виданий в 1966 р.) можна ще назвати монографічні дослідження «Франко як історик» (Київ, 1956) та Д. Вірника і Є. Голубовської «Економічні погляди І. Я. Франке» (Київ, 1957). Свого часу, з нагоди видання окремого збірника «Іван Франко про соціялізм і марксизм» (Пролог, 1966) автор передмови Богдан Кравців добре схарактеризував існуючі цензурні умови для публікування творчости великого каменяря і тут ледве чи потрібно щось додавати. Злупко у цьому розділі не каже нам нічого нового, та, як і його попередники, основну увагу присвячує ранішнім творам Франка.

Останній розділ монографії зосереджується на вивченні «програмно-теоретичних поглядів соціял-демократів та проблемам формування економічної думки революційного пролетаріяту». Тут розглядається «програму галицьких соціялістів» (автор дуже наляканий ляссальськими поглядами галичан), як і також «програму галицької робітничої партії». Ми зумисне процитували термінологію автора, бо, як відомо, тих програм було більше, всі вони мають вже свою літературу (також і в польській мові) і авторові варто було з цією справою більш ґрунтовно познайомитись. Розправляючись при тій нагоді з Кавтським, Злупко досить невиразно насвітлює по-

гляди Ю. Бачинського, нічого не говорячи про політичну цілеспрямованість відомої праці «Україна irridenta».

У підсумках цього короткого огляду можна сказати, що не зважаючи на окремі висновки автора, численні промовчування, а то й «висмикування» окремих цитат, Злупко побудував свою працю на широкій джерельній базі і є вона безсумнівно цінним вкладом в убогу літературу вивчення історичного розвитку економічної думки Галичини. Можливо, що збудить вона і деяке зацікавлення і серед дослідників цього питання закордоном, даючи поштовх до більш об'єктивного вивчення цієї важливої сторінки історичного минулого.

Богдан Винар
Денвер, ЗДА

Аркадій Жуковський, *Петро Могила й питання єдности церков.* Париж: Український Вільний Університет, 1969. 282 стор. (Серія: Монографії, ч. 17).

Після першої світової війни на обширі кол. Російської імперії цілком занепали богословські студії, зокрема припинились досліди над історією православних слов'янських церков. Зникло й поважне огнище дослідів над історією української церкви, що створилося у Києві, при Київській Духовній Академії. Теперішні історичні праці в СССР лише винятково й переважно побічно торкаються історії церков та релігійних об'єднань, — як видана 1955 р. Академією Наук СССР *«Антифеодальные еретические движения на Руси XIV — начала XVI века»* Н. Казанової і Я. Лурьє.

Недостачу публікацій з минувшини православної церкви не можуть заступити щораз частіші перевидання давніх праць, а між ними про значення російського Розколу В. Андреєва з 1870 р. та про самоспалювання у цьому ж Розколі Д. Сапожникова з 1891 р.

Праці над східніми церквами натомість продовжуються на Заході, поза кордонами СССР, хоч вони ускладнені недоступністю багатьох архівів. Вони одначе виявилися багатьма публікаціями, а між ними й такими поважними, як про російську церкву 18—20 вв. Ігоря Смолича (Igor Smolitsch, *«Geschichte der russischen Kirche, 1700—1917»*, 1964) та про добу Фльорентійської й Берестейської уній Оскара Галецкого (Oscar Halecki, *«From Florence to Brest, 1439—1596»*, 1958). Помітну активність виявили й українські дослідники виданням джерельних матеріялів, переважно з Ватиканського архіву, та кількома загальними оглядами, між ними, — щодо Православної церкви — п'ятитомним «Нарисом» Івана Власовського.

Серед праць присвячених окремим історичним проблемам особливе місце займатиме найновіша — Аркадія Жуковського, про яскраву постать київського митрополита 17 століття, Петра Могили.

Петро Могила (1596—1647) походив з княжої молдавської династії, освіту здобув в Західній Европі, за тогочасним звичаєм розпочав військову кар'єру, але різко змінив свої зацікавлення й віддався церковній діяльності. Мавши лише 31 рік досяг визначного в тогочасній білорусько-українській церкві становища архимандрита Києво-Печерського манастиря й, незадовго після цього займає найвищий пост тієї церкви — київського митрополита.

На цьому становищі розвинув різноплощинну діяльність, виявивши свої здібності адміністратора та діяча на полі освіти й культури.

Небуденна постать митрополита постійно притягала увагу істориків й література про нього нараховує десятки позицій, серед них такі великі монографії як «Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники» проф. Київ. Дух. Академії С. Голубєва, що вийшла в рр. 1883 і 1898. Окрім цих давніх праць автор використав найдрібніші нові матеріяли, розсипані по малознаних журналах («Церква й Нарід», Новий Ульм) та невикористовувані досі публікації румунською мовою, а також рукописний матеріял з Національної Бібліотеки в Парижі. Це уможливило авторові висвітлити такі сторінки життя Могили, що досі обговорювались поверхово чи й промовчувались, або навмисно, або із-за недостачі джерел. Це торкається хоч би вкладу Могили у православне богословіє, його зносини з іншими віроісповіданнями та державною владою, тощо.

Поза вступом, праця складається з подрібної біографії Могили (стор. 47—119), опису його діяльности на тлі тогочасних задумів об'єднання Східньої і Західньої церков (121—209), додатків і бібліографії, що її автор згрупував, з невідкличними при цьому повторюваннями, за окремими могилянськими темами. Звичайно, неспроможність сягнути по архівні матеріяли, що тепер знаходяться в СССР, в якійсь мірі відбилась на вичерпності праці, так напр., корисне було б використання недрукованої маґістерської праці Ґ. Штурука «Требник Петра Могили», написаної в 30 роках у Варшаві.

Підкресливши в біографії виховання та родинні традиції, що позначились на пізніших поступованнях Могили, автор уважно розглянув його діяльність на становищі архимандрита й митрополита. Відновлення занепалої духовної й загальної освіти, скріплення, нераз дуже рішучими заходами, розхитаної церковної дисципліни, ревіндикування церков, які опинились у володінні уніятів, здвигнення або відновлювання святинь (між ними й напівзруйнованого собору св. Софії у Києві), — все це представлено детально у праці Жуковського, хоч і становить другорядні розділи його книги.

Головну увагу автор звернув на найменш досліджені сторінки діяльности Могили, — на його участь в ще одній спробі поєднати дві християнські церкви.

Обговорюючи це питання, автор проаналізував низку писань, що постали як вияв тогочасної полеміки («Літос») та тогочасних плянів об'єднання («Sententia cuiusdam nobilis Poloni Graecae religionis»), поставившись критично до давніх праць Костомарова, Куліша, Сушí й ін., які розгляд проблеми упрощували своїми особистими віроісповідно-національними симпатіями й антипатіями.

Автор ствердив, що Могила, близький світоглядово Заходові, виразно виявив екуменічні прямування та що зближення церков, можливе за його митрополитування, не здійснилось із-за багатьох сторонніх причин, та й коротке (він помер на 50 році) життя не сприяло завершенню його задумів. Виявляється, що Могила був схильний до далекосяжних поступок у догматичній площині, натомість рішуче обстоював чистоту східнього обряду. Завершенням його задумів мала б бути фактична самостійність Київської митрополії, себто автокефалія білорусько-української церкви.

Вартісне доповнення праці творять додатки, — 26 текстів вибраних з таких рідкісних сьогодні публікацій 19 ст., як «Памятники» Київської ко-

місії для розгляду старовинних актів, «Памятники» православія і русскої народности, другий том згаданої монографії Голубєва, де вміщені «Матеріяли» з історії «Западно-русской церкви» й ін. Особливо цінні передмови й присвяти з могилянських друків (Передмова до книги «Евхологіон, албо Молитвослов, или Требник», присвята «Учительного Євангелія»). Праця ілюстрована численними репродукціями зображень 17 віку, між ними ґравюри з «Іфіка Ієрополітика», «Евхарістеріону», «Требника» й ін.

П'ятисторінкова передмова історика, проф. Наталії Полонської-Василенко, стверджує об'єктивність праці Жуковського, в якій «нема ідеалізації, замовчування темних рис його (Петра Могили) діяльности, ні обвинувачення в них і замовчування того великого значення, яке має він... З сторінок монографії А. Жуковського виступає жива людина, дитина своєї доби...».

І. Коровицький
Філядельфія, ЗДА

Михайло Демкович-Добрянський, *Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі.* З передмовою Володимира Янева. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1969. 118 стор. (Серія: Монографії, ч. 13).

Питання вивчення українсько-польських взаємин належить до дуже важливих потреб української науки і чомусь нам з цією справою не щастить, зокрема якщо говорити про еміґраційні праці. І так, праця Степана Горака «*Poland and her national minorities, 1919—39*» (New York, Vantage Press, 1961) не мала, на жаль багато прихильних рецензій у англомовних наукових журналах, може з уваги на деяку емоційність автора. Недавно видав історичну працю про Галичину Михайло Яремко — «*Galicia — Halychyna (A part of Ukraine) From Separation to Unity*» (Shevchenko Scientific Society, 1967), яка ледве чи комусь принесе користь і має мало спільного з науковим дослідженням. Читача тут тільки збентежить заслужена в українській науці фірма Наукового Товариства ім. Шевченка.

Монографія Добрянського, що її варто коротко обговорити, займається іншим періодом у порівнянні з працею Горака і, очевидно, не можна її порівнювати з книжкою Яремка. Це добре написана публіцистична праця, має деякий науковий апарат і автор вміє ним користуватись. Хронологічні рямці праці досить широкі і це, можливо, є одною з причин для недостатнього насвітлення ряду важливих проблем чи навіть окремих подій, які не завжди мають належну історичну підбудову.

Крім короткого вступу, Демкович-Добрянський присвячує основну увагу подіям в часі і після 1848 р., на жаль, його розділ про «Весну народів у Галичині», мабуть найслабший. Найсильнішою сторінкою монографії є обговорення політичного та культурного життя українців та їх взаємовідносини з польськими політичними чинниками. Тут автор широко використовує відому працю Костя Левицького «*Історія політичної думки галицьких українців, 1848—1914*» (Львів, 1926) і читач часом не може позбутися враження, що деякі події саме і насвітлені через призму трохи суб'єктивних споминів цього одного з найбільш заслужених українських галицьких політиків. У написанні цієї праці Демкович-Добрянський використав також і деякі ста-

ріші українські, польські і німецькі праці. Можливо, що його розшуки за літературою були б успішніші, якщо б він також використав докторську дисертацію Богдана Старуха — *«Der Kampf der Galizischen Ukrainer um ihr Selbstbestimmungsrecht im alten Österreich 1772—1918»* (Universität zu Innsbruck, 1948), в якій Старух з питомою для докторантів пильністю «визбирав» ряд важливих старших праць з тієї проблематики. Першоджерел Демкович-Добрянський (зокрема Віденських архівів) у своїй праці не використовує.

Сама монографія побудована за хронологічним принципом та складається з чотирьох частин і сімнадцяти окремих розділів. Ось і деякі з них: «Спадщина Річпосполитої в Галичині», «Йосифинські реформи в Галичині», «Ліквідація реформ і поворот шляхетського панування», «Перші спроби оборони і початки національного відродження», «Ґраф Ґолуховський ліквідує українські здобутки 1848 р.», «Пожнив'я 1848 р.», «Австрія на переломі», «На порозі конституційної ери», «Шляхетська гегемонія в Галичині», «Спроби українсько-польського порозуміння», «Нова ера — прогаяні можливості», «Галицькі вибори», і т. д.

Рядом з іншими справами, в праці досить фраґментарно насвітлено таке важливе питання, як організація галицьких москвофілів та їх стосунки з поляками Це, очевидно, тема дуже широка і вимагала б окремого обговорення. Скажемо тільки, що зріст москвофільського напрямку не був тільки спричинений невдачею поміркованого українського національного табору і проваленням у соймі української оферти, що в свою чергу викликало між українцями розчарування і зневіру. Про це так писав Кость Левицький і його думки повторює тут також і автор (гл. стор. 67). Питання галицького москвофільства є дуже складним і, мабуть, мав рацію Юрій Чорний, коли писав, що наукова полеміка над характеристикою галицького москвофільства не завмре либонь ніколи, бо аналіза цього руху комплікується упередженістю до самого факту існування подібного явища. (Гл. журнал *Розбудова Держави*, «Генеза галицького москвофільства», 1955—56 рр., чч. 18—19, стор. 138). Нам здається, що зродження як і також розвиток москвофільського табору в Галичині спричинився рядом чинників, які свою ґенезу мають також і у внутрішній тогочасній структурі галицького суспільства, в тому також і політичного способу думання української провідної верхівки. Тобто тут потрібна передовсім соціологічна аналіза цього явища, а вже похідною справою буде відома діяльність провідних діячів цього табору та їх поґодінських покровителів. Свого часу у численних працях присвячених вивченню суспільно-політичного розвитку Галичини тільки посередньо натякав на це совєтський дослідник Гербільський, мовляв, москвофіли були виразниками певних соціяльно-економічних нашарувань, чи як він каже, «клясових інтересів». Шкода, що автор не використав праць такого відомого дослідника.

Таких спрощень у монографії Демковича-Добрянського є більше. У загальному можна сказати, що на нашу думку, найбільшим недоліком цієї невеликої обсягом праці є фраґментарність самої розповіді. Вправді автор дуже дбайливо старається документувати окремі твердження з численними відсилками до існуючої літератури, але, в той же час, він, крім наведення таких чи інших цитат, не дає повного образу обговорюваної події і її історичного підложжя. Також у праці є відсутність належної характеристики соціяльно-економічних відносин. Політичні події, парляментарна боротьба чи навіть окремі виступи польських та українських діячів не відбувались у «вакуум», а були неслідками не тільки політичної реторики,

але й певних основних змін у соціяльній структурі населення Геличини. Коли з одного боку совєтські історики вважають політичні події своєрідною «надбудовою» економічних процесів, то це ще не значить, що економічний чинник можна іґнорувати. Треба також сказати, що деякі совєтські праці дають досить багато фактичного матеріялу. Їх, очевидно, треба обережно використовувати, але цього автор зовсім не зробив. У висліді його праця читається цікаво, але повної картини українсько-польських стосунків у XIX ст. вона, на жаль, не дає.

Богдан Винар
Денвер, ЗДА

Andrzej Poppe, *Państwo i kościół na Rusi w XI wieku*. Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego. Państwowe wydawnictwo naukowe. Warszawa 1968. p. 252.

А. Поппе має за собою вже чимало поважних праць, що відносяться до історії української церкви. Ось перелік важливіших із них: «Chronologia utworów Nestora-hagiografa», *Slavia Orientalis* t. 14. 1965, nr. 3. «Kompozycja fundacyjna Safii Kijowskiej». W poszukiwaniu układu pierwotnego, *Biuletyn historji sztuki.* R. 30, 1968, nr. 1.; «Uwagi o najstarszych dziejach Koscioła na Rusi», cz. 1—3, *Przegład Historyczny,* t. 55, 1964.; «Русские митрополиты Константинопольской патриархии в XI в.», *Византийский Временник,* т. 28. 1968, стор. 85—108.; «Заснування Софії Київської», *Український Історичний Журнал,* 1965, ч. 9.; «Заснування митрополії в Русі», *Український Історичний Журнал,* 1969, ч. 6.

З переліку названих праць Анджея Поппе можна б вивести враження, що обговорювана праця повинна бути синтезою дотеперішніх дослідів автора. Насправді так не є: всупереч суґестивній назві вона є механічним зіставленням оброблених тем, з яких деякі дещо зревідовані і поширені, тісно пов'язані з головною темою, інші ж (напр., розділ 3-й, «Політика візантійська Ярослава Мудрого») органічно не пов'язані з головною темою.

А ось головні висновки кожного розділу цитованої праці: В розділі «Status Kościoła Ruskiego» автор твердить, що християнство прийшло на Русь з Візантії, а не, як твердять деякі історики (між ними Чубатий, Лужницький і о. Назарко), з Болгарії. У зв'язку з тим руська церква від самого початку існування творила метрополію — провінцію царгородського патріярхату. Тільки патріярх мав право (в 10—11 вв.) іменувати київського митрополита одного з трьох кандидатів, яких предкладав йому до вибору патріярший синод.

Другий розділ «Spór wokół archikatedry kijowskiej» розв'язує автор таким чином, що, на його думку, першою архікатедрою була дерев'яна церква, збудована безпосередньо після прийняття християнства, а після її пожару, біля 1037 р. Ярослав Мудрий поставив підвалини під муровану архікатедру св. Софії, якої цілковите викінчення припадає не пізніше як на 1044 р. Так зв. Десятинна церква (церква Пречистої Діви Марії) всупереч твердженням деяких істориків ніколи не була осідком митрополита.

«Polityka bizantyńska Jarosława Mądrego» — у так сформульований назві чергового розділу праці Поппе насправді йдеться тільки про один її відтинок,

про русько-візантійську війну з 1043 р. Хоч перебіг тієї війни добре представлені в історіографії — про причини її ще й досі дискутують. На думку автора у домашній війні, що у тому часі виникла у Візантії між імператором Константином Мономахом і новим претендентом до престола Манякесом, дотогочасним вождем частини візантійської армії, що стаціонувала в південній Італії, Ярослав Мудрий під впливом київського митрополита, грека, Теотемпта, сторонника Манякеса, став по стороні цього останнього. Руська фльота під проводом Володимира Ярославича у 1043 була розгромлена. У 1046 р. заключено мир на підставі «status quo ante».

У розділі «Sprawa metropolity Hilariona» автор стверджує, що Іларіон був першим місцевим митрополитом і то митрополитом, якого не іменував царгородський патріярх, а обрав синод руських епископів і затвердив Ярослав Мудрий (1051 р.). Автор твердить, що цей акт не був суперечний церковним законам номоканону і був викликаний реакцією проти автократичної поведінки тодішнього митрополита Керулярія. На думку Поппе згаданий акт не мав ніякого політичного підложжя і не ускладнював відносин Русі з Візантією; вибір Іларіона треба розуміти як спробу церковної реформи, якої завданням було обмежити централізм царгородської церкви та віддати синодові епископів ту ролю, яку йому визначили батьки церкви.

В розділі «Kształtowanie sie struktury diecezjalnej» автор на історичному тлі подає розбудову дієцезії київської митрополії, до якої при кінці XI століття належали такі епископства: Білгородське, Новгородське, Чернігівське, Полоцьке, Переяславське, Ростовське, Юріївське, Володимирське і Турівське. Розмежування юрисдикцій згаданих епископств ілюструє долучена до праці схематична мапка. Тьмуторокань, на думку автора мала автокефальне архиепископство, що не мало своїх суфраґанів, а підлягало безпосередньо патріярхатові. На думку автора в тому часі (кінець XI ст.) усталюється неписана засада: епископська катедра стає необхідним атрибутом княжого уділу.

Останній розділ «Pierwsze sto lat Koscioła w państwie staroruskim» закінчує працю підсумками синтетичного характеру: автор стверджує, що від самого початку церква стала на Русі інтеґральною частиною державної організації. На тому тлі руський монарх являється надрядним чинником. Хоч перші митрополити, греки, були світлими людьми і відіграли не малу ролю в русько-візантійській дипломатії, проте головна роля в розбудові руської церкви належить місцевому духовенству, головно монашому. Значення церкви зросло значно в XII столітті, отже в часах поділу монолітної держави на федерацію самостійних князівств. Тоді то саме церква сталась чинником, що пропагувала ідею державної едности Русі.

Праця А. Поппе, незалежно від дискусійних проблем, зраджує перо справжнього ерудита і заслуговує на ґрунтовну аналізу і критику наших знавців історії руської церкви.

Книжку закінчує синхроністична таблиця володарів та голів церкви на Русі та Візантії, індекс осіб місцевостей та важливіших об'єктів і короткий зміст англійською мовою, з якої на закінчення зацитуємо відсилач ч. 1: «The title knyaz, i. e. the ruler of Kievan Rus strictly corresponds to the Western Europea title rex = king. The term prince would be less appropriate; it corresponds to the title knyaz only when depreciated in the later times»

Михайло Ждан
Клівленд, ЗДА

Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — нечале XVIII в. Документы и материалы в трех томах. Редакционная коллегия: Я. С. Гросул, А. К. Оцетя, А. А. Новосельский, Л. В. Черепнин. Том I. 1408—1632. Москва. Изд. «Наука», 1965. 362 стор.

Перший том архівних матеріялів присвячений зв'язкам Молдавії, Волощини, України і Росії охоплює роки 1408—1632. За вибір документів відповідає Академія наук СССР, Академія Румунської Народної Республіки і Академія наук Молдавської ССР. В першому томі знаходимо 94 історичні документи включені в це видання з Центрального державного архіву давних актів СССР, філіялу Центрального державного історичного архіву Української ССР у Львові і державних архівів Румунії. Всі документи подані в оригінальному тексті з перекладом на російську і румунську мови. Відповідні історичні і бібліографічні замітки-відсилачі улегшують користуванням цим виданням. Редактори включили також «передмову» (стор. 5—39) російською і румунською мовами, в якій обговорюються зв'язки румунів з слов'янськими народами. З археографічного аспекту документи видано охайно з точним зазначенням джерел передруку. Більшість поданих документів друкувалася в різних джерельних збірниках, з яких згадаємо видання Е. Гурмузакі, А. Вересса, Е. Калужняцкого, *Жерела до історії України-Руси, Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России* та інші.

Український історик заінтересований дослідженням зв'язків України з Молдавським і Волоським князівствами в XV, XVI і першою чвертю XVII століття знайде в цій збірці важливий джерельний матеріял до політичної, економічної й культурної історії. Треба відзначити, що багато документів відноситься до історії України.

З XV століття поміщено цілий ряд документів, що відносяться до історії торговельнкх зв'язків Молдавії і Волощини з Україною (грамоти молдавського господаря Олександра Доброго, волоського господаря Мірчі Старого, молдавського господаря Петра Арона і других). Ці матеріяли зокрема важливі для насвітлення економічних зв'язків і торгівлі львівських купців з Молдавією та Волощиною в XV ст.

Ранній період української козаччини в другій половині XVI ст. тісно пов'язаний з політичною ситуацією в Молдавії, що находилася під протекторатом Туреччини. Починаючи від Дмитра Вишневецького до кінця XVI ст., козаки улаштовували понад двадцять походів в Молдавію з їхніми претендентами на господарський престіл. В збірнику знаходимо чимало важливих документів, які ілюструють тодішню козацьку молдавську політику (чч. 42, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 59, 60, 61, 63, 65, 69—76). Зокрема цікаві матеріяли, що відносяться до діяльности Івана Підкови. Як відомо, Підкова подавав себе за брата покійного молдавського господаря Івоні Лютого і намагався при допомозі козаків здобути трон молдавського господаря. В збірці знаходимо декілька документів, які насвітлюють походи Підкови і його наступників (ч. 50,51,53 і другі). Зокрема цікава реляція італійця Тальдукчі з Кракова від 12 липня 1578 року в справі страти Івана Підкови у Львові (ч. 53). Важливі також документи, що відносяться до молдавської політики Северина Наливайка і співпраці козаків з волоським господарем Михайлом Хоробрим наприкінці XVI і напочатку XVII століття.

В збірнику знаходимо важливі документи про зв'язок молдавських господарів з львівським ставропігійним братством (грамота господаря Олек-

сандра Лопушнянина і другі). Вони важливі для дослідження релігійної і культурної історії взаємин Молдавії з Україною.

В основному ця збірка архівних матеріялів причиниться до кращого вивчення зв'язків молдаван і волохів з Україною і Московщиною. Зате вступне слово редакційної колегії містить зайвий політично-ідеологічний баляст. Автори пишуть про «дружбу совєтського і румунського народів», не зважаючи на те, що поняття «совєтського народу» не історичне і немає жадного відношення до опублікованих документів. Говорячи про «дружбу» між українськими, російськими і молдавськими селянами і їхню боротьбу проти феодального гніту, автори передмови згадують про повстання Мухи, яке не має жадного безпосереднього відношення до Московщини. До речі треба шкодувати, що політичній діяльності Мухи не присвячено більше документів за виїмком відповіді польського короля Казіміра молдавському послові із 1491 року. Без уваги на те, що велика кількість документів присвячена діяльності українських козаків і їхній молдавській політиці, проте в передмові головну увагу присвячується російсько-румунським зв'язкам. Треба також зазначити, що Академія наук Української ССР не брала участи в цьому виданні, в якому частину матеріялів взято із архівних фондів державного історичного архіву у Львові.

Любомир Винар
Кент, Огайо

Василь Прохода, *Записки Непокірливого. Історія національного усвідомлення і діяльности звичайного українця.* Частина перша. Торонто: В-во «Пробоєм», 1967—1969, 434 стор.

Заслужений український військовий та громадський діяч і відомий публіцист інж. В. Прохода обдарував українське письменство своїм новим твором — «Записки Непокірливого...» В «Післяслові» автор повідомляє про причини їх написання: «В час ув'язнення в таборі політичних каторжан в СССР на півночі Воркути, в Заполяр'ї, йому довелось пізнати й зблизитись з сотнями українських інтеліґентів молодшого покоління, незламних борців за українську національну самобутність. Для них він був уже батьком, а тому вони запитували його, чому ми, маючи всі можливості матеріяльного порядку в 1917 р. для створення Української Держави, не використали їх? Тоді у В. Проходи виникла думка написати при першій можливості «Записки Непокірного», що без «високої політики» запізненого розуму, змогли б правдиво розповісти молодому поколінню українців, як відбувалось національно-культурне відродження перших борців за Україну й як пройшли революційні події 1917—1921 рр.». (Стор. 431).

«Записки...» автор уплянував у двох книжках, мемуаристичного змісту, що мають охопити все його життя, від народження, до приїзду в США, до Каліфорнії, навесні 1965 р. Твір було нашкіцовано в початках 1960 рр. в Пряшеві, на укр. частині Словаччини. Там В. Прохода якийсь час перебував після відбуття десятилітньої каторги в концентраційних таборах на півночі СССР. Остаточно його оформив впродовж 1965—66 рр. вже в Каліфорнії. Згодом частково опублікував свій твір на сторінках часопису

«Вільне Слово», Торонто, Канада, від ч. 21 1966 до чч. 30—31 1969 р. включно. З того зроблено відбитку, що творить першу книжку споминів В. Проходи п. наз. «В Україні».

Опублікована частина автобіографії В. Проходи складається, за бігом часу, з розділів: І. Дитинство, II. Юнацтво, III. Зрілість, IV. Військовість, V. Збройна боротьба за Україну та VI. Манівці. Обіймає час від народження автора у 1890 р. на історичній укр. землі — Тмуторокані, аж до 1921—22 років, коли він, як підполковник, був інтернований в складі військ УНР в Польщі.

Глибоко продуманий і старанно складений твір В. Проходи має багатостороннє значення. Він передусім намагається надолужити недостатність соціологічно-історичної літератури про процес колонізації укр. народом південно-східних земель та його життя в Приозів'ї і на Кубанщині (розд. I—III, стор. 1—147). У цьому відношенні твір В. Проходи є подібним до 1-го тому спогадів проф. В. Іваниса — «Стежками Життя» (Буенос Айрес 1958), в якому він описує життя й долю нашого народу на Кубанщині. Перегукується В. Прохода також з автобіографічним літературним твором Л. Коваленкової (Л. Івченкової) — «Степові Обрії» (Вінніпеґ, 1964) з життя Маріюпільщини.

В розд. IV-му «Військовість» (стор. 148—246) В. Прохода описує своє перебування в рос. війську, полон, національно-культурне усвідомлення, сумне повернення в Україну (у 1918), спроби просвітянської діяльности на Запоріжжі і втечу звідтам «у невідоме». Про перебування в рос. війську та участь у війні до революції 1917 р. з української точки зору писали недавно й інші автори, приміром: П. Шмалій — у своїй автобіографічній повісті «Данило Вирва» (Буенос Айрес, 1965), В. Кедровський — 1917-й рік, том І (Вінніпеґ, 1967—69) та інші. В. Прохода поширив ці відомості спогадами про свою службу в рос. війську, участь у війні й з обставинами полону. Там прийшов він остаточно до національно-культурного усвідомлення в рядах «сірожупанників». Про них він має вже джерельну військово-історичну розвідку — «Записки до історії Сірих або Сірожупанників», 1-ша частина якої друкувалася в 1-ому збірнику *«За Державність»* (Каліш, 1927, стор. 75—128), а 2 й 3-тя частини були опубліковані в укр. военно-науковому журналі *«Табор»*, в чч. 5—6, 7 і 8-му, в двадцятих роках. Його відомості доповнили недавно інші колишні сірожупанники: П. Дубрівний — Сірожупанники (Перша Укр. Стрілецько-козацька дивізія. Див. 10-ий збірник «За Державність», Торонто, 1964, стор. 38—78), Йос. Мандзенко — Сірожупанники: Табір полонених укр. старшин у Йозефштадті, Австро-Угорщина (Див. 11-ий збірник *«За Державність»*, Торонто, 1966, стор. 5—17) та М. Бутович — Формування Сірої дивізії в Володимир-Волинському, переїзд на Чернігівщину, повстання проти гетьмана (Див. там же, стор. 18—41). Вернувшися з полону в Україну, за гетьманських часів, В. Прохода потрапив у безладдя, що панувало тоді в Києві. Не знайшовши собі праці, переїхав він у свою вужчу Батьківщину — на Запоріжжя. Особиста загроза життю змусіли його звідтам втікати. Наслідком цього він знов опинився в рядах «Сірожупанників», що стояли тоді залогою на півночі України, при українсько-московському кордоні.

В розділі V-му — «Збройна боротьба за Україну. Сірожупанники» (стор. 247—336) В. Прохода послідовно описує перебіг тої боротьби та свою в ній участь в складі переважно сірожупанників, аж до кінця 1920 р., коли війська УНР змушені були податись на чужину. Окрім джерельних студій

про суцільний перебіг військових дій за ті часи пера видатних наших знавців військової справи (М. Капустянського, М. Омеляновича-Павленка, Ол. Удовиченка, В. Сальського й інших) маємо також багату літературу на цю тему, списану козаками, старшинами й чільнішими її учасниками. Вона складається із спогадів і описів знаних їм фрагментів збройної боротьби. Обширні спогади В. Проходи об'єктивні, критичні й можуть стати документарним джерелом для історії. В них червоною ниткою в'ється відданість визвольній боротьбі козаків і фронтових старшин у протилежність до безладдя, що панувало в запіллі, в штабах і серед політиків та до безвідповідальної отаманії.

Розд. VI-ий — «Манівці, у польському полоні» (стор. 337—430). На думку й за спостереженнями В. Проходи, не так чисельна перевага ворога, як внутрішнє безладдя, призвело врешті до воєнної катастрофи й, після додаткових спроб відновити збройну боротьбу, до остаточного інтернування військ УНР по таборах в Польщі. Там же опинився й автор спогадів. Але завзяття у боротьбі, вже на іншому — культурному фронті, жага закінчити освіту, вирвали В. Проходу з польських таборів і скерували в Чехословаччину. Відтоді починається новий період в його житті, що становить зміст другої книжки спогадів — «на Чужині», яка знаходиться покищо в машинописі у автора.

Змістове багатство й значення твору В. Проходи потужніє із-за влучного підходу та методи розповіді. Цьому сприяла не тільки його «непокірлива» вдача та усталений в життєвій боротьбі всеукраїнський національно-державний світогляд.

«Записки Непокірливого» є, як зазначає автор, — «історією національного усвідомлення, життя і діяльности (одиниці) — звичайного (в його особі) українця»! Мільйоново помножені вони, з великим наближенням до правди, без зайвих прикрас і леґенд, подають історію поступового національного усвідомлення, життя й діяльности майже усього українського народу на переломі XIX й XX століть...

На жаль, вартісний зміст твору й влучна метода опису не йдуть в парі з мовою та друкарськими похибками в тексті. В наступному виданні все це повинно бути виправлено й мова узгіднена з існуючими нині граматичними й літературними нормами.

Не дивлячись на це, «Записки...» В. Проходи є не тільки вартісним літературно-мистецьким твором, який залюбки читатимуть, але й цінним документом доби, який історик і соціолог пильно студіюватимуть.

Лев Биковський
Денвер, ЗДА

Бібліографічні нотатки

Академія Наук Української РСР. Інститут Історії. *Історія селянства Української РСР*. Т. I: Від найдавніших часів до великої жовтневої революції. Т. II: Від великого жовтня до наших днів. Київ: Наукова думка, 1967, 2 тт., 548 і 533 стор.

Ця колективна праця є першою спробою в Україні написати обширну історію селянства, починаючи з княжих часів. У цій роботі взяв участь ряд відомих істориків, археологів та економістів і головним редактором першого тому є В. А. Дядиченко, другого — І. І. Компанієць. У вступному розділі першого тому також критично обговорено важливіші праці, присвячені соціяльно-економічного розвитку України (включаючи сюди і деякі передреволюційні), наведено першоджерела і подано більш-менш повний історіографічний огляд совєтської літератури з тільки деякими незначними пропусками (праці С. В. Юшкова, М. Н. Петровського і очевидно «проскрибованих» авторів). Матеріял розміщений у хронологічному порядку і так, про виникнення селянства і княжі часи пише М. Б. Брайчевський, XIV—XVI ст. — Д. І. Мишко, друга половина XVI — перша пол. XVII ст. — І. Д. Бойко, визвольна війна 1648—54 рр. і друга пол. XVII ст. — К. І. Стецюк, XVIII ст., Лівобережна Україна, Південна Україна і Слобожанщина — І. М. Шекера і В. А. Дядиченко, Правобережна Україна і Галичина у XVIII ст. — О. С. Компан і В. В. Грабовецький, друга пол. XVIII ст., реформа 1861 р. і становлення капіталістичних відносин у сільському господарстві — І. О. Гуржій і М. Н. Лещенко, західноукраїнські землі — В. І. Ілько, М. М. Кравець і ін., революція 1905—1907 — М. Н. Лещенко та період столипінської реформи, початок XX ст. — В. С. Ґорикіна і Й. Т. Щербина.

Кожний розділ побудований більш-менш за подібним пляном, тобто загальна характеристика історичних обставин, важливіші економічні процеси та їх вплив на становище селянства та, основна частина, описовий матеріял про селян. В цій короткій замітці немає можливості критично розглянути всі розділи цієї праці. Нам здається, що найслабшими частинами цього опрацювання є історія селянства XV — першої половини XVI ст., тобто стаття Мишка. Цей розділ базований майже виключно на ранішій праці автора («Соціально-економічні умови формування української народності», Київ, 1963) і автор дуже мало використовує ранішу літературу, в тому також і численні праці «буржуазної» історіографії. Це саме можна сказати і про останній розділ у цьому збірному виданні, тобто кінець XIX і початок XX ст. Автори тут багато говорять про політичну заанґажованість селянства, зокрема про його пов'язаність з російськими революційними рухами, а майже нічого не згадують про роботу українських національних організацій.

Другий том описує совєтський період та побудований за звичною у совєтській історіографії періодизацією, що її тут зайво наводити. Вступну, так би мовити, ідеологічну статтю написав М. А. Рубач, а окремі періоди опрацьовані такими дослідниками, як І. Х. Ганжа, П. В. Шостак, М. К. Івасюта, П. Г. Снітко й ін. У відміну від наголошення виробничих процесів, як це зроблено у двотомнику «Соціялістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР» (В-во Київського у-ту, 1967—68, т. I: 1917—37; т. II: 1938—70) у цій праці слідні намагання давати окремим подіям більш історичного характеру інтерпретацію і тут широко викори-

стано раніше видані офіційні документи — «Історія колективізації сільського господарства Української РСР» (Київ, Наукова думка, 1962—65, 2 тт.).

У загальному можна сказати, що у цій колективній роботі, зокрема у першому томі, зібрано багато фактичного матеріялу — хоч і подано його у відповідній інтерпретації. Одначе ця ідеологічна надбудова і деякі узагальнення критичного читача не будуть бентежити. Шкода також, що редакція не додала іменного та географічного покажчика при кінці праці, бо так звичайно водиться у виданнях такого характеру. *Б. В.*

Академія Наук Української РСР. Інститут Історії. *Історія робітничого класу Української РСР*. Київ, Наукова Думка, 1967, 2 тт.

Подібно як і двотомник про історію селянства, ця збірна праця ставить собі за завдання синтезувати здобутки совєтської історіографії у цій ділянці. Головним редактором першого тому (часи до революції) є Ф. Є. Лось, другого (совєтський період) І. О. Гуржій, що є свого роду несподіванкою, бо Іван Гуржій є автором численних праць переважно з другої половини XVIII та XIX ст. Хронологічні рямці першого тому значно вужчі у порівнянні з першим томом історії селянства, обхоплюючи період другої половини XVIII ст. до початку XX ст. Вступний розділ «Передпролетаріят на Україні XVII—XVIII ст.» (автор О. С. Компан) написаний дуже формалістично, а, наприклад, обговорення цехового виробництва XVI—XVII ст. зовсім незадовільне. Думаємо, що праці Слабченка та Оглоблина багато допомогли б авторам, бо годі промовчувати у праці такого характеру часи Гетьманщини, вже не говорячи про раніші періоди, які так обширно опрацьовують російські історики.

Багато уваги в окремих розділах присвячується таким питанням, як побутові умовини, статистичні обрахунки робітників у більших заводах та зокрема «боротьбі робітників проти соціяльного гніту». Натомість майже нічого не сказано про міґраційні процеси, національні відносини та інші питання, що можуть бути інтерпретовані як своєрідний «український ухил», тема сьогодні мабуть вже надто небезпечна. Про ці речі, очевидно, раніше багато писалось, згадати хоча б праці Садовського, Порша та ін. Поскільки революційний рух робітництва України може тільки розглядатись у «нерозривній єдності» з загально-російським рухом, то автори дописались навіть до такого, що мовляв на початку XX ст. центр революційного руху перенісся з Заходу в Росію... Неповно насвітлені також і загальні політичні умови, а загальні інформації про розвиток промислового виробництва беруть автори переважно з відомого трьохтомника О. О. Нестеренка.

Не краще написаний і другий том. У ньому — розповіді про комуністичні суботники, стахановський рух та статистичні таблиці про чисельне зростання робітництва. Все це речі давно пережовані в совєтській літературі і варто тут хіба зауважити, що говорячи про статистичні дані — то і тут їх подано без належної обробки. Матеріялів для окремих спеціяльностей, тобто чисельності робітництва в окремих промислових галузях так і не подано, хоч частинно вони доступні у деяких раніших працях.

Отож, не зважаючи на чисельні похвальні рецензії совєтської преси, ця збірна праця мало синтезує, а багато розчаровує. Про причини цього нам важко говорити, відомо тільки, що в Україні про робітництво написано дуже багато, враховуючи тут також декілька десятків монографічних досліджень. *Б. В.*

Науковий збірник Музею Української Культури в Свиднику. Кн. 4. Присвячено пам'яті Івана Панькевича. Редактор Микола Мушинка. Пряшів: Музей Української Культури в Свиднику, 1969. 506 стор.

Перед нами четвертий том Наукового Збірника Музею Української Культури в Свиднику. Присвячений цей том життю і творчости відомого мовознавця, етнографа, педагога і громадського діяча Івана Панькевича (1887—1958). Збірник видано надзвичайно дбайливо і за це належиться признання його редакторові Миколі Мушинці. Перша частина збірника (розділи I—III) присвячені біографічним матеріялам. Там знаходимо життепис І. Панькевича, його листування з Володимиром Гнатюком (1910—1926 в опрацюванні М. Мушинки), листування Панькевича з Філаретом Колессою (в опрацюванні В. Гошовського), бібліографію праць Панькевича в опрацюванні Мушинки і статтю Панькевича «Українська народня пісня». Треба відзначити, що автобіографія Панькевича написана кольоритно і обширно. Не зважаючи на тодішні політичні обставини в Чехословаччині, він підкреслював свою приналежність і працю в різних українських наукових установах, включаючи Український Вільний Університет (цю автобіографію Панькевич написав в серпні 1957 року). Праці Йосифа Дзендзелівського, Л. Ґумецької, К. Галаса, З. Ґеник-Березівської, О. Зілинського і К. Ґеник-Березовського присвячені обговоренню різних ділянок наукових зацікавлень Панькевича як діялектологія, ономастика, літературознавство, фолкльористика і другі. Франтішек Тіхи, Степан Клочупак і Ласло Деже діляться своїми спогадами про І. Панькевича. З інших статтей згадаємо Й. Шелепця «Історія дослідження південнокарпатських українських говорів», М. Штеця «Розвиток українського правопису на Закарпатті і Східній Словаччині», О. Горбача «Лексика говірки бачвансько-срімських українців», Мих. Мольнара «Василь Ґренжа-Донський». В розділах присвячених історичним і етнографічним матеріялам знаходимо статті Я. Кміцикевича «1919 рік на Закарпатті», Мих. Романа «Причинки до зв'язків закарпатських і словацьких культурно-літературних діячів у період між двома війнами», А. Ковача «Українці Пряшівщини й деякі питання культурної політики Словацької республіки», Н. Шуркала «Форми опалення в північно-східній частині Снинщини». Надзвичайно цінними являються короткі статті про стан українознавства і українських установ в Чехословаччині за роки 1966—1968. Наш огляд не був би повним, якщо б ми не згадали цінну передмову Миколи Мушинки, дбайливого редактора цього видання. Треба підкреслити, що кожна стаття має резюме в англійській і німецькій мовах, а також збірник має іменний і географічний покажчики. Збірник виданий на доброму папері і гарно оформлений. Українські наукові установи в советській Україні і поза нею повинні брати собі приклад з цього видання під оглядом оформлення і укладення матеріялу. Цінний зміст збірника причиниться не лише до кращого вивчення життя і творчости заслуженого вченого і діяча Івана Панькевича — але також містить цінні матеріяли до українського мовознавства, літературознавства, історії та етнографії.

Л. В

M. Stachiw a. J. Sztendera, *Western Ukraine at the Turning Point of Europe's History 1918—1923.* Vol. I. New York: The Shevchenko Scientific Society, 1969. 324 pp.

Матвій Стахів, автор обширного історичного нарису «Західня Україна» (6 тт., 1958—1961) і молодий дослідник Ярослав Штендера, опрацювали новий історичний нарис, присвячений історії Західної України перед і після світової війни. Хронологічні рамки цеї праці (роки 1918 до 1923) не відповідають в дійсності її змістові. Перша частина публікації (розділи 1—4, стор. 17—66) присвячена положенню Галичини під Австрією і охоплює ранню історію Галичини до 1918 року. Друга частина праці (розділи 1—3) присвячені положенню українців і поляків підчас І Світової війни, третя частина (розділи 1—5) формуванню Західньоукраїнської Республіки і остання четверта частина охоплює питання перемир'я з Польщею і міжнародню ситуацію. В праці докладно обговорюється польсько-українську війну, а також внутрішню і зовнішню політику Західньої Української Республіки. Праця базована на численних джерелах і літературі. Варто також відмітити, що передмову до неї написав покійний проф. Роман Смаль-Стоцький. Треба зазначити, що автори в обговоренні окремих аспектів українського національного життя в Галичині до 1917 року зовсім не згадують ролі Михайла Грушевського в галицькому житті. Навіть при згадці про Наукове Товариство ім. Шевченка (стор. 61) і при творенні Української Національ-Демократичної Партії в 1899 році. Грушевський працював в Галичині повних 20 років і був там промотором українського культурного, наукового і суспільного життя. Тому замовчання його діяльности в тому періоді для нас незрозуміле. Повне обговорення праці появиться по виході її 2-го тому. Тут лиш зазначимо, що в наукових виданнях звичайно не містять біографічних нарисів жертводавців з їхніми знімками (стор. 292—316). Подяку можна було зложити іншим шляхом. Також варто було б зазначити в передмові, які розділи опрацював проф. М. Стахів, а за які безпосередньо відповідає проф Я. Штендера. *Л. В.*

Dictionary of Russian Historical Terms from the Eleventh Century to 1917. Compiled by Sergei G. Pushkarev. Edited by George Vernadsky and Ralph T. Fisher, Jr. New Haven and London: Yale University Press, 1970. 199 pp.

Головне завдання цього словника російської історичної термінології, як зазначає в передмові С. Пушкарев, є впровадити англомовного читача в історичну термінологію, що її зустріне читач в російських історичних джерелах і в англомовних працях присвячених Росії. Він являється допоміжним виданням до обширної праці *Source book of Russian History,* яка має появитися приблизно в 1972 році. В словник включені юридичні, військові, церковні та інші терміни, які мають безпосереднє відношення до історії Росії. Редактори також включили цілу низку українських історичних термінів і гасел (напр., «гетьман в Україні»), Січ, (Запорозька), «козак», «україна, україни» та інші. Українські терміни, які були в ужитку в Великому Литовському князівстві Пушкарев називає «West Russian». Цей термін «West Russian» російські історики стараються за всяку ціну впровадити в англомовну історичну літературу, не зважаючи на те, що цей термін не історичний, а штучно витворений російськими і деякими неросійськими істориками. Термін «руський» і «рутенський» вони подають, як «російський», а в англомовному перекладі, як «russian». Треба зазначити, що багато історич-

них концепцій саме базовані та такій тенденційній історичній термінології. Вже найвищий час, щоб українські історики зайнялися проблематикою історичної термінології Східньо-Европейської історії і очистили її від московського історично-термінологічного намулу. На нашу думку справами історичної термінології повинен перш за все зайнятися українознавчий центр при Гарвардському Університеті. Цей словар ще більше збаламутить англомовних читачів щодо української історії, історичних українських термінів, які включені в цей словник «російської історичної термінології від XI стол. до 1917 року». *Р. Д.*

Перший Світовий Конґрес Вільних Українців. Матеріяли. Редакційна колегія: І. Г. Сирник, Г. Мухин, М. Сосновський, М. Плавюк, І. Білинський, С. М. Фостун, Вінніпеґ—Нью-Йорк, 1969. 479 стор.

Добре зробив Секретаріят СКВУ, що видав збірку документів про світовий конґрес, що відбувся в Нью-Йорку в листопаді 1967 року. Головним редактором цього видання був І. Сирник. Матеріяли поміщені в порядку відбутих пленарних сесій, а також окрема частина містить матеріяли з відбутих рівночасно з'їздів — світових сесій українського жіноцтва, українського студентства, українських вчених, українських виховників і різних громадських та політичних українських організацій.

На початку збірника поміщена цінна стаття М. Сосновського «Шляхами реалізації всеукраїнської єдности», в якій автор аналізує в історичному аспекті ґенезу ідеї скликання всеукраїнського конґресу. В матеріялах конґресу також поміщено таксти доповідей з різних сесій з яких згадаємо статті І. Сирника «Українці в країнах свого поселення», Юрія Бойка «Духовий стан в Україні й на еміґрації» та інші.

Цей збірник являється важливим виданням для дослідника українського життя поза межами України. З недоліків цього видання згадаємо брак відповідних підсумків, в яких були б подані статистичні дані про кількість організацій і установ, які взяли участь в конґресі, кількість делеґатів, тощо. Всі ці інформації є в збірнику, але без відповідних статистичних підсумків. Треба також підкреслити, що в Збірнику є одна ілюстративна частина, а редактори подбали також про іменний і предметний покажчики. Бракує натомість в Збірнику відповідного резюме в англійській та інших світових мовах, в якому було б коротко подано історію Світового Конґресу Українців і його перебіг. *Л. В.*

Українська РСР у виданнях республік Радянського Союзу і країн соціалістичної співдружності. Бібліографія. Щорічник. Харків, Книжкова Палата УРСР, 1967. 276 стор.

Цей щорічник видається з 1956 року. До 1966 р. він виходив двічі на рік, з 1966 р. щорічником. Основним джерелом добору матеріялу для першої частини «Українська РСР у виданнях республік Радянського Союзу» є літописи Всесоюзної Книжкової Палати і в загальному реєстрація навіть важніших газетних статтей є досить точною. І так, наприклад, за 1967 рік подано в розділі про історію дві книги (так!), 47 журнальних і 92 газетних статтей. Менш повною є реєстрація українознавчих матеріялів у сателітних країнах (всього 146 записів) і то тільки з двох ділянок — художня література і літературознавство. Деяких історичних праць, що появились в

1967 р. в Чехословаччині та Польщі не подано, із шкодою для цього з технічного боку бездоганно виконаного бібліографічного довідника. При тій нагоді можна ще згадати, що недавно появився цікавий бібліографічний показчик *Твори письменників Радянської України у зарубіжних виданнях 1945—66.* (Харків, Книжкова Палата УРСР, 1968. 177 стор.), який одначе чужомовних видань української еміґрації не реєструє. *Б. В.*

Рудь, М. П. *Українська Радянська Соціялістична Республіка, 1917—1967. Бібліографічний показчик.* Київ, Наукова Думка, 1969. 478 стор.

Це нове видання Центральної Бібліотеки Академії Наук УРСР не багато різниться своєю побудовою та підбором матеріялів від таких відомих довідників, як наприклад, *40 років влади на Україні* (Київ, В-во Академії Наук, 1958. 446 стор.), чи більш обширна праця — *Українська Радянська кутьтура за 40 років, 1917—1957* (Харків, В-во Книжкової Палати УРСР, 1957—60. 2 тт.), які, до речі, мали досить негативні рецензії у совєтській фаховій літературі. Довідник цей призначений для широкого загалу з завданням пропагувати окремі досягнення совєтської влади на Україні. У зв'язку з тим більшість поміщених матеріялів має виразний пропагандивний характер, в якій губляться наукові праці. З позитивів цієї бібліографії слід назвати віднотування деяких серійних видань монографічного характеру і досить точний перелік офіційних матеріялів і окремо виданих резолюцій комуністичної партії і совєтського уряду, зокрема в економічних питаннях. Цікавим є також окремий розділ «Бібліографічні показчики про Україну», який нараховує біля 60 записів і посередньо свідчить про існуючі умови для бібліографічної праці на Україні. *Б. В.*

Котляр, М. Ф. *Галицька Русь у другій половині XIV — першій четверті XV ст. Історико-нумізматичне дослідження.* Київ, Наукова Думка, 1968. 143 стор.

Ця, одна з перших з-підсовєтських праць за наведений період, не обмежується тільки до клясифікації та встановлення стопи і технічних особливостей виготовлення галицьких монет, але, автор подає також досить докладну характеристику грошового господарства та обговорює, в окремому розділі, торговельні зв'язки Львова у другій половині XIV — першій чверті XV ст. Як відомо, галицькі монети досліджувались переважно польськими істориками, включаючи також і період Галицько-Волинського князівства. На увазі маємо автора ряду грунтовних праць з польської нумізматики К. Бандке, Я. Ступницького, Ф. Пекосінського, з сучасників В. Терлецького та ін. Котляр спростовує твердження деяких польських дослідників, мовляв до появи руських напівгрошів Казимира II-го в Галицько-Волинському князівстві не було власного грошевого обігу. Автор кидає також деяке нове світло на питання т. зв. празьких грошей, що як відомо, виконували функції головної польської монети, відограючи зрештою таку саму ролю в Галичині. У тому відношенні його погляди не різняться від висновків Грушевського (гл. «Молотовське срібло», ЗНТШ т. XXV, Львів, 1898) та в основному праця Котляра є цінним надбанням української не надто багатої нумізматичної літератури. *Б. В.*

Академія Наук Української РСР. Інститут Історії. *Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду.* Київ, 1963. 167 стор.

У цьому збірнику поміщено досить різноманітні матеріяли, на жаль, також неоднакової наукової вартости. Перша стаття, М. Гапусенка, обговорює «Боротьбу Київської Русі за вихід до Чорного моря». В основному автор обговорює тут договори Києва з Візантією, використовуючи праці таких відомих дослідників, як Греков, Приселков, Мавродін і ін. Стаття якогось особливого наукового інтересу не має, повторюючи давно відомі погляди совєтських істориків. Подібною компілятивною статтею є і розвідка Л. В. Олійника «Спільна боротьба українського і російського народів проти польсько-шляхетської агресії, 1654—1656», написана в дусі «воз'єднання України з Росією». На більший науковий інтерес заслуговує історіографічна стаття А. С. Сидоренка «Історичні джерела і література XVII—XVIII ст. про Київ», яка обговорює деякі нові матеріяли. Стаття І. С. Ковальського «Селянсько-козацькі походи в 60-их рр. XVIII ст.» написана за матеріялами генерального опису Переяславського полку, також і Л. Г. Лещенко використовує частинно першоджерела у розвідці «Культурно-освітні зв'язки Болгарії з Україною в 40—60-их рр. XIX ст.», хоч автор зайво повторює тут думки російського дослідника цього питання Пєсчаного. Праці Є. Ф. Бєлінського «Розвиток залізничого транспорту України в період промислового капіталізму — другої половини XIX ст.» та М. К. Козаченка «Введення положень 19 лютого 1861 р. на Правобережній Україні» замикають цю збірну працю, з надто претенсійним наголовком. *Б. В.*

Книжкова Палата Української РСР. *Книги Видавництв України за 1968 рік. Список випущеної літератури.* Харків, 1969. 651 стор.

Це відоме видання Книжкової Палати УРСР варто відмітити з різних причин. В першу чергу цей щорічник появляється з великими опізненнями і не кожного року. Подруге, його майже неможливо дістати за кордонами СССР (тираж 658 примірників), бо чомусь Книжкова Палата його нерадо висилає, не включає його у списки також і загальносоюзна аґенція «Міжнародна книга», що, як відомо, займається розпродажею совєтських книжок за кордонами. Тим часом, побіч республіканської бібліографії — *Літопису книг,* цей щорічник подає точну реєстрацію книжкової продукції всіх загально-республіканських видавництв (в сучасну пору є їх 24), видань університетів і наукових інститутів та цікаві статистичні матеріяли. І так, наприктад, довідуємось, що в 1968 р. видано в УРСР 7615 назв книжок, в тому російською мовою 4365 і українською — 2944. Найбільше українською мовою видається т. зв. масову політичну літературу та художню літературу (без дитячої). Найменше — наукової, зокрема з технічних ділянок. В слідуючому числі «Українського Історика» подамо деякі бібліографічні дані про видання історичної літератури, тиражі окремих видань та питому вагу окремих видавництв у загальній продукції української наукової історичної літератури. На тому місці можемо тільки сказати, що цей щорічник варто докладніше простудіювати та порівняти наведені дані з такими загальносоюзними виданнями, як *Печать СССР* (щорічник) чи навіть з давнішою працею Дм. Гнатюка *Книговидавнича справа на Україні у післявоєнні роки.* (Київ, 1965). *Б. В.*

Іван Піддубний, *Слідами життя*, Вінніпеґ: В-во «Тризуб», 1969. 397 стор.

«Слідами життя» — це спогади і думки автора, в яких він заторкнув як свої особисті переживання, відчуття, сприймання окремих подій і фактів з родинного життя, так і свого оточення, особливо з юнацьких і шкільних років та подав оцінку деяких фактів і окремих епізодів суспільного життя взагалі з позиції своєї соціяльної верстви — нащадка українських селян — і українця, який в часи визвольних змагань в рядах армії УНР активно боровся за державну незалежність.

В спогадах Ів. Піддубний розповідає про всі маркантні епізоди з пережитого від наймолодших літ свого життя (початку дев'ятисотих років) до виходу на еміґрацію й сучасних умов перебування в США. Порівняно довгий період (більше як за 60 років) прожитого і пережитого та до найменших подробиць спостереженого і вдумливо проаналізованого, автор переказав у таких розділах: 1. Під батьківською стріхою; 2. Моя Альма Матер; 3. «За веру, царя и отечество»; 4. Дні надій і боротьби; 5. У пазурях большевицьких тиранів; 6. «Нова Европа»; 7. У «таборових державах»; 8. Ми «відкриваєм Америку»; 9. «Пересаджені квіти».

Не будемо аналізувати, а тим більше полемізувати з автором про те, що і як подано та інтерпретовано у тому чи другому розділі. В цілому книжка читається дуже легко, автор вжив багато народніх приказок та висловів представників світової думки, що так чи інакше характеризують події, на яких зупинявся автор і це пожвавлює зміст спогадів та переносить думки й уяву читача до тяжко пережитих обставин в Україні чи й поза її кордонами. Кожен читач, зупиняючись на окремих фраґментах, перейдених за 60 літ по своїй уподобі буде розцінювати ту чи іншу подію і чи то буде погоджуватись з автором чи то даватиме свою оцінку. Розбіжність в оцінках окремих подій передбачав і сам автор «... через неї (книжку) я наживу не одного смертельного ворога (так уже водиться у людському суспільстві)». Звичайно, той хто шанує думку другого, не стане «смертельним ворогом».У кожній праці, а тим паче в оцінці сучасних подій завжди можна сподіватись на розбіжність у думках. У цілому ж у цих спогадах читач знайде багато матеріялу для особистих пригадок і власних роздумів з перейденого та пережитого. *І. Б.*

Jerzy Dowiat, *Chrzest Polski*, Biblioteka Wiedzy Historycznej. Warszawa, 1969.

Названа книжка популярно-наукового характеру може і не заслуговувала б на окрему згадку в *Українському Історику*, якщо б не те, що деякі її прикмети повинні зацікавити нашого читача.

Порівнюючи прийняття християнства в Польщі з Хрещенням Русі, автор приходить до такого висновку: в християнізації обох країв так Володимир Великий, як і Мешко I, були зацікавлені з тієї самої причини. Оба володарі хотіли при допомозі сцентралізованої церковної ієрархії внутрішньо сконсолідувати свої держави, які були зложені в своїх початках з різних племен з окремими звичаями, економічними інтересами і релігійними культами.

Польського володаря спонукала до цього кроку ще одна причина зовнішньополітичного характеру; йому йшлось про те, щоб випередити місійну діяльність німецького цісаря, який з християнізацією сусідних слов'янських країв пов'язував політичну експансію. Заходи Мешка вдались. Його шлюб з чеською князівною Добровою та хрест з допомогою чеського духовенства відібрав маґдебурській митрополії, за якою стояла мілітарна

потуга цісаря Оттона I, претекст до христоносного походу на схід для християнізації Польщі.

Цитована праця вийшла друком перший раз в 1958 р. Впродовж одинадцяти років її перевидано шість разів.

Переглядаючи виказ джерел і літератури в праці автора читач натрапить на «Powieśc minionych lat» перекладу Фр. Сєліцкого, видану у Вроцлаві 1968 р. Таким чином після перекладів нашої «Повісти временних літ» на всі важніші европейські мови стають перекладати її і наші сусіди. Не переложено її тільки там де її написано — на Україні. Невже ж українські історики і мовознавці, згуртовані в Академії Наук Української РСР не мають змоги перевести це необхідне джерело на живу українську мову? Думаємо, що тим перекладом вони не переступили б жадного «табу» обов'язуючих там доктрин. *М. Б. Ж.*

Хроніка

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Наші втрати

Дня 13 березня 1970 року помер на 82 році життя сл. п. *Володимир Кедровський,* полковник Армії УНР, заступник голови Українського Генерального Військового Комітету, головний державний інспектор Армії УНР, посол УНР в Латвії, Естонії і Фінляндії. Покійний був визначним політичним і військовим діячем, автором багатьох праць про українську національну революцію 1917–20 рр., членом Українського Історичного Товариства і співробітником «Українського Історика».

Дня 12 квітня 1970 року помер на 95 році життя сл. п. *Теодор Рожанковський,* посол до Галицького Сойму, отаман Українських Січових Стрільців (УСС) і перший комендант Леґіону УСС, суддя окружного суду і адвокат у Львові, член Українського Історичного Товариства.

Родинам Покійних висловлюємо наше щире співчуття.

Вічна Їм пам'ять!

Представництво УІТ в Австралії

В березні 1970 року заходами члена УІТ п. інж. Пилипа Гріна оформлено Представництво УІТ на Австралію і Нову Зеляндію. До Управи Представництва увійшли – Інж. П. Грін – голова, Д-р. Лев Зозуля – секретар і інж. О. Теодорович – скарбник.

Головним завданням Представництва є поширення ідей і публікацій УІТ, збирання джерельних матеріялів до історії української громади в Австралії і по можливості в Новій Зеляндії і приєднання нових членів УІТ і передплатників «Українського Історика».

Нові члени

Проф. д-р Володимир Бандера (ЗДА), проф. д-р Константин Біда (Канада), д-р Макс Бойко (ЗДА), д-р Іларійон Домбчевський (ЗДА), Мґр. Іван Дурбак (ЗДА), Інж. Пилип Грін (Австралія), Володимир Грін (Австралія), Борис Грін (Австралія), Роберт Ґован (Австралія), д-р Лев Зозуля (Австралія), Юрій Заленський (ЗДА), ред. Богдан Кравців (ЗДА), інж. Олександер Ковальчук (ЗДА), мґр. Ірина Пеленська-Пасіка (ЗДА), д-р Теодро Решетило (ЗДА), д-р Вячеслав Сенютович-Бережний (ЗДА), проф. Т. Ставничий (ЗДА),

мґр. Володимир Сеньчук (Канада), мґр. Роман Сербин (Канада), д-р Ігор Соневицький (ЗДА), проф. Остап Стромецький (ЗДА), інж. Петро Твердохліб (ЗДА), Мстислав Чорній (ЗДА), інж. Олександер Теодорович (Австралія), Юрій Цегельський (ЗДА).

Наші видання

В липні ц. р. появилася нова монографія Любомира Винара *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка* (1970). Праця базована на численних джерелах і літературі й являється першим обширним дослідженням наукової діяльности М. Грушевського в Галичині в роках 1892–1914 і його зв'язків з НТШ в 1920-их роках. Ціна цеї праці – $ 3.50.

У підготовці до друку знаходиться другий том спогадів Л. Биковського присвячений рокам 1918–1923.

З інших заплянованих видань треба згадати заплянований збірник Української Історичної Бібліографії, який охоплюватиме історичні видання (книжки і статті) присвячені українській історії за роки 1968 і 1969. Бібліографічний збірник буде появлятися що два роки. Плян цього видання поміщений в *Бюлетені* УІТ, ч. 1 (25) 1970, стор. 3-7.

Управа УІТ застановляється над можливостями видання *Енциклопедичного Словника Історії України*. Не улягає сумніву, що це видання є потрібне і заповнить велику прогалину в документації української історії. Наразі УІТ пошукує меценатів, які погодилися б сфінансувати це видання.

Для відзначення Ювілею Професора О. Оглоблина, готується окремий Ювілейний Збірник. Це видання появиться під фірмою Української Вільної Академії Наук, Українського Історичного Товариства, Наукового Товариства ім. Т. Шевченка і Українського Вільного Університету.

Український Соціологічний Інститут УІТ підготовляють до друку Науковий Збірник присвячений дослідженням української спільноти в ЗДА. Це видання міститеме історичні, соціологічні і інші матеріяли до вивчення української еміґрації в ЗДА.

Матеріяли до історії УІТ

Одним з найважливіших джерел до історії УІТ є *Бюлетень УІТ* і періодична Хроніка УІТ, що появляється в кождому випуску *Українського Історика*. Крім того час до часу в українській пресі появляються статті про діяльність УІТ. З них згадаємо слідуючі: Любомир Винар: «Українське Історичне Товариство і «Український Історик» (Матеріяли до історії УІТ і УІ), *Америка*, ч. 163. 1969 (сторінка УІТ в «Америці», ч. 1. 1969), «Славний ювілей» (Америка, ч. 227, 1969 (стаття присвячена Ювілеєви проф. О. Оглоблина, Голови УІТ), *«Українське Історичне Товариство 1965–1970»*, *«Український Голос* (Вінніпеґ) чч. 13, 14, 15. 1970; *Новий Шлях*, чч. 24, 25, 26. 1970; *Свобода*, чч. 91-93, 1970, «Українська ка Історична Бібліографія», *Америка*, ч. 105. 1970, «Українська Історична Бібліографія – наша конечність», *Новий Шлях*, ч. 25. 1970. Олександер Домбровський: «Актуальні побажання „Українського Історика"», *Америка*, ч. 227, 1970. (Сторінка УІТ ч. 2), «З перспективи пятиріччя», *Америка*, ч. 80, 1970 (Сторінка УІТ ч. 3); Пилип Грін: «Українському Історичному Товариству – 5 років», *Вільна Думка* (Австралія, ч. 17-18, 1970.

Архів УІТ

В Архіві УІТ зберігаються біобібліографічні матеріяли членів Товариства. Крім того в секціях М. Грушевського і І. Крипякевича зберігаються матеріяли про їхню діяльність і їхні друковані праці. В пля-

ні маємо заложити окремі секції присвячені Дмитрові Дорошенкові і Ількові Борщакові.

Членська вкладка

Річний внесок для членів в ЗДА і Канаді виносять 12 амер. дол., для членів в інших країнах – 8 дол. Членська вкладка включає передплату «Українського Історика» і Бюлетеню УІТ. Просимо всіх членів в якнайшвидшому часі вирівняти членську вкладку за 1970 рік. Деякі члени (зокрема члени-емерити) можуть бути звільнені з членської вкладки і тоді їх зобов'язує лише передплата «Українського Історика» (8 дол. річно).

Членами УТ можуть стати історики, дослідники допоміжних історичних наук і любителі історії. Членство УІТ ділиться на дві категорії: звичайні члени (ті які активно займаються історичними дослідами і дослідами допоміжних дисциплін) і члени-прихильники (ті, які науково не працюють в царині історії і допоміжних істор. дисциплін).

Англомовні матеріяли в «Українському Історику»

Редакція У.І. вирішила друкувати час до часу в нашому журналі англомовні статті. Редактором англомовних матеріялів призначено члена Редакційної Колеґії Богдана Винара. До співпраці в нашому журналі запрошено деяких чужинецьких дослідників.

До співробітників «Українського Історика».

Просимо всіх співробітників У.І. придержуватися при пересилці статтей слідуючих напрямних:

1. Статті і рецензії просимо надсилати в двох машинописних примірниках (друк через два інтервали, кожна сторінка повинна мати відповідний марґінес для редакційної коректи).

2. Всі примітки (бібліографічні цитати) мають бути подані під кождою сторінкою тексту, а не при кінці статті (вийняток становлять ці праці в яких немає безпосередніх бібліографічних приміток, лиш подано під кінець статті список літератури).

3. Всі автори повинні придержуватися встановленої форми бібліографічних цитат в «Українському Історику».

4. Всі автори зобов'язані з їхніх статтей виготовити коротке резюме в англійській мові. Ці, які не володіють анг. мовою можуть виготовити резюме в українській мові (розмір: 1/2 до 1 стор. машинопусу). Машинописи мають бути виразні і старанно виготовлені. Редакція У.І. і друкарня має багато зайвої праці у зв'язку з недосконалими машинописами. Це безпосередньо спричинює сповільнення друкування «Українського Історика».

Меценати «Українського Історика».

Професор Любомир Винар у зв'язку з розгорненням збірки на видавничий фонд нашого журналу, подарував 500 примірників монографії «Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка 1892–1930» на суму тисячу п'ятсот долярів. Ми розіслали ці примірники членам УІТ і передплатникам нашого журналу з просьбою вплатити $ 3.00, або зложити відповідний добровільний даток на пресовий фонд. Ця монографія в розпродажі коштує $ 3.50. Якщо б читачі «Українського Історика» не могли задержати цеї праці в своїй бібліотеці – просимо її відступити Вашим знайомим або повернути на адресу нашої адміністрації. Ми віримо, що наші читачі вплатять цю незначну суму і причиняться до розбудови «Українського Історика».

Інші меценати: *Українська Кредитова Спілка в Торонті* — $ 100, д-р В. Прокопович (Детройт, ЗДА) – $ 50.

Виказ дрібніших пожертв на У.І. періодично подається в *Бюлетені УІТ*.

Меценатами У.І. стають особи, які зложать даток від $ 50 вгору і установи від $ 100. Просимо наших читачів приєднувати нових меценатів «Українського Історика». Всім меценатам складаємо щиру подяку.

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК

Конференція дійсних членів УВАН у ЗДА вибрала нову управу Академії на каденцію 1970–1974. На Президента УВАН вибрано проф. д-ра Олександра Оглоблина, Голову УІТ. На заступників президента – проф. Омеляна Пріцака і проф. Івана Фізера, а на наукового секретаря проф. В. Омельченка. В склад нової управи увійшли слідуючі вчені: Олександер Архімович, Богдан Винар, Всеволод Голубничий, Іван Замша, Володимир Міяковський, Юрій Шевельов, Ігор Шевченко, і Микола Зайцев. До Контрольної Комісії УВАН обрано: проф. Наталія Осадца-Яната – голова, проф. Іван Бакало, проф. Ілля Витанович, дир. Йосип Гірняк, Іван Світ і проф. О. Федишин.

Новій управі Академії бажаємо успіхів у їх відповідальній праці.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. Т. ШЕВЧЕНКА

На засіданні Головної Ради Наукових Товариств ім. Т. Шевченка (18. IV. 1970) вибрано слідуючу Управу: Головою ГР НТШ – проф. д-ра Є. Вертипороха з Канади, заступниками: проф. д-р Матвій Стахів, голова Американського НТШ, проф. д-р В. Кубійович, голова Европейського НТШ, д-р Є. Ляхович, голова Австралійського НТШ. Генеральним секретарем Г.Р. НТШ вибрано проф. д-ра Василя Стецюка, а його заступником проф. д-ра П. Стерча з ЗДА.

Основним успіхом НТШ треба уважати видання Енциклопедії Українознавства за головною редакцією проф. В. Кубійовича.

Пожертва
сл. п. Оксани Лятуринської

Сл. п. Оксана Лятуринська, видатна письменниця і скульптор, у свойому завіщанні призначила на «Українського Історика» 150 дол. Її волю виконала Вп. Пані Оксана Соловій, за що складаємо нашу подяку.

Ім'я Меценатки «Українського Історика, яка не була членом УІТ, але розуміла вагу нашої праці, буде вписане в пропам'ятній книзі Товариства.

Вічна Їй пам'ять!

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Любомир Винар

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
І НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. Т. ШЕВЧЕНКА
1892—1930

В цій монографії автор досліджує наукову діяльність Мих. Грушевського в Галичині в роках 1892—1914, а також його зв'язки з НТШ по 1920 році. — Це перша обширніша студія про Михайла Грушевського і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, базована на численних джерелах і літературі. Необхідна праця для дослідників українського наукового життя і діяльности М. Грушевського.

Ціна — 3.50 ам. дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту. Замовлення і гроші слати на адресу Адміністрації «Українського Історика».

*

В Адміністрації «Українського Історика» можна набути попередні річники нашого журналу:

«Український Історик», числа 1—4 (рік II, 1965)	— 8 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік III, 1966)	— 8 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік IV, 1967)	— 8 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік V, 1968)	— 8 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік VI, 1969)	— 9 $

Перший річник «Українського Історика» можна набути за ціну $ 12.00 (перше число у формі зираксової відбитки). І-ий річник майже вичерпаний.